Hadis Rivayetlerinin
Tarih İlmi Açısından Değeri
(Hz. Peygamber Dönemi)

Hadis'te Tarih Tarih'te Hadis

Hadis Rivayetlerinin
Tarih İlmi Açısından Değeri
(Hz. Peygamber Dönemi)

Hadis'te Tarih
Tarih'te Hadis

Yrd. Doç. Dr. Osman BİLGEN

HADİS'TE TARİH TARİH'TE HADİS

Editör
Zühdü MERCAN

Görsel Yönetmen
Engin ÇİFTÇİ

Kapak
İhsan DEMİRHAN

Sayfa Düzeni
Ahmet KAHRAMANOĞLU

ISBN
978-605-5557-22-5

Yayın Numarası
108

Basım Yeri ve Yılı
Çağlayan Matbaası
Sarnıç Yolu Üzeri No: 7 Gaziemir / İZMİR
Tel: (0232) 274 22 15
Aralık 2010

Genel Dağıtım
Gökkuşağı Pazarlama ve Dağıtım
Merkez Mah. Soğuksu Cad. No: 31 Tek-Er İş Merkezi
Mahmutbey/İSTANBUL
Tel: (0212) 410 50 60 Faks: (0212) 445 84 64

Işık Akademi Yayınları
Bulgurlu Mahallesi Bağcılar Caddesi No: 1
34696 Üsküdar/İSTANBUL
Tel: (0216) 522 11 44 Faks: (0216) 522 11 78
www.akademiyayinlari.com

İÇİNDEKİLER

Üçüncü Bölüm

HADİS VE TARİH RİVAYETLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI OLARAK İNCELENMESİ: BENÎ KUREYZA OLAYI ÖRNEĞİ

ÖNSÖZ

Hz. Peygamber dönemindeki tarihi olayların tetkiki her zaman önemli araştırma alanlarından birisi olmuştur. Bilindiği gibi bu dönemin araştırılmasında temel kaynaklar Kur'ân-ı Kerîm, hadis ve tarih kitaplarıdır. Bu dönemdeki olayların doğru anlaşılabilmesi için hadis verileri ile siyer ve meğazi kitaplarındaki bilgilerin karşılaştırılmalı olarak ele alınmasının önemi açıktır.

Son yıllarda mukayeseli çalışmaların önem kazanması ile birlikte tarihi kaynakların karşılaştırılmalı bir şekilde ele alınacağı çalışmalara duyulan ihtiyaç artmıştır. Bu çalışma da anılan ihtiyaç dikkate alınarak kaleme alınmıştır. İlk dönem siyer ve meğazi yazarlarının Hz. Peygamber dönemine ait yorumları ve rivâyetleri değerlendirme metotları ile hadisçilerin metotları karşılaştırılmalı olarak verilmeye çalışılmıştır. Böylece hadis ve tarih rivâyetlerinin özelliklerinin daha iyi anlaşılacağı ümit edilmektedir.

Hadis ve tarih disiplinleri arasındaki ilginin, birbirine kaynaklık etmeleri ve rivâyetleri kullanma metotlarının karşılaştırmalı olarak incelendiği bu tez *"Tarihsel Bilgi Değeri Açısından Hadis Rivâyetleri -Benî Kurayza Örneği-"* şeklinde adlandırılmıştır. Tezin danışmanlığını üstlenerek araştırma süresince katkılarını esirgemeyen ve her zaman özgür bir çalışma ortamı hazırlayarak beni destekleyen değerli hocam Prof. Dr. Mehmet Emin Özafşar'a teşekkürü bir borç bilirim. Tez konumu seçtiğim tarihten bugüne kadar her aşamada, kıymetli vakitlerini ayırarak,

isabetli yönlendirmelerde bulunan, tez izleme komitesi üyeleri; Prof. Dr. İbrahim Sarıçam ve Prof. Dr. Ali Dere hocalarıma da çok teşekkür ederim.

Osman BİLGEN
İstanbul – 2008

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m	: Adı geçen makale
a. mlf.	: Aynı müellif
(a.s)	: Aleyhisselam
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
AÜİFY	: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları
a.y.	: Aynı yer
b.	: Bin, İbn
bkz.	: Bakınız
b.y.y.	: Baskı yeri yok
C.	: Cilt
c.	: Cüz
cem.	: Cem eden.
CÜİFD	: Cumhuriyet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
çev.	: Çeviren
DEÜ	: Dokuz Eylül Üniversitesi
DFİFM	: Dârü'l-Funûn İlâhiyât Fakültesi Mecmûası
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
ed., edited	: Editör
göz.geç	: Gözden geçiren

h.	: Hicrî
HÜİFD	: Harran Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İA (MEB)	: İslâm Ansiklopedisi (Milli Eğitim Bakanlığı)
krş.	: Karşılaştırınız
mad.	: Maddesi
MÜİFAV	: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm
(r.a)	: Radıyallahu anh
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
s.a.s.	: Sallallahu aleyhi ve selem
SDÜ	: Süleyman Demirel Üniversitesi
şrh.	: Şerh eden
thk.	: Tahkik eden
thr.	: Tahrir
ts.	: Tarihsiz
tsh.	: Tashih eden
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Yay.	: Yayınevi, yayınları, yayıncılık
yay. haz.	: Yayına hazırlayan
YYÜİFD	: Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi

GİRİŞ

A- ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI

1. Önemi

Hz. Peygamber dönemi hakkında bize bilgi veren en temel kaynaklar hadis ve tarih kitaplarıdır. Hadis kitapları Hz. Peygamber'in hayatının belirli bir kısmını parçalar halinde sunar, tarih kitapları ise olaylara daha geniş bir perspektiften bakmamızı sağlar. Hadis kitaplarında olayların sıralanışında kronoloji göz önünde bulundurulmaz. Herhangi bir hadis kitabında geçen bir olayın zaman/mekan tesbiti ancak nasih–mensuh ve esbâb-ı vurûd-i'l-hadis ilimleri yardımıyla yapılabilir. Bu bağlamda hadis kitaplarındaki tarihi malzemenin ne zaman, nerede, kime ve ne için söylendiğinin bilinmesi çok önemlidir. Hadis kitaplarında bağlamından kopuk olarak bulunan rivâyet malzemesinin, zaman ve mekanının tesbiti ile kime hangi amaçla söylendiğinin bilinmesinin birçok sosyal ve fıkhî konuya yeni bir yaklaşım getireceği açıktır. Bu konuda yapılan araştırmalar, hadislerin tarihi arka planının ortaya çıkarılmasını sağlayacak, böylece hadislerin ve dolayısıyla tarihi hadiselerin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

İslâmi ilimlerin çoğunun bir disiplin haline geldiği hicri ilk üç asır, İslâm tarihinde önemli bir yere sahiptir.[1] Bu dönem, İslâmi ilimlere ait ilk

---

[1] Hicri ilk üç asrın panoraması için bkz. Özafşar, Mehmet Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arka Planı – Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu-*, 31-40.

nadide eserlerin kaleme alındığı zaman dilimi olmasının yanında, siyasi ve sosyal pek çok hadisenin de ortaya çıktığı bir dönemdir. Bu yönüyle bu ilk dönemde yaşayan âlimler, hem sahabe ve tâbiînin bilgilerinden yararlanmışlar, hem de bu bilgileri sistematize ederek sonraki nesillere aktarma sorumluluğunu üstlenmişlerdir. Durum böyle olunca meydana getirilen eserlerin İslâm'ın doğru anlaşılması noktasındaki önemi açıktır.

Hz. Peygamber'in vefatından kısa bir süre sonra İslâm coğrafyasında meydana gelen istikrarsızlık ve buna bağlı olarak siyasi ve sosyal hayattaki fikri ayrışma ve gruplaşmaların anlaşılmasının ve aydınlığa kavuşturulmasının, hadis tarihi açısından son derece önemli olduğu kanaatindeyiz. Çünkü râvî değerlendirmelerinde, râvînin bir fikrî oluşuma aidiyeti, zaman zaman cerh sebebi kabul edilmektedir. Ayrıca hadis tarihinin köşe taşlarından kabul edilen 'kitâbetü'l-hadîs', 'tedvînü'l-hadîs' ve 'tasnîfü'l-hadis' gibi faaliyetlerin yapılmış olması da bu dönemin önemini göstermektedir.

Belirli bir dönemle ilgili yapılacak araştırmalarda, o dönemdeki problemlerin, anlayışların ve yaklaşımların tesbiti önem arz eder. Biz de bu amaçla Hz. Peygamber döneminde cerayan eden bazı olayları ilk kaynakları kullanarak karşılaştırmaya ve kaynaklar arasında görülen farklılıkları ortaya koymaya çalışacağız. Şüphesiz böyle bir çalışmayla tarihi niteliği olan bir olayın hadis kaynaklarıyla test edilmesini sağlamış olacağız ki bu, çalışmanın değeri açısından oldukça önemli bir husustur.

Araştırmayı önemli kılan bir başka husus da, ilk dönemin hadis ve tarih disiplinleri açısından çok parlak bir dönem olmasına rağmen bu iki disiplini karşılaştıran herhangi bir çalışmanın bulunmamasıdır. Daha sonraki dönemlerde hadis ve tarih disiplinlerini kısmen karşılaştırmalı olarak inceleyen, İbn Haldun (808/1406), Kâfiyeci (879/1474) ve Sehâvî (902/1496) gibi bazı âlimlerimiz varsa da tez konumuzla alakâlı doğrudan kaynak teşkil eden bir esere rastlanmamıştır. Bu mevzuda yapılacak bir çalışmanın önemi, gerekliliği ve belli bir boşluğu dolduracağı açıktır.

2. Amacı

İslâmi ilim literatüründe rivâyet/haberlerin güvenli nakli mevzuunda ilk çalışmalarda bulunan hadis ve tarih âlimleridir. Bu âlimlerin gayretleri

neticesinde ortaya konulan isnâd sistemi her iki ilim dalında da kullanıla gelmiştir. Bunun yanında hadis ve tarih ilimleri arasında konu, gaye, râvi/şahit tenkiti ve metodoloji gibi ortak noktalar da bulunmaktadır. Aralarındaki bu sıkı ilişkiden dolayı bazı İslâm tarihçileri *"tarih, hadis ilimlerinden biridir."*[2] diyerek tarihi, hadis ilminin bir kısmı saymışlardır. Hadis ve tarih ilimleri arasındaki bu ilişkinin sınırlarının tesbiti ise ancak sözkonusu iki ilim dalı arasında yapılacak mukayeseli bir çalışma ile ortaya konulabilecektir. Buradan hareketle yapılan bu çalışmada şu amaçlar hedeflenmiştir:

1. Hadis ve tarih kitaplarının, rivâyet/haberleri kabul etme ve değerlendirme kriterlerinin belirlenmesi,
2. Hadisçiler ve tarihçiler aynı dönemde aynı malzemeyi kullanmış olmalarına rağmen eserlerindeki sıhhat farklılığının sebeplerinin tesbiti,
3. Hadis kitaplarına dayanılarak tarihi bilgiye ulaşabilme imkanı,
4. Rivâyet ve haberleri kullanmaları açısından hadisçilerin tarih, tarihçilerin ise hadis kültürlerinin ortaya konulması.

B- ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE KAYNAKLARI

1. Kapsamı

Hadis rivâyetlerinin tarih ilmi açısından mukayeseli olarak incelendiği bu çalışma, konu itibariyle Hz. Peygamber dönemi, kaynaklar bakımından ise ilk üç asır ile sınırlandırılmıştır. Bununla beraber zaman zaman sonraki dönem eserlerinden de istifade etme yoluna gidilmiştir.

Araştırmamızda hadis ve tarih disiplinleri; rivâyet fenomeni, İslâm kültüründe erken dönem tarihi rivâyetlerin kaynakları ve hadis ve tarih rivâyetlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi: Benî Kureyza olayı örneği şeklinde üç ana bölümde incelenmektedir.

Her ilim dalında olduğu gibi hadis ve tarih ilimlerinin de kendilerine özel bazı kavramları vardır. Kavramların doğru anlaşılabilmesi kelimelerin etimolojik tahlili, diğer kavramlarla ilişkileri ve her iki ilim

---

[2] Sehâvî, *el-İ'lân*, 82.

dalındaki kullanımlarına bağlıdır.[3] Bu maksatla araştırmanın birinci bölümünde çalışmanın temelini teşkil eden hadis, haber, kıssa, hikaye ve rivâyet kavramları geniş bir şekilde incelenmiştir. Kavramların semantik ve etimolojik olarak incelenmesinde İbn Manzûr'un *Lisânü'l-Arab*'ı, Cevherî'nin *Tâcu'l-lügati ve's-sihahi'l-Arabiyye*'si ve Âsım Efendi'nin *Kâmûs Tercemesi*'nin yanında bu terimlerle ilgili günümüz çalışmalarından da yararlanılmıştır.

Bilindiği gibi ilk üç asır hadis ve tarih ilimlerinin teşekkülü açısından çok önemlidir. Bu dönemde hadis ve tarihle meşgul olan bütün âlimlerin her birinin hayatları, eserleri ve metodları hakkında bilgi vermek araştırmanın sınırlarını aşacağından, yalnızca ikinci bölümde sonraki dönemlere rivâyet, metod ve eserleriyle ışık tutmuş bazı âlimlere örnek olarak yer verilmiştir. Bu bağlamda 'İslâm tarihçiliği'nin doğuşuna kaynaklık eden belli başlı şahıslar' başlığı altında Urve b. Zübeyr el-Esedî el-Kuraşî el-Medenî (91/709 veya 95/713), Ebân b. Osman (96/714 veya 105/723), İbn Şihâb ez-Zührî (124/741), Mûsâ b. Ukbe (141/758) ve Muhammed b. İshâk (151/768) gibi şahıslar incelenmiştir.

Hadisçilerin tarih kültürü, tarihçilerin de hadis kültürünün belirlenmesinde Buhârî ve Müslim'in *"Sahih"*'leri ve İslâm tarihçilerinden İbn İshak'ın *"es-Sîretü'n-Nebeviyye"*'si esas alınmıştır.

Üçüncü bölümde ise siyer/meğaziye ait aynı konudaki rivâyetlerin farklı bakış açıları ile tasnif edilmesi sonucu ortaya çıkacak durumu örneklemek adına *"Benî Kureyza Olayı"* tarihi, sosyal ve fıkhî boyutları bağlamında incelenmiştir.

Araştırmada teknik olarak 'A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün belirlemiş olduğu tez yazım kuralları esas alınmıştır. Bununla birlikte dipnot ve bibliyoğrafya yazımında Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nden yararlanılmıştır. Buna göre çalışma, metin ve dipnotlar dahil olmak üzere 'Times New Roman' karakteri kullanılarak 'iki aralık' ve '12 punto' ile yazılmıştır.

---

[3] Aksan, Doğan, *Anlambilimi ve Türk anlambilimi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara 1987, 118-121.

2. Kaynakları

Bu başlık altında tezin yazım safhasında bol miktarda atıf yapılan kaynaklar hakkında kısa değerlendirmeler yapılacaktır.

Hadis ve tarih ilimlerinin rivâyetleri kullanma açısından teorik olarak incelendiği bölümde Râmehurmûzî'nin *"el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vâî"*, Suyûtî'nin *"Tedrîbü'r-râvî"*'si, İbn Hacer'in *"Nühbetü'l-fiker"*'i ve Subhi es-Salih'in *"Ulûmu'l-hadîs ve mustalahuhu"* isimli eserleri en çok istifade edilen eserler arasındadır. Râmehurmûzî'nin eserinin özellikle ilim nakil yollarının tesbiti ve hadis usulüne dair verdiği ilk bilgilerden dolayı önemi ortadadır. Bu önemi eserin tahkikini yapan Muhammed Accâc el-Hatib şöyle dile getirmektedir: *"Bu kitap, usûl-i hadis konusunda ilk kitap kabul edilir. Bundan önce ve kendi asrında bu konuda tasnif edilen başka bir kitaba rastlamadım."*[4]

Ayrıca bu bölümde kelime ve kavramların etimolojik tahlili için Cevherî'nin *"Tâcu'l-lügati ve's-sihahi'l-Arabiyye"*, İbn Manzûr'un *"Lisânü'l-Arab"* ve Âsım Efendi'nin *"Kâmûs tercemesi"* isimli eserlerine müracaat etmenin yanında kavramlarla ilgili günümüz değerlendirmeleri için *"Diyanet İslâm Ansiklopedisi"*'nin ilgili maddelerine de müracaat edilmiştir.

Tarih ilmi ve tarih felsefesiyle alakâlı bilgi verirken Zeki Velidi'nin *"Tarihte Usûl"*, Günaltay'ın *"-Tarih ve Müverrihler- İslâm Tarihinin Kaynakları"*, ve M. Şükrü Akkaya'nın *"Tarih Metodu ve Felsefesi Notları"* isimli eserlerden istifade edilmiştir. Ayrıca batılı kaynaklardan da Rosenthal'ın *"İlmü't-tarih inde'l-müslimîn"*, Bernheim'in, *"Tarih İlmine Giriş Tarih Metodu ve Felsefesi"* ve Hearnshaw'ın *"İlmu't-târîh"* gibi sahasında önemli eserlerden yararlanılmıştır.

'Beşeri Kaynaklar'ın incelendiği bölümde İbn Sa'd'ın *"et-Tabakâtü'l-kebîr"*, İbn Hacer'in, *"Tehzîbü't-tehzîb"* ve Zehebî'nin *"Tezkiratü'l-huffâz"* isimli eserleri en çok başvurulan kaynaklar arasında yer almıştır. Şüphesiz İbn Sa'd, 'Tabakât' konusunun ilk akla gelen ismi olması hasebiyle ayrı

---

[4] Râmehurmûzî, Hasan b. Abdurrahman (360/971), *Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vâî*, (thk. Muhammed Accâc el-Hatîb), Beyrut 1404/1984. 26.

bir öneme sahiptir. İbn Hacer ve Zehebî ise ilk dönem kaynakları çok iyi kullanmalarının yanında kendi yorum ve düşüncelerini eserlerine aktarmaları yönüyle dikkat çekmektedirler. Bu sebeple araştırmada İbn Hacer ve Zehebî'nin konu ile ilgili eserlerinden büyük ölçüde istifade edilmiştir.

'Maddi Kaynaklar'ın incelendiği bölümde ise bahsi geçen eserlerle birlikte son dönemde yapılan özgün çalışmalardan da yararlanılmıştır. Bunlardan bir tanesi de Horovitz'in *"The Earliest Biographies of the Prophet and Their Authors"* isimli eseridir. *"el-Meğazi'l-ûlâ ve müellifuhâ"*[5] diye Arapça'ya, *"İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu"*[6] ismi ile de Türkçe'ye çevrilen eser, batılı ve doğulu birçok ilim adamının istifade etmeden geçemediği bir klasik haline gelmiştir. Araştırmamızda belli bir tenkit süzgecinden geçirerek bu eserden de istifade ettik. Şahısların biyografik bilgileri verilirken ilk dönem rical ve tabakat eserlerine başvurulduğu gibi son dönemde yapılan konuya özel çalışmalardan da istifade edilmiştir. Bunların başında Kâsımî'nin *"Hayatü'l-Buhârî"*, Muzahirî'nin *"el-İmâm el-Buhârî"*, Hüseynî'nin *"el-İmâmü'l-Buhârî muhaddisen ve fakîhen"*, Fahûrî'nin *"el-İmâm Müslim İbnü'l-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî*, Selman'ın *el-İmâm Müslim İbnü'l-Haccâc sâhibu'l-Müsnedi's-Sahîh ve muhaddisu'l-İslâmi'l-kebîr*, Tavâlibe'nin *el-İmâm Müslim ve menhecuhu fi Sahîhihi* gibi eserler gelmektedir.

Râvi ve müelliflerin rivâyetlerinin tesbiti konusunda zaman zaman yeni inşa edilen eserlere de başvurulmuştur. Urve b. Zübeyr'in *Meğazî Rasûlillah*'ı[7], Musâ b. Ukbe'nin *el-Meğâzî*'si[8] ve İbn Şihâb ez-Zührî'nin *Kitâbü'l-Meğâzî*'si[9] bu eserler arasında yer almaktadır. Ancak sonradan inşa edilen eserlerde araştırmacıların sözkonusu müelliflerin değişik kitap-

---

5 Horovitz, Jozef, *el-Meğazi'l-ûlâ ve müellifuhâ*, çev. Hüseyin Nassar, Mustafa el-Bâbi el-Halebi, Kahire 1949.

6 Horovitz, Jozef, *İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu-İlk Siyer/Meğazi Eserleri ve Müellifleri*, çev. R. Altınay - R. Özmen, Ankara Okulu Yay., Ankara 2002.

7 Urve b. Zübeyr, *Meğazî Rasûlillah*, (cem. Muhammed Mustafa el-A'zamî), Mektebetü't-terbiyeti'l-Arabî, Riyad 1981.

8 Musâ b. Ukbe, Ebû Muhammed Mûsâ b. Ukbe b. Ebî Ayyaş el-Medenî, *el-Meğazi*, (cem. Muhammed Bakşîş Ebû Malik), Câmiâtu İbn Zuhr, Rabat 1994.

9 Zührî, Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah b. Abdullah b. Şihâb, *Kitâbü'l-Meğâzî*, (cem. Süheyl ez-Zekkâr), Dârü'l-fikr, Dımaşk 1981.

lara yayılan rivâyetlerinden kapsamlı bir siyer kitabı meydana getirme arzuları, sadece müellifin rivâyetleriyle yetinmemeleri, rivâyet tesbitinde geniş alanlı bir tarama yapmamaları, bu çalışmalardan beklenilen istifadeyi sağlayamadığı gibi ilmî açıdan da bir takım eksiklikleri beraberinde getirdiği de açıktır. Bu nedenle çalışmada mümkün mertebe ilk kaynaklara ulaşılmaya çalışılmıştır.

Ayrıca çalışmamızda konu ile ilgili özel çalışmalara da başvurulmuştur. Buhârî'nin ta'likleri hakkındaki bilgi, konunun yegâne kaynağı olan İbn Hacer'in *Tağlîkü't-ta'lîk alâ Sahîhi'l-Buhârî*, tarih yazıcılığıyla hakkında da Donner'in *Narratives Of Islamic Origins: The Beginnings Of Islamic Historical Writing* ve Şeşen'in *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* isimli eserlerinden yararlanılmıştır. Şeşen'in eseri İslâm tarih yazıcılığını safha safha ayrıntılarıyla incelemesi yanında Türkçe Tarihçiliğin doğuşu ve gelişmesi hakkında bilgi vermesi nedeniyle de önemli bir boşluğu doldurduğu görülmektedir.

Araştırmada son dönemlerde siyer müellifleri üzerine yapılan akademik çalışmalardan da yararlanılmıştır. Bunların en önemlileri arasında Sellûmî'nin *el-Vâkıdî ve kitâbuhü'l-Megazî menhecuhu ve mesadiruhu*, Şulul'un *İlk Siyer ve Megâzi Müelliflerinden Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî (130-207/747-823) Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği ve Etkileri* ve Tarâbişî'nin *Ruvâtu Muhammed İbn İshâk fi'l-Meğazi ve's-Siyer ve Sâiri'l-Merviyyât* isimli doktora çalışmaları gelmektedir. Sellûmî'nin çalışması hacimli olmasına rağmen Vâkıdî'nin tercihleri, kullandığı âyetler, kelime açıklamaları ve coğrafik bilgilerle doldurulmuştur. Bu açıdan bakıldığında Şulul'un çalışmasının çok daha doyurucu bilgiler içerdiği görülmektedir. Tarâbişî'nin İbn İshâk'ın râvilerini incelediği eseri ise oldukça titiz ve ciddi hazırlanan kıymetli bir çalışmadır. Özellikle İbn İshâk ve Vâkıdî konusunda bu üç eserden önemli ölçüde istifade edilmiştir.

Tezde hadis ve tarih rivâyetlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi nedeniyle doğal olarak en çok kullanılan kaynakların başında Kütüb-ü Sitte, İbn İshâk'ın *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'si ve İbn Hişâm'ın *Sîretu İbn Hişâm*'ı gelmektedir.

Birinci Bölüm

RİVÂYET FENOMENİ

RİVÂYET FENOMENİ

Tezimizin temel esaslarından birisi olan rivâyet konusuna girmeden önce konu ile ilgili ilk dönem yazılı ve sözlü rivâyetlerde kullanılan haber, eser, kıssa ve hikâye gibi bazı terimleri açıklamak suretiyle kavramsal bir çerçeve çizilmeye çalışılacaktır. Daha sonra konunun bütünlüğü içerisinde hadis ve tarih ilimleri hem mânâ (luğavi/ıstılahi) hem de disiplinler açısından karşılaştırmalı olarak incelenecektir.

A- RİVÂYET/HABER NAKLİ İLE İLGİLİ KRİTERLER

Haberleşme/haberlerin nakli ilk insanla beraber ortaya çıkan sosyal bir olgu ve insan davranışının en temel öğesidir.[1] Aynı sosyal çevre içerisinde bulunan insanlar birbirleriyle sürekli iletişim halindedirler.[2] Zaman içerisinde haberleşme/haberlerin nakil şekilleri kişi, bölge veya coğrafyalara göre değişiklik göstermiştir. Son asırlarda bu değişim daha hızlı yaşanmıştır. Günümüzde ise haberlerin nakli daha çok teknolojik alet ve araçlar vasıtasıyla çok daha süratli yapılmaktadır. Bilgilerin bu kadar hızlı şekilde nakli şüphesiz bir takım problemleri de beraberinde getirmiştir. Bilgi kirlenmesi, manipülasyon/yönlendirme, enformatik dezenformasyon/basın-yayın yoluyla önceden belirlenmiş bir amaca yönelik abartılmış,

---

1 Oskay, Ünsal, *İletişimin ABC'si*, Der yay., İstanbul 2001, s. 1.

2 Zıllıoğlu, Merih, *İletişim Nedir?*, Cem Yay. İstanbul 1993, s. XI. Ayrıca bkz. Macit, Yusuf, *İletişimde Model Olarak Hazreti Muhammed*, 17.

yanıltıcı veya eksik bilgilerin hedef kitleye empoze edilmesi diyeceğimiz bu durumun boyutları şimdiden önü alınmaz bir hale gelmiştir.[3] Konu ile ilgili olarak basın ilke ve ahlâk kuralları, televizyon/internet haber yayıncılığı gibi mevzular belirli kural ve kaidelere bağlanmaya çalışılmış/ çalışılmaktadır.[4]

Şüphesiz İslâm ilim literatüründe de haberleşme ve bilgilerin nakli bir takım kural/kaide ve ahlâki prensiplere dayanmaktadır. Bu ahlâki prensiplerin çıkış noktası da elbette Kur'ân-ı Kerîm[5] ve hadislerdir.[6]. İlk insan Hz. Âdem'i diğer varlıklardan ayıran en önemli özelliklerden birisi kendisine isimleri bilme/bildirme[7] özelliğinin verilmesidir. İnsanlara hidayet rehberi olarak gönderilen Kur'ân'ı Kerîm incelendiğinde haberleşmeyi ifade eden *"nebe'/enba"*[8], *"kıssa"*[9], *"esâtîr"*[10], *"haber"*[11] ve *"hadis"*[12] kavramlarının kullanıldığı görülür. Haber ve haber verenin niteliğiyle alakalı olarak da

---

3 Avcı, Nabi, *Enformatik Cehalet*, Kitabevi, İstanbul 1999, 81 vd.

4 Konuya özel kaynaklar için bkz. Çaplı, Bülent, *Medya ve Etik*, İmge Kitabevi, Ankara 2002; Belsey, Andrew - Chadwick, Ruth, *Medya ve gazetecilikte etik sorunları*, çev. Nurçay Türkoğlu, yay. haz. Mehmet Küçük, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1998; Avşar, Zakir – Öngören, Gürsel, *Radyo ve televizyon hukuku*, Piramit Yayınları, Ankara 2003; Zıllıoğlu, Merih, *İletişim Nedir?*, Cem Yay. İstanbul 1993.

5 İlgili âyetler için bkz. Bakara, 2/282; A'râf, 7/33; Nahl, 16/105; İsrâ, 17/36; Hucurat, 49/6; Talak, 65/2.

6 Müslim, Mukaddime 1; Ebû Dâvûd, İlim 10; Tirmizî, İlim 7; Tefsir 1.

7 Bakara 2/30-33.

8 Kur'ân-ı Kerîm'de *"nebe'/enba"* kelimesi müştaklarıyla beraber otuz beş değişik yerde geçmektedir. Bu âyetlerden bazıları çin bkz. Bakara 2/32; Âl-i İmrân 3/44; Mâide 5/27; En'âm 6/5, 34, 67; A'râf 7/101, 174; Tevbe 9/69, 94; Yûnus 10/71 ...

9 Kur'ân-ı Kerîm'de *"kıssa"* kelimesi müştaklarıyla beraber on bir değişik yerde geçmektedir. Bu âyetler çin bkz. Âl-i İmrân 3/62; Nisâ 4/163-164; A'râf 7/176; Yûsuf 12/2, 5, 111; Nahl 16/118; Kehf 18/64; Kasas 28/25; Mümin 40/78.

10 Kur'ân-ı Kerîm'de *"esâtîr"* kelimesi dokuz değişik yerde geçmektedir. Bu âyetler çin bkz. A'raf 6/25; Enfâl 8/31; Nahl 16/24; Mü'minûn 23/83; Furkan 25/5; Neml 27/68; Ahkaf 46/17; Kalem 68/15; Mutaffifîn 83/13.

11 Kur'ân-ı Kerîm'de *"haber"* kelimesi müştaklarıyla beraber yedi değişik yerde geçmektedir. Bu âyetler çin bkz. Tevbe 9/94; Kehf 18/68, 91; Neml 27/7; Kasas 28/29; Muhammed 47/31; Zilzal 99/4.

12 Kur'ân-ı Kerîm'de *"hadîs"* kelimesi müştaklarıyla beraber yirmi dokuz değişik yerde geçmektedir. Bu âyetlerden bazıları çin bkz. Nisâ 4/42, 78, 87, 140; En'âm 6/68; A'raf 7/185; Yûsuf 12/6, 21, 101, 111; Kehf 18/6, 70; Tâhâ 20/9; Mü'minun 23/44.

"sıdk/kizb"[13], *"hak/yakîn"*[14] mefhumları kullanılmıştır. Bunlardan anlaşılan haberin doğruyu ve gerçeği yansıtıyor olması, haber verenin de doğru söylemesi ve yalana girmemesidir. Bundan dolayı Allah'tan kullarına haberler ve buyruklar getiren nebi ve rasûller en fazla sıdk/doğruluk ile nitelenmişlerdir.[15] Güvenilir olmak da onların en önemli vasıflarından biri olmuştur. Hz. Peygaber'in de en bariz vasıflarından birisi doğru/dürüst ve emin olmaktır.[16] Söz ve davranışlarıyla bu hakikati dile getiren Hz. Peygaber, ashabından doğru sözlü olmalarını ve yalana girmemelerini istemiştir.[17] Esasen İslâm ahlâkının temelini de doğruluk/dürüstlük oluşturmaktadır.[18] Kur'ân'ın bu konudaki emirleri de gayet açıktır. İsrâ sûresinde geçen bir âyet-i kerîme[19] insanın, haber alma ve verme vasıtaları olan göz, kulak ve kalbe ait her türlü tasarruftan sorumlu olduğunu bildirmektedir.

İslâmi ilimlerde ilk dönemlerden itibaren haberlerin nakli mevzuunda belirli ahlâki esasların ortaya konulduğu görülmektedir. Hatta bazı ilim dallarında bu kriterler sistematik olarak belirlenmiş ve haber/bilgi naklinin metodolojisi oluşturulmuştur. Bu ilim dallarının başında da hadis ve tarih ilimleri gelmektedir. Hadisçilere göre haberleri nakleden kimselerin sika/güvenilir ve sadık/doğru olması en başta aranan bir şarttır.[20] Kişiyi doğru bilgi edinmekten, sahip olduğu bilgileri doğru muhafaza edip bir başkasına nakletmekten alıkoyan her türlü kusur özenle belirlenmiş ve râvilerin

---

13 *"Sıdk"* ve *"kizb"* kavramları ile ilgili âyetler için bkz. *"Sıdk"*: Bakara 2/41, 89, 91, 97, 101, 177; Âl-i İmrân 3/3, 49. *"Kizb"*: Bakara 2/10, 39, 87; Âl-i İmrân 3/11, 75, 78, 93, 137, 183-184; Nisâ 4 50.

14 *"Hak"* ve *"yakîn"* kavramları ile ilgili âyetler için bkz. *"Hak"*: Bakara 2/42, 61, 71, 91, 119, 147, 149, 176. *"Yakîn"*: Nisâ 4/157; Hicr 15/99; Neml 27/22; Vâkıa 56/95; Hâkka 69/51; Müddessir 74/47; Tekâsür 102/4, 7.

15 Peygamberlerin sıdk/doğruluğu ile ilgi âyetler için bkz. Yûsuf 12/46; Meryem 19/41, 54, 56-57; Ahzâb 33/22; Yâsîn 36/52; Zümer 39/33.

16 İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 135; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 187. Ayrıca bkz. Müslim, Fezâil 57; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 465; Ali el-Muttakî, *Kenzü'l-Ummâl*, X, 505.

17 Tirmizî, Birr 40; Ali el-Muttakî, *Kenzü'l-Ummâl*, VI, 571

18 Hûd, 11/112; Müslim, İman 62; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 385.

19 "*Bilmediğin şeyin peşine düşme! Çünkü kulak, göz, kalb gibi azaların hepsi de sorguya çekilecektir.*" (İsrâ 17/36). Konuyla ilgili bir başka âyet için bkz. Hucurât 49/12.

20 İbn Salâh, *Mukaddimetu İbni's-Salah fî Ulûmi'l-Hadîs*, 94.

bu kusurlarla malul olmamaları gerektiğinin altı çizilmiştir.[21] Hatta bu prensiplerin uygulanması neticesinde dostluk, akrabalık, hemşehrilik gibi nedenlere dayalı olarak meydana gelebilecek tarafgirliğe engel olmanın da en güzel örnekleri verilmiştir. Hadis ilminin otoritelerinden biri olan Ali b. el-Medinî (234/848), babası hakkında: *"Bu, din meselesidir. O, zayıf bir râvidir."*[22], Ebû Dâvûd (275/888), oğlu Abdullah (316/928) için: *"Yalancıdır."*[23] ve Zeyd b. Ebî Üneyse (119/737) kardeşi hakkında: *"Yalancılıkla anılan kardeşim Yahya'dan (140/757) hadis almayın."*[24] diyerek onları eleştirmişlerdir. Müslim b. Haccâc (261/874) *Sahîh*'ine yazdığı *Mukaddime*de ne tür kimselerden haber alınacağı ve kimlerin haberine itibar edilmeyeceğine dair önemli görüş ve riyayetlere yer vermiştir.[25]

Haberlerin doğru ve güvenli bir şekilde nakli mevzuu her dönemde önemini korumuştur. Konu ile ilgili olarak Endülüs'ün büyük hadisçilerinden İbn Abdülber (463/1070), rivâyet/haber şartları, ilim tahammül yolları ve kimlerin haberlerine itibar edilip edilemeyeceğini detaylı olarak ele almıştır.[26] Kendisinden üç asır sonra gelen ünlü Şafiî fakihi Sübkî (771/1369) de haber nakil yollarının objektif kriterlerini ortaya koymuştur. Subkî'ye göre haber nakli ile uğraşan kimselerde bulunması gereken

---

21 Hadisçiler tarafından "*Metâin-i aşere*" olarak isimlendirilen bu kusurların beş tanesi râvinin "*adalet*" vasfına, beş tanesi de "*zabt*" vasfına yöneliktir. Bunlar: 1. *Yalancılık (Kizbu'r-râvi)*, 2. *Yalancılıkla itham (İttihamu'r-râvi bi'l-kizb)*, 3. *Çok yanılmak (Kesretu'l-galat)*, 4. *Aşırı Gaflet (Fartu'l-gafle)*, 5. *Fısk (Fısku'r-râvi)*, 6. *Karıştırma (Vehm)*, 7. *Sikaya muhalefet (Muhalefetu's-sikat)*, 8. *Cehalet (Cehaletu'r-râvi)*, 9. *Bid'at (Bid'atu'r-râvi)*, 10. *Hafiza bozuklugu (Su'ü'l-hıfz)*. (İbn Salâh, *Mukaddimetu İbni's-Salah fî Ulûmi'l-Hadîs*, 94-114, 185-230. Ayrıca bkz. Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Usûlü*, 93-96.)

22 Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, III, 355; *el-İ'lân*, 112. Ayrıca bkz. Âşıkkutlu, Emin, *Hadiste Ricâl Tenkidi (Cerh ve Ta'dîl İlmi)*, 70-71.

23 Sehâvî, *el-İ'lân*, 113.

24 Müslim, Mukaddime 5; Sehâvî, a.g.e., a.y.

25 Müslim b. Haccâc konu ile ilgili olarak: *"Bilmiş ol ki, rivâyetlerin sahih ile sakîmini, râvilerin de sika olanlarıyla müttehem olanlarını bir birinden ayırmayı bilen herkese:* 1. *Sika râvilerin sahih rivâyetlerinden başka rivâyette bulunmamak*, 2. *Töhmet altında olan aşırı bid'atçıların rivâyetlerinden sakınmak"* gerekir demiştir. Bkz. Müslim, Mukaddime 1, 4.

26 İbn Abdülber'in *"Câmi'u beyâni'l-ilm"* adlı eseri ilmin önemi, fazileti, rivâyet şartları ve ilim tahammül yolları ile ilgili bilgi veren değerli bir eserdir. İki cilt tek mücellet olarak basılan eserin birinci cildin sonu ile ikinci cildin başları yukarıda zikredilen konulara tahsis edilmiştir. Bkz. İbn Abdülber, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fadlihî ve ma yenbagî fî rivâyetihi ve hamlihi*, (thk. Abdurrahman Muhammed Osman), el-Mektebetü's-Selefiyye, Medine 1968/1388, I, 82 vd.

özellikler şunlardır: Doğruluk, haberi aynen/lafzen aktarma, hafızasına güvenerek değil, kayıtlara dayanarak nakletme ve kaynak zikretme. Eğer konu bir şahıs ise şu ek kriterlere de ayrıca riayet edilmelidir: Hakkında bilgi verilen kişiyi her yönüyle (dini/ilmi/siyasi/ahlâki) tanımak, maksadı en iyi biçimde yansıtan bir üslup kullanmak, tasvir edilen kişiyi en iyi yansıtan bir sunumda bulunmak, övgü ve yergide keyfince aşırı gitmemek, oldukça titiz bir şekilde tasvirde bulunmak.[27]

Bunlar hem hadis hem de tarihçilerin uyması gereken ilmi kriterlerdir. Benzer kriterleri İslâm tarihçiliğinin önemli isimlerinden Sehâvî (902/1496) de zikretmektedir.[28]

Yukarıda isimlerini vermeye çalıştığımız müellifler tarafından ortaya konulan kriterler rivâyet/haberlerin aktarımında hassasiyetle uygulanmıştır. Bu kurallara riayet etmeyen müellifler konumlarına bakılmaksızın eleştirilmiştir. Zehebî'nin *Tezkiratü'l-huffaz* isimli eserinde bunun bir çok örneklerini görmek mümkündür.[29]

Hadisçilerin yanında, tarihçilerin de rivâyet/haber aktarımına dair önemli mülahazaları olmuştur. İlk tarihçilere, İslâmi yazılı literatürün henüz oluşum safhasında *"ahbârî/haberciler"*[30] denildiği dikkate alınırsa, onların bu konudaki değerlendirmelerinin önemi daha iyi anlaşılır. İleride geleceği gibi ilk dönem tarihçiler rivâyet/haberlerin naklinde müşade metodu[31] ve hala güncelliğini koruyan bazı objektif kriterler ortaya koy-

---

27 Subkî, *Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ*, II, 23; *"Kâidetün fi'l-cerhi ve't-ta'dîl ve kâidetün fi'l-müerrihîn"*, Erba'u Resâil fî ulûmi'l-hadîs içinde, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut 1990, 66.

28 Sehâvî, *el-İ'lân*, 114-137.

29 Endülüs'ün önde gelen âlimlerinden Ebû Bekir b. el-Arabî (543/1148) ve büyük hanefi âlimi Moğultay b. Kılıç el-Bekçerî'nin (762/1360) eleştirilmesiyle ilgili bkz. Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, IV, 1296, Zeyl, 135-136.

30 İbn Hacer, *Nüzbetü'n-nazar*, 14; es-Salih, Subhi, *Hadîs İlimleri ve Hadîs Istılahları*, 9. Ayrıca bkz. Çetin, Nihat M., "Ahbâr", DİA, I, 486.

31 Vakıdî'nin tarihi olayların cereyan ettiği yerleri bizzat müşahede edip eserine yazmasıyla ilgili bkz. Emin, Ahmed, *Duha'l-İslâm*, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut 1351/1933, II, 335; Şulul, Kasım, *İlk Siyer ve Megâzi Müelliflerinden Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî (130-207/747-823) Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği ve Etkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 1996, 153-157.

muşlar ve bunları bizzat uygulamışlardır.[32] Büyük İslâm tarihçisi İbn Esîr'in (630/1233) Moğol hezimetini anlatırken takındığı tavır ise bunun en güzel örneklerinden biridir.[33]

Diğer yandan İslâm kültür tarihinin en önemli simalarından Birûnî (443/1051), rivâyet/haber aktaran kimselerin neden yalan söyleme ihtiyacı duyduklarını açık seçik ortaya koyarken,[34] büyük tarih nazariyecisi İbn Haldun da yalan/gerçek dışı haberlerin ortaya çıkış sebeplerini şu şekilde sıralamıştır: Fikir ve mezhep taraftarlığı; insanı tenkidî/eleştirel bakıştan alıkoyar, haberi nakledenlere inanmak; kaynağı tetkik etmekten uzaklaştırır, müşahede ve gözleme değil, zan ve tahmine göre rivâyette bulunmak, haberin doğru olduğu vehmine kapılmak, olgularla haberleri karşılaştırma yetisinden uzak olmak, haber kaynaklarını güzel ve şirin göstermek için abartı ile nakilde bulunmak, sosyal hayatın doğasını dikkate almamak.[35]

Ayrıca İbn Haldun, *Mukaddime*'sinde *"temhîsu'l-ahbâr/haberlerin tertib ve tetkiki"* ve *"ta'lilu'l-vakâi'/hadiselerin nedensellik analizi"* tabir-

---

32 Taberî, *Târîhü'l-ümem ve'l-mulûk*, I, 13. Taberî hakkında bir çalışma yapan Zuhaylî, Taberî'nin tarih metodunu on madde halinde özetlemiştir. Bkz. Zuhaylî, Muhammed, *el-İmâm et-Taberî*, Dârü'l-Kalem, Dımaşk 1990, 231-238.

33 İbn Esîr şöyle demektedir: *"Bu felaket (Moğol istilası) o kadar korkunç ve çirkin ki, birkaç sene bunları yazayım mı yazmayayım mı diye düşündüm. Şimdi bunları bir hayli tereddütler içerisinde yazıyorum. Olay bir bakıma İslâm ve Müslümanlar'ın ölümünü duyurmak gibidir ki bu kime kolay gelir? Kimde dayanacak yürek var ki Müslümanlar'ın içine düştüğü aşağılık durumun, herkes karşısında rezil ve rüsva olmanın trajedisini anlatsın? Keşke yaratılmasaydım. Keşke bu olaydan önce ölmüş olsaydım. Keşke unutup da bu elemli olayların hatırası kafamdan silinip gitseydi. Fakat bazı dostlarım bu felaket olaylarını yazmaya beni razı ettiler. Yine de tereddütler içerisindeyim. Fakat gördüm ki yazmamakta hiç fayda yok. Bu öyle büyük bir bela, öyle müthiş bir felaket ki dünya tarihinde bir benzeri bulunamaz. Bu olaylar bütün insanlıkla ilgilidir. Fakat özellikle Müslümanlarla ilgilidir. Eğer bir adam çıksa da Hz. Adem'den beri böyle bir bela insanoğlunun başına gelmemiştir diye iddia etse, bu yanlış bir iddia olmaz. Çünkü tarihte böyle bir olayın en küçük benzeri bile görülmemiş, belki de kıyamete kadar –Ye'cüc ve Me'cüc'ün dışında- asla böyle bir olay görülmeyecektir. Bu vahşi insanlar hiç kimseye acımadılar. Kadınları, erkekleri, çocukları öldürdüler…"* (İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kâmil fi't-tarih*, Dâru Beyrut, Beyrut 1992, XII, 147-148.)

34 Birûnî, Ebü'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Harizmî, *Tahkîku mâ li'l-hind min mekûle makbûle fi'l-akl ev merzûle*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1983, 13-16.

35 İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, (çev. Zakir Kadiri Ugan), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, 18-81.

leriyle, bu kabil heberlerin doğru analiz yöntemine de ışık tutmuştur.[36]

Bu arada İmâm Şafii'nin (204/819) haberleri katagorize ederek, râvi/haber verenlerde mutlaka bulunması gereken özellik olarak *"sika/güvenilir"* sıfatını, haberde de *"sübut/haber verilen şeyin gerçekleştiğine dair güvenilir bilgi"* özelliğini zikrettiğini hatırlamamız gerekir.[37] Mevzu ile ilgili olarak dönemlerinin büyük fakih ve usulcüleri olan Ebû Bekr Cessâs (370/980), Ebü'l-Hüseyn el-Basrî (436/1044) ve Ebü'l-Velîd el-Bacî'nin (474/1081) de haber nazariyesi, haberin felsefik, linguistik ve epistomolojik mahiyeti; râvide bulunması gereken vasıflar hakkında değerli görüşlerinin olduğunu belirtmekte fayda vardır.[38]

Yukarıdaki değerlendirmelere yer vermenin yanında Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin (476/1083) güvenilir kimselerin naklettiği herhangi bir haberin, hangi şartlarda reddedileceğine dair sıraladığı maddeler, râvilerin doğru ve güvenilir kimseler olmasının dahi bazen rivâyet edilen şeyi kabul için yeterli olamayacağını göstermektedir. eş-Şîrâzî'ye göre haber: Aklın gereklerine ters düşerse, Kur'ân ve Sünnet'in kat'i esaslarına aykırı olursa, ittifakla kubul edilen esaslarla çatışırsa, herkesin bilmesi gereken bir şeyi, sadece bir kişi bildirirse, adeten büyük kitlelerin aktarması gereken bir haberi, sadece bir kişi naklederse, reddedilir.[39] Bu durum, İslâm ilim geleneğinin rivâyet/haber mefhumunu sadece şekil bakımından değil, içerik ve mantık bakımından da değerlendirdiğini göstermesi açısından önemlidir.[40] Nitekim Hatib el-Bağdadî (463/1071)[41] ve İbnü'l-Kayyım

---

36 Togan, Zeki Velidi, *Tarihte Usûl*, 159-160.

37 Şafiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris, *er-Risâle: İslâm Hukukunun Kaynakları*, (trc. İbrahim Çalışkan - Abdulkadir Şener), TDV, Ankara 1996, 205-206.

38 Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Usulü'l-fıkh*, (nşr. Uceyl Câsim Neşemî), Mektebetü'l-İrşad, İstanbul 1994/1414, III, 35-59; Basrî, Muhammed b. Ali Ebü'l-Hüseyn, *el-Mu'temed fî usuli'l-fıkh*, (thk. Muhammed Hamidullah), Institut Français de Damas, Dımaşk 1964, II, 541-558, 670-672; Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî (474/1081), *İhkâmü'l-fusûl fî ahkâmi'l-usûl*, (thk. Abdülmecid Türkî), Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1986, 362-370.

39 eş-Şîrâzî, Ebû İshâk Cemaleddin İbrâhim b. Ali b. Yusuf, *el-Lüm'a fî usûli'l-fıkh*, (thk. Yusuf Ali Büdeyvî - Muhyiddin Müstu), Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, Dımaşk 1995/1416, 151-179.

40 Özafşar, Mehmet Emin, "İslâm İlim Geleneğinde Haber Mefhumu", Diyanet Aylık Dergi, sayı: 148, Nisan 2003, 10-13.

41 Hatîb el-Bağdadî, Ahmed b. Ali b. Sâbit (463/1070), *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, el-Mektebetü'l-

el-Cevziyye (751/1350)[42] tarafından da eş-Şîrâzî'ye benzer yaklaşımlar dile getirilmiştir.

Rivâyet/haberlerin nakli ile ilgili kriterler incelendiğinde müteahhirûn âlimlerin ortaya koyduğu ölçülerin daha hassas olduğu görülmektedir. Nitekim sekizinci hicri asrın büyük âlimlerinden Bedreddin ez-Zerkeşî'nin (794/1391) kizb/yalan kavramına getirdiği açılım bunun bir göstergesidir. ez-Zerkeşî, kizb/yalanı, *"herhangi bir şeyi kasten veya yanılarak, olduğundan farklı biçimde aktarmak"* diye tarif etmektedir.[43] Bu yaklaşım, hatanın da yalan kapsamı içeresinde mütalaa edildiği ve rivâyet/haberlerin naklinde çok daha titiz davranılması gerektiğini göstermesi bakımından önemlidir. Böyle bir yaklaşımın ortaya çıkmasına tesir eden ilmî, siyasî ve sosyal hadiselerin olması da kuvvetle muhtemeldir.

Yukarıdaki görüş ve değerlendirmeler neticesinde hadis ve tarih disiplinleri içerisinde rivâyet/haber naklinin belli objektif kriterlerinin olduğu söylenebilir. Bu kriterlerin dinin günlük hayata yansımasını konu alan fıkıh ilmi ile de yakın ilişkilerinin olduğu ortadadır. Hadis ve tarihçiler kadar fıkıhçılar da mevzu ile ilgilenmiş ve dinin ikinci kaynağı olan Sünnet'in nakli ve nakline tesir eden durumlarla ilgili değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bu çalışmalar İslâm kültür mirasının günümüze güvenilir bir şekilde intikalini sağlama gayreti olarak düşünülmelidir.

B- RİVÂYET/HABER NAKLİ İLE İLGİLİ KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Her ilim dalının kendine özgü bir metodolojisi vardır. Ve her meto-

İlmiyye, Medine ts., 16-46, 66-84.

42 İbn Kayyim elli fasıl altında râvide bulunması/bulunmaması gereken vasıflar ile zayıf rivâyetlerin özelliklerini maddeler halinde örnekleriyle anlatmaktadır. Bkz. İbn Kayyim, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed el-Cevziyye, *el-Menârü'l-münîf fi's-sahîh ve'd-daîf*, (thk. Abdülfettah Ebû Gudde), Mektebetü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, Beyrut 1983.

43 Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah, *Bahrü'l-muhît fî usûli'l-fikh*, (göz.geç. Ömer Süleyman Eşkar, haz. Abdülkadir Abdullah el-Ânî), Vezâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, b.y.y., 1992, 218-228.

dolojinin kendine has kavramları vardır. Ancak kavramlar bazen farklı ilim dallarında değişik anlamlarda kullanılabilmektedir. Bu sebeple biz burada hadis ve tarih ilimlerinde ortak kullanılan bazı kavramların açıklanması gerektiği kanaatindeyiz. Şüphesiz bu durum kavramsal bir çerçevenin oluşmasına katkı sağlayacaktır.

1- Haber: Sözlükte, *"herhangi birşey veya bir mesele ile ilgili nakledilen bilgi"*[44] anlamına gelen *"haber"* kelimesi, hadis literatüründe birkaç farklı anlamda kullanılmaktadır. Bunlardan en yaygın ve kabul gören tanımı *"haber"*in *"hadis"* terimiyle eş anlamlı olarak kullanılmasıdır. Hadisçilerin büyük çoğunluğu bu iki terimi, birbirine benzeyen, lügat mânâsının yanında, râvilerin bizzat Hz. Peygamber'e (s.a.s.) ulaşan hadisleri (merfû) nakletmekle yetinmeyerek, ayrıca sahabe (mevkuf) ve tâbiîn'e varan (maktu') nakillerle de meşgul olmalarından yola çıkarak her türlü rivâyeti ihbar mânâsında kullanmışlardır.[45] Buna göre *"hadis"*e, *"haber"*; *"haber"*e de *"hadis"* denilebileceği anlaşılmaktadır. Ayrıca *"hadis"* ile *"haber"*i farklı mânâda kullananlar da olmuştur. Bunlara göre *"hadis"* sadece Hz. Peygamber'e ait *"merfû"* rivâyetleri; *"haber"* ise Hz. Peygamber'in hadisleri dışındaki (mevkûf ve maktu') rivâyetleri ifade etmektedir. Buradan hareketle hadisle meşgul olanlara *"muhaddis"*, tarih, hikâye veya kıssa ile uğraşanlara da *"Ahbârî"* denilmiştir.[46] Nitekim İbn Hacer'in *"İki kelime arasında umum-husus farkı vardır. Her "hadis" haberdir; Fakat her "haber" hadis değildir."*[47] ifadesi de bu düşünceyi destekler mahiyettedir. Kavramlara yüklenen anlamların farklılığından hareketle hadis ve tarih ilimlerinin ilk dönemlerden itibaren müstakil birer ilim dalı olarak ortaya çıktıkları söylenebilir.

2- Eser: Sözlükte *"bir nesnenin yerinde kalan 'iz'i"* anlamına gelen

---

44 Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Fârâbî (400/1009), *Tâcu'l-lügati ve's-sıhâhi'l-Arabiyye*, (thk. Ahmed Abdülgafur Attâr), Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1990, II, 641-642; İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mukerrem el-Ensârî (711/1311), *Lisânü'l-arab*, Beyrut 1376/1956, IV, 226-227; Zebîdî, Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed (1205/1790), *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, (thk. Ali eş-Şi'rî), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1994/1414, XI, 125-126.

45 es-Salih, Subhi, *Hadîs İlimleri ve Hadîs Istılahları*, 9.

46 İbn Hacer, *Şerhu Nühbeti'l-fiker*, 7. Ayrıca bkz. Çetin, Nihat M., "Ahbâr", DİA, I, 486.

47 İbn Hacer, *Nühbetü'l-fiker*, 4.

"eser" kelimesi, hadis literatüründe *"haber"* ve *"hadis"* terimleriyle eş anlamda kullanılmaktadır. Buna göre *"semi'tu minhu'l-eser"* ifadesi aynı zamanda *"ondan haber işittim"* anlamına gelmektedir.[48] Bu sebeple hadisler için *"eser"* kavramı da kullanılmaktadır. Aynı zamanda hadisçiler ve tarihçiler tarafından *"eser"* kelimesi masdar mânâsıyla *"rivâyet"*in karşılığı olarak da kullanılmaktadır. Bu durumda *"esere'l-hadîse"* denildiği zaman *"ravahu"* (onu başkasına nakletti, rivâyet etti) mânâsı anlaşılmaktadır. Ancak Horasanlı fıkıh âlimleri, bu kelimeyi sahabeden *"mevkuf"* olarak gelen haberler için kullanmış, *"merfu"* olarak gelenlere de *"haber"* demişlerdir. Yani onlara göre Hz. Peygamber'in sözlerine *"haber"*, sahabenin sözlerine de *"eser"* denir.[49] İbn Hacer ise hem *"mevkuf"*a hem de *"maktu'"*a *"eser"* denildiğine işaret eder. Nevevî'ye göre ise *"haber"*, ister *"merfu"*, ister *"mevkuf"* ve ister *"maktu'"* olsun, muhaddisler nazarında hepsi de *"eser"*dir. Bu tariften hareketle *"eser"*e nisbet edilerek muhaddislere *"Eserî"* adı da verilmektedir.[50]

Görüldüğü gibi her ne kadar yukarıdaki açıklamalarda *"eser"*, *"haber"* ve *"hadis"* terimleri arasındaki ince ayrılıklara dayanarak farklı tanımlar yapılmışsa da bu üç kavramın benzer anlamlarda kullanıldığı anlaşılmaktadır.

3- Kıssa: Sözlükte *"Bir kimsenin izini sürmek; bir kimseye bir haber veya sözü bildirmek"* gibi mânâlarına gelen kıssa kelimesi hadis terminolojisinde *"hikâye"* ve *"olay"* kavramlarıyla eş anlamda kullanılmaktadır. Nitekim Buhârî'nin *"Bâbu Kıssati Gazvet-i Bedr*, *Bâbu Kıssati Ehl-i Necran ..."* gibi bâb başlıklarında kullandığı *"kıssa"* kelimesi *"olay"* anlamına gelmektedir.[51]

Hadisçiler, dinin ruhuna aykırı, şahsi menfaat elde etme veya siyasi bir mezhep ve klik hesabına anlatılan kıssalara şiddetle karşı çıkmışlardır.[52]

---

[48] Âsım Efendi, *Kâmûs Tercemesi*, II, 116; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV, 6.

[49] Cevherî, *Sıhâh*, II, 574-575; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, X, 13; Ayrıca bkz. Suyûtî, Abdurrahmân İbnü'l-Kemâl Celâleddin (911/1505), *Tedrîbü'r-râvî*, Beyrut 1405/1985, 4.

[50] Suyûtî, a.g.e., 4.

[51] Buhârî, Meğazi 3, 74.

[52] Sabbağ, Muhammed b. Lütfi, *Târîhü'l-kussâs ve eseruhum fi'l-hadîsi'n-nebevî*, 11-49; Altunel, İbrahim, "Kıssahan", DİA, XXV, 501-502.

Tarihçiler de, tarihi bir metinde yer, zaman ve insan unsurunun mutlaka olması gerektiğini, bunların birinin olmaması durumunda o metnin ilmî bir değeri olmayacağını ileri sürmüşlerdir.[53]

4- Hikâye: Sözlükte *"Anlatmak, nakletmek, tekrar etmek; benzemek, taklit etmek"* anlamlarına gelmektedir.[54] Genellikle tarihçiler hikâye kelimesini *"nâdire, uhdûse, hurâfe-hurâfât, ustûre-esâtîr, mesel-emsâl, semer-esmâr, haber-ahbâr"* gibi sözcüklerle eş anlamlı kullanırken[55] hadisçiler sözlük anlamındaki *"hikâye"* yerine *"kıssa"* terimini tercih etmişlerdir.[56] Hadis terminolojisinde *"hikâye"* kelimesinin *"kıssa"* ve *"olay"* kavramlarıyla eş anlamlı olarak kullanıldığı görülmektedir.[57]

Yukarıdaki kavramların yanında hadis ve tarih ilimlerinde kullanılan bir de *"esâtîr"* kavramı vardır. Sözlükte: *"Saçma sözler, yalan ifadeler, masallar, hurafeler, faydasız hikâyeler, kitaplardan alınıp aktarılan saçma sapan nakiller"* anlamına gelmektedir.[58]

Tarih ilminde *"esâtîr"*, *"mitoloji"* kavramı ile eş anlamlı olarak: *"Tarihten evvelki tanrı ve kahramanların efsanevi maceraları, toplumun inançlarını, özlemlerini, duygularını anlatan hikâyeler"* mânâsına kullanılmaktadır.[59] Bu yönüyle *"Dini bir temele dayanmayan, akıl ve mantıkla uyuşmayan, hakikat dışı olan şeyler"* diye tanımlanan *"hurâfe"* ile yaklaşık olarak aynı mânâya gelmektedir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm her iki mânâyı da *"esâtîr"* kelimesi ile ifade etmektedir.[60]

"Esâtîr" ve *"hurâfeler"*in hadisçiler yanında hiçbir değeri olmadığı gibi tarihçiler de, *"kıssa"*larda olduğu gibi tarihi bir metinde yer, zaman ve

---

53 Memiş, Ekrem, *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Konya 1990, 5.) Bkz. (Ağarı, *Murat, İslâm Tarihine Metodolojik bir yaklaşım –Tarihte Yer ve Zaman Sorunu–*, Bilge Adam, Van 2004, 18

54 Cevherî, *Sıhâh*, VI, 2317.

55 Yazıcı, Hüseyin, "Hikâye", DİA, XVII, 479-485.

56 Müslim, Salât 46; Mesâcid 68; Tirmizî, Talak 23; İlm 12.

57 Örnekler için bkz. Müslim, Mukaddime 4; Tirmizî, Taharet 10.

58 İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1990, IV, 363; Firuzabadi, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed (817/1415), *el-Kamus*, b.y.y., Beyrut 1993, II, 111.

59 Sami, Şemseddin, *Esâtîr -Dünya Mitolojisinden Örnekler*, İnsan Yay., 2004, 9.

60 Bkz. A'raf 6/25; Enfâl 8/31; Nahl 16/24; Mü'minun 23/83; Furkan 25/5; Neml 27/68; Ahkaf 46/17; Kalem 68/15; Mutaffifîn 83/13.

insan unsurunun mutlaka olması gerektiğini, bunlardan birinin olmaması durumunda o metnin ilmî bir değeri olmayacağını ileri sürmüşlerdir.[61] Zaman itibarı ile *"hurâfe"* kavramı *"esâtîr"*den çok daha sonra ortaya çıkmış olsa bile yukarıdaki hükmün değişmeyeceği görülmektedir.[62]

C- İSLÂM ÖNCESİ VE SONRASINDA RİVÂYET

Konuya girmeden önece rivâyet kelimesinin lügat ve ıstılahi anlamlarını vermek yerinde olacaktır.

Rivâyet kelimesinin kökü olan *"revâ"* fiili Arapçada üç farklı anlamda kullanılmaktadır:

1- Revâ, yervî, reyyen: Sulamak, bağlamak,

2- Revâ, yervî, rivâyeten: Şiir ve hadis gibi söz mânâsı taşıyan kelimeleri ezberleyip nakletmek, söylemek, bildirmek ve başkalarına duyurmak,

3- Reviye, yervâ, riyyen ve *riven*: Suyu içip doymak, suya kanmak.[63]

Rivâyet işini yapan kimseye *"râvi"*, rivâyet yoluyla naklolunan sözlere de *"mervî"* denilmektedir.

Rivâyet kelimesi ıstılahta; Hz. Peygamber'in hadislerinin nakledilmesiyle eş mânâda kullanılarak: *"Belirli vasıfları taşıyan râvinin, haberin naklinde aranan kurallara bağlı kalarak hadis tahammül yollarından biri vasıtasıyla aldığı hadisleri, yine aynı sartlarla başkalarına nakletmektir."*[64] diye tarif edilmiştir.

Burada kısaca tarifleri üzerinde durulan *"rivâyet"* kelimesi hakkında *"İslâmiyet ve Rivâyet"* başlığı altında daha geniş bilgiler verilmeye çalışılacaktır.

---

61 Memiş, Ekrem, *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Konya 1990, 5.) Bkz. (Ağarı, Murat, *İslâm Tarihine Metodolojik bir yaklaşım –Tarihte Yer ve Zaman Sorunu–*, Bilge Adam, Van 2004, 18. Ayrıca bkz. Kütükoğlu, Mübahat S., *Tarih Araştırmalarında Usûl*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1995, 20.

62 Ahmed Hilmi, Filibeli, *İslâm Tarihi*, 33.

63 Cevherî, *Sıhâh*, VI, 2364-2365.

64 el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 31-37; Kâdı İyâz, *el-İlma' ila ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyidi's-sima'* (544/1149), (thk. es-Seyyid Ahmed Abbas Sakr), Dârü't-Türas, Kahire 1970, 68-121.

1. Rivâyet Tarihi

Rivâyet kelimesinin lügat ve ıstılahi mânâlarını verdikten sonra şimdi rivâyetin tarihini ele alabiliriz.

Rivâyet tarihini, *"rivâyetin cerayan ettiği devirleri, her devirde meydana gelen olayları ve gelişmeleri ve rivâyetle meşgul olan ilim adamlarının biyoğrafilerini bilmek"* olarak tarif edebiliriz. Şüphesiz rivâyet tarihi, ilk insan Hz. Âdem ile başlamış ve kıyamete kadar da devam edecektir. Çünkü haberleşme/haberlerin nakli sosyal bir olgu ve insan davranışının da en temel öğesidir.[65]

Biz rivâyet tarihini tezimizin sınırları çerçevesinde *"Cahiliye dönemi"* ve *"İslâm dönemi"* olarak ele alacak ve işlemeye çalışacağız.[66]

a) Cahiliye Dönemi ve Rivâyet (Şifahi Rivâyet Dönemi)

Cahiliye, İslâm'ın ortaya çıkmasından itibaren geriye doğru yüz elli senelik bir zaman dilimine verilen isimdir.[67] Tarihin ilk dönemlerinden itibaren ilim öğrenmek ve onu başkalarına öğretmek işi daha ziyade hafıza yoluyla yapılmıştır. Yazının icadıyla beraber hafızanın yanında ondan da istifade edildiği görülmektedir. İslâm öncesi Arap toplumunda yazı olmasına rağmen kural ve kaidelerine ait metodolojinin tam mânâsıyla olgunlaştığı söylenemez. Bu dönemde şiir olsun nesir olsun her türlü edebi eserin daha ziyade rivâyet yoluyla nakledildiği bilinmektedir. Bundan dolayı

---

[65] Oskay, Ünsal, *İletişimin ABC'si*, Der yay., İstanbul 2001, s. 1.

[66] Rivâyetler üzerine kapsamlı bir makalesi bulunan Zâkir Kadiri Ugan rivâyetleri *'Dinî ve Gayr-ı Dinî Rivâyetler'* olarak ikiye ayırmış ve *'Gayr-ı Dinî Rivâyetler'* kısmında: 1-Rivâyetin lügat mânâsı, 2-Rivâyetin beynelmilel olan ehemmiyeti, 3-Türklerde Rivâyet, 4-Arap edebiyatında rivâyetin ehemmiyeti, 5-Fusahadan rivâyet, 6-Râvilerden sûret-i telakki, 7-Rivâyet için hıfzın ehemmiyeti, 8-Badiye Araplarının hakemliği, 9-Arap şiirlerinin kesreti rivâyete medyundur, 10-Rivâyetleri yazı ile tesbit meselesi, 11-Muallakatı yazı ile tesbitin tarihçesi gibi mevzular ile *'Dinî Rivâyetler'* kısmında: Kısaca Tevrat ve İncilin rivâyetiyle alakâlı bir bilgi verildikten sonra Usûl-u Hadis ilmi özetlenmiştir. Bkz. Ugan, Zâkir Kadiri, "Dinî ve Gayr-ı Dinî Rivâyetler", DFİFM., Sayı: 4, 132-210. Bu makale kitap olarak da basılmıştır. Bkz. Güner, Osman, *Dinî ve Gayr-i Dinî Rivâyetler, Rivâyet İlminin Tarihçesi*, (Müellif: Zakir Kadiri Ugan'dan tenkitli ve tahkikli basım) Darus-Sünne Yay., Samsun, 2000.

[67] Cahiliye kelimesinin farklı mânâları için bkz. Fayda, Mustafa, "Cahiliye", DİA, VII, 17-19; Sarıcık, Murat, *İnanç ve Zihniyet Olarak Cahiliye*, 327-330.

her şairin bir râvisi olduğu gibi her âlimin de bir râvisi bulunmaktaydı. Ayrıca her kabilenin de şairleri, hatipleri, nesebçileri ve onların sözlerini ezberleyip nakleden râvileri vardı. Cahiliye döneminde edebi eserler râviler tarafından ezberleniyor ve şifahi olarak nakllediliyordu. Mesela büyük şairlerden *"Muallaka"*[68] sahibi Züheyr b Ebi Sülmâ, Evs b. Hacer ismindeki cahiliye şairinin bir râvisi idi.[69] Bu yönüyle cahileye Arap şiirinin günümüze kadar ulaşmasında filologların emeği geçtiği gibi şairlerin ve onların râvilerinin de büyük emeğinin geçtiği görülmektedir.[70]

Şifahi rivâyetlerin naklinde de hadislerin naklinde kullanıldığı gibi bazı eda sîgaları kullanılmıştır. Daha çok dilbilimciler arasında bir kelimenin mânâsıyla alakâlı rivâyetler yapılacağı zaman üstaddan rivâyetin en muteber olanı *"emla aleyye fülanün/bana falan yazdırdı"* şeklindeki rivâyettir. Bunun yanında *"semi'tü fülanen/falandan işittim"*, *"haddesenî fülanün/falan bana söyledi"* ve *"kale fülanün/falan söyledi"* gibi rivâyet şekillerinin de kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca bir eserden bir haber, bir beyit, bir şiir, bir kaside vesaireyi nakletmek de rivâyet sayılmıştır.[71]

Şifahi rivâyetler cahiliye döneminde kullanıldığı gibi İslâm döneminde de kullanılmıştır. Bu rivâyetler İslâm döneminde -ve hatta günümüzde fotoğraf ve ses alma cihazları olmasına rağmen- dildeki vurguları ve müzik ile ilgili nağmeleri nakletmede kullanılmıştır/kullanılmaktadır. Çünkü bu gibi şeylerin yazı ile gerçek tarifi yapılamaz ve bu gibi hareket ve sanatları istenildiği şekilde ortaya koyabilmek daha ziyade taklit ve tekrara dayanır. Bundan dolayı insanoğlu daima ezberlemeğe ve bazı şeyleri hafıza yoluyla alıp şifahi olarak nakletmeğe muhtaçtır.

İslâm tarihi araştırmalarıyla tanınan Leona Caetani (ö.1935) gibi bazı müsteşrikler ilk zamanlarda tamamen şifahi rivâyete dayanan ve hicri ikinci yüzyılın ortalarından itibaren yazılmaya başlanıp kitaplara geçen hadis-

---

68 Muallakât: Cahiliye döneminde beğenildiği için herkesin görebileceği bir yere (Kâbe duvarına) asılan, İmrü'l-Kays b. Hucr, Tarafe b. Abd, Lebîd b. Rebîa, Zuheyr b. Ebî Sülmâ, Amr b. külsûm, Antare, Haris bin Hillize gibi şairlere ait seçkin kaside koleksiyonuna verilen isimdir. Hammad er-Râviye (156/772) tarafından derlenen kasideler "Muallakât-ı Seb'a" (Yedi askı) olarak meşhur olmuştur. Bkz. Furat, Ahmet Subhi, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, Ed. Fak. Bas., İstanbul 1996, s. 65; Tülücü, Süleyman, "Muallakât", DİA, XXX, 310-312.

69 Ugan, Zâkir Kadiri, "Dinî ve Gayr-ı Dinî Rivâyetler", DFİFM, Sayı: 4, 133.

70 Ugan, a.g.m., 140-145.

71 Ugan, a.g.m., 146-147.

lerin tamamen uydurma olduğunu iddia etmektedirler.[72] Oysaki hiçbir dönemde şifahi rivâyetleri bir tarafa bırakma ve onlarsız bir yerlere varmak mümkün olmamıştır. Belki burada cevabı beklenen: "Şifahî rivâyetlere ne kadar güvenebiliriz?" sorusu olmalıdır.

Yukarıda anlatılanlarla beraber gerek hadis gerek edebiyat ve gerekse tarih alanında bazı uydurma girişimleri meydana gelmiştir. Bu gibi vakalar daha o devirlerde müdakkik âlimler tarafından hemen tesbit edilmiş ve uydurma olanlarla olmayanlar birbirinden ayırt edilmeye çalışılmıştır. Bu mevzu ile alakâlı birçok eser kaleme alınmıştır.[73]

Şifahi rivâyetler hakkında kısa bilgi verdikten sonra şimdi asıl meselemiz olan İslâmi rivâyetlere geçebiliriz.

b) İslâmiyet ve Rivâyet

Şifahi rivâyetler bölümünde de geçtiği gibi İslâmiyet gelmeden önce Arap yarımadasında rivâyet biliniyor ve uygulanıyordu.[74] Şairler, âlimler ve kahinlerin râvileri vardı. Kabileler kendi kültürlerini ve *"soy kütügü bilgisi"* diyeceğimiz ensab ilmini râviler vasıtasıyla bir sonraki nesillere taşıyorlardı. Yazının mahdut sayıda insanın kullanabildiği cahiliye döneminde şiirler, kasideler, menkıbeler, kahramanlık destanları gibi her türlü bilgiyi içerisinde barındıran edebi eserler rivâyet yoluyla aktarılıyordu.

İslâmiyet'le birlikte rivâyet kelimesi daha önce kullanılan mânâlarına ek olarak farklı bir ıstılahi mânâ daha yüklenmiştir. Bu da *"sünnet/hadis ve benzeri haberlerin nakli ile, bunları haber verenlere isnâdı"*ndan ibarettir'.[75] Fakat rivâyeti, sadece sünnetin nakline münhasır kılmak doğru değildir.

---

[72] Caetani, Leona, *İslâm Tarihi*, 1, 90. Yukarıdaki iddianın reddi için bkz. Köksal, Mustafa Asım, *Müsteşrik Caetani'nin Yazdığı İslâm Tarihindeki İsnad ve İftiralara Reddiye*, DİB. Yay. Ankara 1986, 161-165.

[73] Bkz. Ebû Abdullah el-Hüseyin b. İbrahim b. Hüseyn b. Ca'fer el-Hemedânî el-Cüzekî (543/1149), *el-Mevdûât mine'l-ehâdîsi'l-merfûât*; Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzî (597/1201), *el-Mevdûatü'l-kübrâ*; Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Arrâk el-Kinânî (963/1556), *Tenzîhü's-şerîati'l-merfû'a ani'l-ahbâri'ş-şenîati'l-mevdûa*; Ebü'l-Fadl Muhammed b. Tahir el-Makdisî (507/1113), *Tezkiratü'l-Mevdû'at*. Ayrıca bkz. Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, *Hadis Literatürü*, 325, 329; Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Edebiyatı*, 124-126.

[74] Togan, Zeki Velidi, "Dinî ve Gayr-ı Dinî Rivâyetler", DFİFM, Sayı: 4, 172.

[75] Koçyiğit, Talat, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, 402-403.

Çünkü sünnet dışındaki haberleri, sahabe, tâbiîn ve diğer tabakalardan insanların sözlerini, bunları haber verenlere isnâd etmek de yine rivâyetin kapsamı içerisine girmektedir. Rivâyetle ilgili bu tariften, rivâyetin üç temel unsurunun bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisi, rivâyete konu olan hadis/haber; ikincisi bir haberi kendisine nakledene isnâd ile rivâyet eden şahıs (râvi); üçüncüsü de haberi kendisine nakledene isnâd ile rivâyet edenden alan şahıs. İslâmi rivâyetin her şeyden önce önemli bir gayesi vardır. O da, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) söz, fiil ve takrirlerinden meydana gelen sünnet/hadislerini sonraki nesillere ulaştırmaktır. Hz. Peygamber'e ait bilgi ve malumatın neşredilmesi için en emin yolun rivâyetin bu üçlü sistemi olduğu görülmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'den (s.a.s.) haberi alan sahabi, bunu O'na isnâd ile tâbiî'ye rivâyet ettiği gibi; aynı haberi sahabiden alan tâbiî de, onu, kendisine rivâyet eden sahabiye isnâd ile tâbiu't-tâbiî'ye rivâyet etmiş; böylece haberin Hz. Peygamber'den asırlarca sonra gelen nesillere ulaştırılması sağlanmıştır.

Sahabe, tâbiîn ve bu iki nesli takib eden nesiller, rivâyette çok dikkatli olmaya, metnin kesin şekliyle tesbitine büyük önem vermişlerdir. Çünkü rivâyet olunan haber veya hadis, güvenilir bir nakil yolu ile gelmişse, itibar edilir; böyle bir yolla naklonulmamışsa o rivâyetin bir değeri olmaz. Rivâyetin sıhhati, bu üç unsurun sağlıklı olmasına bağlıdır.

Diğer kültürlerde bulunmayan, yalnızca İslâm kültürüne has olan rivâyet usûlünün[76] temel kaidelerini Kur'ân-ı Kerîm'de bazı âyeti kerimelerden çıkarmak da mümkündür.

Bu kaidelerden birincisi *"yalanın haram kılınması"*dır. Buna, ilmî konularda hıyânetin haram ve çirkin oluş esası demek de mümkündür. Kur'ân-ı Kerîm'de[77] ve hadislerde[78] yalan konuşmak, yalanı malzeme yapmak şiddetle yasaklanmıştır.

Bu konuda dikkat çeken kaidelerden ikincisi ise *"fasığın getirdiği*

---

76 el-Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefü ashâbi'l-hadîs*, 43; İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî (456/1064), *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*, II, 81-84; Leknevî, Abdülhay, *el-Ecvibetü'l-fâzıla lil-eseleti'l- kâmile*, 23, 24; Abdülfettah Ebû Gudde, *el-İsnâd mine'd-din*, 22; Goldziher, Ignaz, *Muhammedanische Studien*, II, 188; Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, 176.

77 A'râf 7/33; Nahl 16/105.

78 Tirmizî, Tefsir 1.

*haberin araştırılması"*dır.[79] Çünkü fâsık, Allah'a itaat etmekten çıkmış isyankar bir yalancıdır.[80]

"Râvinin âdil olması" esası da İslâm'ın koymuş olduğu kâidelerden biridir. Âyetlerde *"... sizden iki âdil kimseyi şahit tutun ve şahitliği de Allah için dürüst yapın!"*[81]; *"İçinizden iki erkek şahit de tutun. İki erkek bulunmazsa o zaman doğruluklarından emin olduğunuz bir erkek ile iki kadının şahitliğini alın."*[82] buyurulmaktadır. Bu âyetler her ne kadar zâhir anlamlarıyla mallar konusundaki şehâdet meselesiyle ilgili olsa da; evleviyet tarikiyle bunu rivâyet/haber nakledenler için de şart koşmaktadır. Çünkü râvi yaptığı rivâyetlerde Allah'a ve Allah'ın Rasûlüne karşı şehâdette bulunmaktadır. Tirmizî bu hususta şöyle demiştir: *"... dinde şehâdet, haklar ve mallarda aranan şehâdetten daha fazla üzerinde durulması ve araştırılması gereken bir konudur."*[83]

"Rivâyet işinin ciddiye alınması" kaidesi de son derece önemlidir. Çünkü bir Müslüman doğru olup olmadığını kesin bilmediği hususların ardına düşmemeli, özellikle nakle dayalı ilimlerde bilgilerin nassın aslına uygun olup olmadığını araştırmadan karar vermemelidir. Bu husus bir âyet-i kerîmede şöyle ifade edilmektedir: *"Bilmediğin şeyin peşine düşme! Çünkü kulak, göz, kalb gibi azaların hepsi de sorguya çekilecektir."*[84]

Bir diğer kaide de *"yalan haber nakletmenin haram olması"*dır ki Hz. Peygamber'in: *"Kim yalan olduğu zannedilen bir sözü benden (olmak üzere) rivâyet ederse kendisi de yalancılardan biridir."*[85] sözü bu esasın en önemli delilidir.

Âyet ve hadisler tarafından esasları ve ölçüsü tesbit edilmiş olan rivâyet meselesi, zarurî bir şeydir. Çünkü ne ilimlerden herhangi bir ilimde, ne de dünyevî işlerden birinde rivâyet ve nakilden müstağni kalınabilir. Çünkü her insan için bütün hâdiselerin vukuu esnasında olay yerinde buluna-

---

[79] Bkz. Hucurat 49/6.
[80] İlgili âyetler için bkz. Bakara 2/99; A'raf 7/102; Tevbe 9/96.
[81] Talak 65/2.
[82] Bakara 2/282.
[83] İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, 9.
[84] İsrâ 17/36.
[85] Müslim, Mukaddime 1.

bilme imkân dahilinde değildir. O zaman, olaylardan uzak olanların bu olaylarla ilgili bilgileri temin etmeleri ancak sözlü veya yazılı rivâyet yolu ile mümkün olabilir. Aynı şekilde, bu olaylardan sonra dünyaya gelenler de ancak bunları kendilerinden öncekiler tarafından rivâyet edilmesi yoluyla bilebilirler. Bu nedenle Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadislerini ve haberlerini öğrenebilmek için de rivâyetten başka bir yol bulunmamaktadır. Ancak bu rivâyet işinin sağlam ve sıhhatli olabilmesi gereklidir.

Hz. Peygamber (s.a.s.), hadislerinin sahabîler tarafından ezberlenip, zihinlerde korunmasına emir ve işâret buyurmuş ve *"Ben size bir hadis söylediğim zaman onu ezberleyip muhafaza ediniz."*[86] demiştir. Abdullah b. Mes'ud'un rivâyet ettiğine göre, Peygamber (s.a.s.), Allah'ın, hadislerini işitip de olduğu gibi başkalarına tebliğ edenlerin yüzlerini ağartması için dua etmiştir.[87]

Sahabe, hadis lafızlarının Hz. Peygamber'den duyulduğu şekilde rivâyet ve tebliğine itinâ göstermiş ve hadisleri değişik lafızlarla ifade edenlere karşı şiddetli itirazlarda bulunmuştur. Sahabeden Abdullah b. Ömer (r.a.) bilhassa sahabe arasında hadisleri Hz. Peygamber'den işitilen lafızlarla zabtedip rivâyet etme konusunda oldukça dikkati çekmiştir. O, Resûlullah'dan (s.a.s.) bir hadisi işittiği veya onunla ilgili bir olaya şâhid olduğu zaman, ondan ne bir şey eksiltir, ne de ona bir şey eklerdi.[88]

Ashab, hadislerin lafzı lafzına rivâyeti konusunda kendileri titiz davrandıkları gibi, birbirlerine de bunu tavsiye ederler, gerektiğinde birbirlerinin hatalarını düzeltirlerdi.

Hadislerin rivâyet keyfiyeti konusunda iki tür rivâyet şekli bulunmaktadır. Biri, hadislerin kelimesi kelimesine yani 'lafzen rivâyet'i; diğeri de 'mânâ ile rivâyet'idir. Hadislerin lafzen rivâyeti esas ise de; gerek sahabe ve gerekse daha sonraki hadis râvilerinin bir çoğu, hadisleri mânâ ile rivâyet etmişlerdir. Hasan-ı Basrî'ye; *"Dün rivâyet ettiğin hadisin lafizlarını bu gün değiştiriyorsun"* diye itiraz edilince, *"Mânâda isabet etmişsem bunda bir beis yoktur"*[89] cevabını vermiştir.

[86] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, I, 96.
[87] Ebû Dâvûd, İlim 10; Tirmizî, İlim 7.
[88] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VII, 297, 298.
[89] el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, 207.

Hadis kaynaklarında, anlatılan olayın aynı olmasına rağmen, bir kıssanın değişik lafızlarla ve bir çok hadisin de kelimesi kelimesine rivâyet edilmiş olduğunu görmekteyiz. Dikkat edilirse, lafzen rivâyet edilen hadislerin çoğu zaman kısa metinli; manen rivâyet edilen hadisler de genellikle uzun metinli hadisler olduğu görülür. Değişik lafızlarla (manen) rivâyet, hadisin bir kaç lafzında ve çoğu kere müterâdif lafızlarda meydana gelmekte; hadisin tüm lafızlarında vuku bulmamaktadır.[90] Ayrıca hadislerin mânâ ile rivâyet edilmesine bizzat Hz. Peygamber (s.a.s.) de şu sözleriyle ruhsat vermiştir: *"Haramı helal, helali haram kılmadıkça, mânâda isabet ettiğiniz takdirde, mânâ ile rivâyet etmenizde bir sakınca yoktur."*[91] Fakat bu konuda hadis, fıkıh ve usul âlimleri ihtilaf etmişlerdir.[92] Bir kısım âlimler hadislerin mânâ ile rivâyet edilmesine cevaz verirken, bazıları da bunun caiz olmadığını söylemişlerdir. Mânâ ile hadislerin rivâyet edilmesine cevaz verenler de bazı şartlar koşmuşlardır. Buna göre râvinin, lafızların mânâ ve maksatlarını ve bu mânâları bozacak halleri iyi bilen birisi olması gerekir. İmâm Şafiî bu konuda şöyle demektedir: Sahabenin bazısı Resûlullah'ın yanında Kur'ân lafızlarında ihtilaf etmişlerdir. Yalnız mânâda herhangi bir ayrılık yoktu. Allah Rasûlü onlara *"İşte böyle; Kur'ân yedi harf üzere indirildi. Ondan kolayınıza geleni okuyun"*[93] buyurdular. Allah'ın kitabı hakkında O'nu yedi harfle okuma imkânı olunca, onun dışındaki hadislerin mânâ ile rivâyetinde herhangi bir mahzûr olmaması gerekir.[94] Nitekim hadislerin manâ ile rivâyet edilmesi de İslâm'a hiçbir zarar getirmemiştir. Bunun aksini iddia etmek, ilmî hakikatlerle bağdaşmaz.[95]

---

90 Örnekler için bkz. Ebû Dâvûd, Cenâiz 54; İbn Mâce, Cenâiz 21; Abdurrezzâk, Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, (thk. Habiburrahman el-A'zamî), Dâru't-Turas, Beyrut 1970, III, 527.

91 el-Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., 199-200.

92 İhtilaflar ve ihtilaf sebepleri için bkz. el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 205-246; İbn Abdülber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, I, 78-81; Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl ed-Dârimî (255/868), *Sünenu Dârimî*, 71-74, 79.

93 Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân 5, 27; Müslim, Müsâfirîn 270; Ebû Dâvûd, Salât 357; Tirmizî, Kıraat 2; Nesâî, Salât 37; Mâlik b. Enes, *Muvatta*, Kur'ân 5.

94 Şâfiî, *er-Risâle*, 273

95 Daha geniş bilgi için bkz. Dayhan, Ahmet Tahir, "İlk Dönem Hadis Tarihinde 'Mânâ ile Rivâyet' Meselesi", İslâmî Araştırmalar, C. XIII, S. 1 (2000), 93-100. Konu hakkındaki farklı

Hadisçiler, hadis rivâyetinin sağlıklı olabilmesi için bazı usûller belirlemişlerdir. Bu usûllerin belirlenmesinin altında, uydurma faaliyetinin hız ve yaygınlık kazanması ile Arap yazısının henüz tek başına kullanmak için yeterli düzeye ulaşmamış olması[96] gibi başlıca iki faktörün yattığı kabul edilmektedir.

Hz. Peygamber ve sonrasında her ne kadar okuma-yazma öğretimine hız verilip yazı yaygın olarak kullanılmaya başlansa da, Arap yazısı henüz mükemmel bir düzeye gelmiş değildi. Nitekim noktalama işaretleri olmadığı için benzer harfler birbirine karıştırılıyordu. Bu sebeple zaman içerisinde Kur'ân'ın okunuşunda dahi çeşitli hatalar yapılmaya başlanmıştı. Özellikle de Arap olmayan milletlerin İslâm'a girmesiyle birlikte Kur'ân kıraatında yaptıkları hatalar artınca dili düzeltme ve eksiklikleri giderme ihtiyacı ortaya çıktı. Bu meseleyi ortadan kaldırmak için mushafların noktalanması yöntemine başvurulduysa da bu faaliyetin günlük ve ilmî metinlere hemen uygulandığını söylemek mümkün gözükmemektedir. Kur'ân kıraatindeki karışıklığı önlemek için hicrî birinci asrın sonunda başlatılan bu noktalama faaliyetinin ilmî metinlere uygulanması hicrî üçüncü asra kadar uzanan daha geniş bir zaman dilimini gerektirmiştir.

Hicrî birinci asır Muhaddislerinden Abdurahman b. el-Mehdî'nin (198/814) ve güvenilir bir râvi olarak kabul edilen Şu'be'nin (160/776) hadis râvilerinin isimlerinde hata yapması, Katâde'nin (118/736) İbn Âyiş ile İbn Abbâs'ı ayırt edememesi de Arap yazısının bu asırdaki yetersiz durumu ile ilişkilendirilmektedir.[97]

Buradan hareketle ilk iki asırda Arap yazısının tek başına kullanmak için yeterli olmayıp yalnızca hafızaya yardımcı bir unsur olarak kullanıldığı söylenebilir. İkinci asırdan itibaren hadislerin yazılması işinin hadis nakli için vazgeçilmez bir araç haline gelmesi ve hadis metinlerinin artması, ehil olmayanların hadis rivâyetine el atmalarına neden olmuştur. Evzâî'nin (157/774) *"Bu ilim ehlinden alındığında şerefli idi, kitaplara yazılmaya*

---

mülahazalar için bkz. Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, TDV Yay., Ankara 1997, 156-162.

96 el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 58.

97 İbn Ebî Hâtim, *İlelü'l-hadîs*, I, 20.

başlayınca ehil olmayanlar da işin içine karıştı."[98] sözü de bu tesbiti doğrulamaktadır. Bu kişiler hadisi şeyhten değil doğrudan sahifelerden alıyorlar ve Arap yazısının henüz yeterli olmayışı sebebiyle de tashif ve tahriflere sebep oluyorlardı.[99]

Hadisçiler Arap yazısının mevcut durumunu göz önünde bulundurarak hadiste yapılması muhtemel tahrif ve tashiflerin önünü alabilmek için hadis râvilerini şeyhten dinlemeksizin yalnızca kitaptan rivâyetten menetmişlerdir. Bunun yerine hadis rivâyetinde semâ ve kıraat metotlarını tercih etmelerini tavsiye etmişlerdir.[100] Zührî'yi (124/741) takip eden hadisçiler, hadislerde râviler zincirini birbirine bağlayan lafızları hadisin sıhhati için şart koşmuşlardır. Hatta onlara göre bu lafızları ihtiva etmeyen rivâyetler hiç hükmündeydi. Mevzu ile alakâlı olarak Şu'be (160/776): *"Senedinde ahberenâ ve haddesenâ tabirleri bulunmayan hadisler abur cuburdur."*[101] demektedir.

İslâmî rivâyet tarihinin tetkiki, hicrî birinci asrın sonu ve ikinci asrın başlarında hadisçiler arasında sema', kıraat/arz, icâzet, münâvele, kitâbet, i'lâm, vasiyet ve vicâde[102] olmak üzere sekiz tane rivâyet tarzının kullanıldığını ve bu usûllerle ilgili farklı tabirlerin kullanıldığını göstermektedir[103]. Genel kabul gören bu maddelere dokuzuncu olarak *"kitap ödünç verme"*yi ekleyenler de olmuştur.[104]

---

98 Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl ed-Dârimî, *Sünenu Dârimî*, 42. Ayrıca bkz. el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 64; İbn Abdülber, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fadlihî*, I, 82.

99 Yücel, Ahmet, *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk Üç Asır*, 32.

100 el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 283-284.

101 el-Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, 283.

102 Bkz. Râmehurmûzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vâî*, 435-458; el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 296-298, 367-370; Kâdı İyâz, *el-İlma'*, 69-79, 83-107, 115-116; İbn Hacer, *Nuzhetu'n-nazar fî tavzîhi nuhbeti'l-fiker*, 86; Kâsımî, Cemaleddin Muhammed b. Muhammed, *Kavâidü't-tahdîs min fünûni mustalahi'l-hadîs*, (thk. Muhammed Behce Baytar), Dârü'n-Nefais, Beyrut 1993, 212; Sezgin, Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, 63; es-Salih, Subhi, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, 69-73; Itr, Nureddin, *Menhecü'n-nakd fî ulûmi'l-hadis*, Dımaşk 1981, 214; Accâc el-Hatîb, Muhammed, *Usûlü'l-hadîs*, 139-243.

103 Fuad Sezgin, rivâyetlerin geliş tarzını ifade tahammülü'l-ilm'i *"ilmin elde edilmesi"*, tahammülü'l-hadîs'i ise *"hadislerin naklinin kanunları"* olarak tarif eder. Bkz. Sezgin, Fuad, "İslâm Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadisin Ehemmiyeti", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, 1956-1957, cüz: 1, 22-23; *Buhârî'nin Kaynakları*, 17-23.

104 İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b Ahmed el-Büstî (354/965), *Kitâbu'l-*

Hadisçiler kullanılan bu usûllerden en çok semâ ve kırâat metodunu tercih etmişlerdir.[105] Bu iki metod arasında da semâ metodunu kırâatten üstün görmüşlerdir. Bu iki metodun yaygın olarak kullanılmasını sağlamak için de icâzet almaksızın doğrudan sahifelerden rivâyet edenleri *'Sahafî'* diye tanıtma ve bunların rivâyetlerinin geçersizliğini ilan etme gereğini duymuşlardır. Süleymân b. Mûsâ'nın (119/737) verdiği bilgiye göre muhaddisler: *"Kur'ân'ı doğrudan mushaftan öğrenenlerden, hadisi de sahifeden rivâyet eden sahafîlerden olmayın"*[106] diyerek hadis râvilerini uyarmışlardır. Haccâc b. Ertâd'dan (149/766) yapılan bir rivâyette de bu uyarının gerekçesi *"... Zira onların Amr'ı Umer yapma gibi hataları her an mümkündür."*[107] şeklinde açıklanmaktadır. Hadisçilerin bu yöndeki uyarıları dikkate alınmış ve râviler elde ettikleri hadisleri ehlinden semâ ve kırâat yollarından biriyle alma yoluna gitmişlerdir.[108]

Râviler, haber kaynağına hangi yolla ulaştıklarını kullandıkları farklı ibarelerle ifade etmişlerdir. Fakat bu ibarelerde tam bir birlik teessüs etmiş değildir.[109] Bazen aynı yolla alınan haberler için farklı ibarelerin kullanıldığı da görülmektedir. Buna rağmen ibarelerdeki farklılıklar, habere ulaşma yolunun da farklı olabileceği hakkında bir kanaat vermesi açısından önemlidir.[110]

Hadis rivâyetlerinde sıkca kullanılan *"haddesenâ/bize rivâyet etti"* ve *"ahberenâ/bize haber verdi"* ibareleri batılı bilim adamlarınca sözlü kaynaklara işaret olarak algılanmış, özel mânâda hadislerin genel mânâda ise İslâmî rivâyetlerin şifahi nakillerden meydana geldiği, dolayısıyla pek

---

Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duefâ ve'l-metrûkîn, (thk. Mahmûd İbrâhim Zayed), Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1992, I, 74-75; A'zamî, Muhammed Mustafa, *Dirâsât fi'l-Hadîsi'n-Nebeviyye ve târîhi tedvînih*, II, 361-362.

105 İbn Hacer, *Nuzhetu'n-nazar*, 86.

106 İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 31; Râmehurmûzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vâî*, 211; İbn Abdülber, *et-Temhîd*, I, 46.

107 Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-İlel*, I, 167.

108 Yücel, Ahmet, *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk Üç Asır*, 38.

109 Rivâyet siğalarının farklı kullanımları için bkz. Râmehurmûzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vâî*, 421-433, 522-523; el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 320-330.

110 Sezgin, Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, 65; Accâc el-Hatîb, Muhammed, *Usûlü'l-hadîs*, 248. Örnekler için bkz. Cürcânî, Ebü'l-Kâsım Hamza b. Yusuf b. İbrâhim, *Târîhu Cürcân*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1987, I, 107.

güvenilemeyeceği iddiaları ortaya atılmıştır.[111] Bu tür ibarelerle ifade edilen rivâyetlerin şifahi rivâyet mânâsına gelemeyeceği yapılan ilmi çalışmalarla ortaya konulmuştur.[112] Mevzu ile alakalı olarak Fuad Sezgin *"Haberin şifahi olarak rivâyet edilmiş olması meselesi hadis literatürünün dışında bulunan ve onun an'anelerine yabancı kalan bir muhit tarafından şekle aldanarak çıkarılan bir neticedir. Hadislerin ve tarihi haberlerin baş tarafına gelen isnâd veya rivâyet zinciri, hakikatte yazılı bir metnin yerine kâim olmuştur."*[113] demektedir. Batılı bilim adamlarını yanılmaya sevk eden bir başka sebep de ilk dönem yazılı eserlerde müellif adının eser ismi yerine kullanılması olmuştur.[114] Fakat isnâdın sözlü nakle değil de yazılı kaynaklara işaret ettiği ortaya konulduğu halde müsteşriklerin hala şifahi malzeme diye nitelendikleri İslâmi rivâyetlere itimatsızlıklarını dile getirmeleri[115] çok inandırıcı ve ilmi etiğe uygun görülmemektedir.

Kullanılan ibarelerin şifahi rivâyeti ifade etmeyeceğinin bir başka delili ise senedlerin -özellikle muahhar kaynaklarda- uzun olmasıdır.[116] Birkaç kelimelik bir haberi vermek için onlarca kişinin isminin ezberlenmesi makul görülmemektedir. Bundan dolayı zaten senedler üçüncü hicri asrın sonlarına doğru ortadan kalkmıştır. Durumun farkında olan bazı tarihçilerimiz eserlerinde senedlere yer vermemiş veya birkaç kaynağı belirtmekle

---

[111] Bazı Müslüman müellifler de aynı görüşlere eserlerinde yer vermişlerdir. Bkz. Emin, Ahmed, *Fecrü'l-İslâm*, 222; *Duha'l-İslâm*, II, 341; Derveze, Muhammed İzzet b. Abdülhadi b. Derviş, *Kur'ân'a göre Hazreti Muhammed'in hayatı*, (trc. Mehmet Yolcu), Yöneliş, İstanbul 1995, II, 11; Hanefi, Hasan, *İslâmî İlimlere Giriş*, (çev. Muharrem Tan), İnsan Yay., İstanbul 2000, 35.

[112] Konuyla ilgili en ciddi çalışmaları Fuad Sezgin yapmıştır. Bkz. Sezgin, Fuad, *Buhâri'nin Kaynakları*, Kitâbiyât Yay., Ankara 2000; "İslâm Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadis'in Ehemmiyeti", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C. II (1957).

[113] Sezgin, Fuad, "İslâm Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadis'in Ehemmiyeti", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C. II (1957), 22.

[114] A'zamî, Muhammed Mustafâ, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 184, 265.

[115] Brown, Daniel, *İslâm Düşüncesinde Sünneti Yeniden Düşünmek*, (çev. S. Kızılkaya-S. Özer), Ankara Okulu Yay., Ankara 2002, 134; Juynboll, G.H.A., *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, (çev. Salih Özer), Ankara Okulu Yay., Ankara 2002, 42; Rubin, Uri, *The eye of the beholder: the life of muhammad as viewed by the early Muslims : a textual analysis*, Darwin Press, Princeton 1995, 234-238. Ayrıca bkz. Sezgin, Fuad, "İslâm Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadis'in Ehemmiyeti", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C. II (1957), 23.

[116] Örnekler için bkz. Cürcânî, *Târîhu Cürcân*, I, 107, 201, 359.

yetinmişlerdir.[117]

Diğer yandan Arap yazısının yetersizliği ve hadisçilerdeki güvenilirlik kaygısının tabii bir sonucu olarak bazı muhaddisler semâ ile aldıkları hadisleri bile ezberlemek amacıyla yazmışlar, fakat daha sonra ehil olmayanların eline geçer endişesiyle imhâ etmişlerdir.[118] İmâm Mâlik'in *"Hadis yazanlar ezberlemek amacıyla yazıyorlardı. Ezberleyince imha ediyorlardı."*[119] şeklindeki açıklaması bu gerçeği dile getirmektedir. Ömürlerinin sonlarına doğru kitaplarını yok edenler veya kendisinden sonra imhasını vasiyet edenler de az değildi.[120]

Mesrûk b. el-Ecdâ' (63/683), Ubeyde b. Amr (72/691), Urve b. Zübeyr (94/712), Yahyâ b. Ebî Kesîr (129/746), Eyyûb es-Sahtiyânî (131/748), Hâlid b. Mihrân el-Hazzâ (141/758), Şu'be b. el-Haccâc (160/776), Sufyân es-Sevrî (161/778), Abdullah b. Mubârek (181/797), İshâk b. Râhûye (238/853) kitaplarını imha eden veya imha edilmesini vasiyet eden muhaddislerden bazılarıdır.[121] Onların, bunu kendilerinden sonra kitaplarına birçok şey ilave edilmesi veya bazı şeylerin düşürülmesi ve nihayet yanlışlıkların metnin esas sahibine atfedilmesi endişesiyle yaptıkları dile getirilmektedir.[122]

D- HADİS

Arapça *"h.d.s."* kökünden gelen *"hadis"* kelimesi sözlükte: *"eski"*nin zıddı *"yeni"* anlamına geldiği gibi, *"söz"* ve *"haber"* anlamlarına da gelmektedir. Bu kelimeden türeyen bazı fiiller ise *"haber vermek"*, *"nakletmek"* gibi mânâlarda kullanılmaktadır.[123]

---

117 Ya'kûbî, eserinin ön sözünde kullanmış olduğu kaynakları belirtmiştir. Eser içerisinde ise *"ruviye"*, *"ravâ ba'duhum"*, *"kâleti'r-ruvât"*, *"zekerati'r-ruvât"* gibi ifadeler kullanarak kaynaklarına işarette bulunmuştur. Bkz. Ya'kûbî, İbn Vâzıh Ahmed b. İshâk b. Ca'fer, *Târîhü'l-Ya'kûbî*, Dâru Sadır, Beyrut, ts, I, 195, 208, II, 5-6.

118 el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîd*, 58-60.

119 İbn Abdülber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, I, 78.

120 Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 54.

121 el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîd*, 58-60; İbn Abdülber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, I, 66.

122 Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 54.

123 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, 131.

Hadis kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'de bu mânâları ifade edecek biçimde kullanılmıştır. Mesela: *"Şimdi, bu söze (hadis) inanmazlarsa, demek sen onların ardına düşüp nerdeyse kendi kendini yiyip tüketeceksin!"*[124] âyetinde *"söz"* (Kur'ân); *"Sahi, olmadı mı senin haberin, (hadîsu Mûsa) Mûsâ'nın durumundan?"*[125] âyetinde *"haber"* anlamına gelmektedir. *"Ve Rabbinin nimetlerini ise durmayıp anlat! (fehaddis)"*[126] fiili de *"anlat, haber ver, tebliğ et"* anlamında kullanılmıştır.

Hadis kelimesini bizzat Hz. Peygamber (s.a.s.) de kullanmıştır. Buhârî'de yer alan bir hadise göre Ebû Hureyre, *"Ya Rasûlallah, kıyâmet günü şefâatine nâil olacak en mutlu insan kimdir?"* diye sorar. Hz. Peygamber şöyle cevap verir: *"Senin "hadise" karşı olan iştiyakını (min hırsıke ala'l-hadîs) bildiğim için, bu hadis hakkında (an hâzâ'l-hadîs) herkesten önce senin soru soracağını tahmin e"tmiştim. Kıyâmet günü şefâatime nâil olacak en mutlu insan, "Lâ ilâhe illâllah" diyen kimsedir"*[127]

Diğer taraftan Hz. Peygamber'in arkadaşları sahabîler de bu kelimeyi sık sık kullanmışlardır. Bazen *"tahdîs"* mastarından türemiş *"Haddestü"*, *"Haddestüküm"*, *"Ühaddisüküm"* şeklinde fiil kalıpları ile bazen de *"Hadîsen"*, *"Eksere hadîsen"*, *"Hadîsen kesîran"* şeklinde isim kalıpları ile geçen ifadeler kullanmışlardır.[128] Tâbiûn neslinden halife Ömer b. Abdülaziz'in hadislerin tedvin edilmesi mevzuuyla ilgili olarak *"Hadîsu Rasûlillah"* ve *"Hadîsü'n-Nebi"* tabirlerini kullandığı görülmektedir.[129] Tebe-i Tâbiîn döneminden itibaren ise bu tabir iyice yerleşmiş ve bir ilmin adı haline gelmiştir.

Bizzat Hz. Peygamber tarafından kullanılmış şekli dahil; sahabe, tâbiîn ve daha sonrakilerin ifadelerinde geçen *"hadis"* kelimesi ya Hz. Peygamber'in bir sözü, ya da Hz. Peygamber'e dair bir haber mânâsında değerlendirilmiştir. Zamanla bu *"söz"* ve *"haber"* mânâları birleştirilerek,

---

124 Kehf, 18/6. Hadis kelimesinin aynı mânâda kullanıldığı diğer âyetler için bkz. Zümer, 39/23; Tûr, 52/38.

125 Tâhâ, 20/9.

126 Duhâ, 93/11.

127 Buhârî, İlim 33.

128 Buhârî, İlim 6, 7, 14, 15, 21, 39, 41, 42.

129 Buhârî, İlim 34.

her iki nüans tek bir tarif içine alınmış ve şöyle tarif edilmiştir: *"Hz. Peygamber'in* (s.a.s.) *söz, fiil ve takrirleri ile ahlâkî ve beşerî vasıflarından oluşan sünnetini söz veya yazı ile ifade etmek."*[130]

Hadis, bazen sünnet mânâsına da kullanılmaktadır. Aslında sünnet kelimesi hadis kelimesinin tam karşılığı değildir. Sünnet, lügat mânâsına bakılarak Hz. Peygamber'in günlük yaşayışında takip ettiği yol mânâsında kullanılmıştır; zira sünnetin lügat mânâsı, yol demektir. Hadisin Hz. Peygamber'in hem söz, hem fiil hem de takrirlerini içine alan geniş mânâsına rağmen sünnetin O'nun sadece fiillerini ifade eden daha hususi bir mânâsı vardır. Muhaddislerin *"bu hadis, kıyasa, sünnete ve icmâa muhaliftir"* veya *"o, hadiste imâmdır, sünnette imâmdır…"*[131] şeklindeki sözlerini bu iki mefhum arasındaki mânâ ayrılığı sayesinde daha iyi anlayabiliriz.

Kısaca lügat ve terim mânâlarını vermeye çalıştığımız hadis kelimesinin şimdi de bir ilim olarak tarih içindeki başlangıç ve gelişimini görebiliriz.

1. Hadis İlminin Başlangıç ve Gelişimi

Hadis ilminin ne zaman doğduğu ve gelişim sürecinin nasıl şekillendiğine dair detaylar etrafında ortaya çıkan tartışmalar geçmişte olduğu gibi günümüzde de devam etmektedir. Özellikle hadislerin intikal safhaları hakkında müsteşrikler tarafından ileri sürülen iddialar, günümüzde yapılan bu tartışmalar içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Genellikle onlar, hadislerin uzun bir süre sözlü olarak nakledildikten sonra hicri ikinci yüzyılın ortalarından itibaren yazıldığını kabul etmektedirler.

Müsteşriklerin böyle bir düşünceye kapılmalarında, değişik nedenler olmakla birlikte özellikle Müslümanlar tarafından geliştirilen rivâyet usulünün kendine has özelliğininin de etkili olduğu kanısındayız. Zira hadislerin ve tarihi haberlerin başında yer alan isnâd zincirlerinde eser isimleri değil râvi isimleri verilmektedir. Fakat bu konuda yapılan çalışmalar,

---

[130] es-Salih, Subhi, *Hadîs İlimleri ve Hadîs Istılahları*, 3-8.

[131] Abdurrahman Mehdi'ye (198/814) göre, Süfyânü's-Sevrî hadîste imâmdır; Evzâî, hadiste değil sünnette imâmdır; Mâlik b. Enes ise her ikisinde de imâmdır. (Bkz. Zurkânî, *Şerhu Zürkânî ala Muvatta el-İmâm Mâlik*, I, 4)

isnâdlarda zikredilen râvi isimleri ile aslında o râvilerin ellerinde bulunan yazılı eserlere işaret edildiğini ortaya koymaktadır.[132]

Hadis ilminin ilk asırlardaki başlangıç ve gelişim seyri genel mânâda *"Kitâbet"*, *"Tedvîn"* ve *"Tasnif"* olmak üzere üç safhada ele alınmaktadır.

Kitâbet; sözlükte *"yazı yazmak, hattatlık, yazıt, Kitâbe, yazı, afiş, duvar ilanı, sekreterlik ve kâtiplik"* mânâlarına gelen kitâbet[133] kelimesi, terim olarak hadis literatüründe *"kitâbetu'l-hadîs"* şekliyle *"hadislerin yazıya geçirilmesi"*[134] anlamında kullanılmaktadır.

Hadislerin yazılmasına izin verilip verilmediği ve aynı zamanda hangi tarihten itibaren yazının hadis rivâyetinde kullanılmaya başlandığı problemi erken dönemlerden itibaren tartışılmakla birlikte, bu gün hâlâ canlılığını korumaktadır. Zira hadislerin intikal safhalarının belirlenebilmesi açısından bu problemin çözüme kavuşturulması önemli bir husustur. Hadislerin yazımına izin verilip verilmediğinin tam olarak tesbit edilememesinde Hz. Peygamber'den hadislerin yazımını yasaklayan veya izin veren nakillerin yapılmasının önemli bir etkisinin olduğu görülmektedir.

Hadislerin yazılmasını yasaklayan en meşhur rivâyet, Ebû Sa'îd el-Hudrî (74/693) tarafından Resûlullah'a atfen *"Benden (bir şey) yazmayınız. Kim benden Kur'ân dışında bir şey yazdı ise onu imha etsin. Benden rivâyet ediniz, bunda bir beis yoktur. Kim benim üzerime kasten yalan söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın."*[135] şeklinde nakledilen ifadelerdir.

Hadislerin yazımını yasaklayan bu ve benzeri rivâyetlerin tam aksine hadislerin yazılmasına izin veren çeşitli rivâyetler de bulunmaktadır. Konunun daha sağlıklı bir şekilde anlaşılması açısından söz konusu rivâyetlerin bazıları üzerinde durmanın faydalı olacağı kanaatini taşımaktayız.

---

[132] Sezgin, Fuad, *Târîhü't-turâsi'l-arabî*, II, 8; *Buhârî'nin Kaynakları*, 23-87, 213-362; Halil, İmaduddin, *İslâm Tarihi- Bir Yöntem Araştırması*, 121-122; Umerî, Ekrem Ziyâ, *Menhecü'n-nakd inde'l-muhaddisîn*, 35.

[133] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, 698-701.

[134] Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî (562/1167), *Edebü'l-imlâ ve'l-istimlâ*, (thk. Marx Weisweiler), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1981, 4-8; Suyûtî, *Tedrîb*, I, 88-89.

[135] Müslim, Zühd ve'r-Rikâk 72; Ayrıca bkz. el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 29.

Bu rivâyetlerin birinde, Mekke'ye gelerek Hz. Peygamber'in hutbesini dinleyen Ebû Şah isimli bir Yemenli, Resûlullah'a başvurarak okunan hutbenin kendisi için yazılmasını istemiş, Hz. Peygamber de *"Ebû Şah için hutbeyi yazınız."*[136] buyurmuştur.

Ebû Hureyre'den (59/679) nakledilen bir habere göre ise, ismi açıklanmayan bir şahıs, Hz. Peygamber'e hafızasının zayıflığından şikayet etmiş, Resûlullah da ona, elinden yardım istemesini yani ondan duyduğu sözleri yazmasını tavsiye etmiştir.[137] Bir başka rivâyette de yine Ebû Hureyre, Resûlullah'ın ashabı içerisinde Abdullah b. Amr müstesna kendisinden daha çok hadise sahip olan kimsenin olmadığını, Abdullah'ın hadisleri yazdığını kendisinin ise yazmadığını ifade etmektedir.[138]

Hadislerin yazılmasına izin verildiğine dair bir başka rivâyet de, Abdullah b. Amr'ın (65/684), *"Hz. Peygamber'den işittiğim her şeyi yazıyordum. Gayem bunları hıfzetmekti. Kureyşliler beni bu işten menettiler ve 'Sen Resûlullah'tan işittiğin her şeyi yazıyorsun; halbuki o bir beşerdir. Rıza halinde konuştuğu gibi öfke halinde iken de konuşabilir.' dediler. Bunun üzerine yazma işini bıraktım. Sonradan Kureyşlilerin bu sözünü Hz. Peygamber'e zikrettim. Bana: 'Yaz, nefsim yed-i kudretinde olan Allah'a yemin olsun ki, benden yalnız hak sadır olur.'dedi."*[139] şeklindeki sözleridir.

Hadislerin yazılıp yazılamayacağı hususunda, yukarıda kısaca üzerinde durduğumuz ve birbiriyle çelişen bu iki grup rivâyetin arasının uzlaştırılmaya çalışıldığı da görülmektedir. Bu yaklaşım çerçevesinde, İbn Kuteybe'nin (276/889), yazma yasağının yazıyı iyi bilmeyenler için olduğunu, dolayısıyla umumi bir yasağın olmadığını söyleyerek[140] bu tenakuzu ortadan kaldırmaya çalıştığını söyleyebiliriz. el-Hatîb el-Bağdâdî

---

[136] Buhârî, İlim 39; Lukata 7; Diyat 8; Ebû Dâvûd, İlim 3; Tirmizî, İlim 12.

[137] Tirmizî, İlim 12; Heysemî, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman, *Mecmaü'z-zevaid ve menbaü'l-fevaid*, Darü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut 1967, I, 152. Ayrıca bkz. el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîd*, 65.

[138] Buhârî, İlim 39.

[139] Ebû Dâvûd, İlim, 3. Ayrıca bkz. İbn Abdülber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, I, 85.

[140] İbn Kuteybe, Abdullah İbn Müslim ed-Dineverî, *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs*, (thk. Abdülkadir Ahmed Ata), Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiye, Beyrut 1988, 179-180.

(463/1070) ise, bu yasağın Arapların çoğunun fakih olmaması ve Kur'ân âyetleri ile diğer lafızları birbirinden ayırt edememeleri sebebiyle hadislerin Kur'ân metinleri ile aynı sahifeye yazılmasına yönelik olduğunu söylerken aynı yaklaşımı sergilemektedir.[141] Bu sebeple de o, Kur'ân'ın nuzûlünün tamamlanıp hafızlar tarafından ezberlendikten sonra hadislerin yazılmasının herhangi bir mahzurunun kalmadığını düşünmektedir. Konuyla ilgili el-Hatîb el-Bağdâdî tarafından ortaya konan yaklaşım biçimi genel olarak İslâm âlimleri arasında kabul görmekle birlikte nesh olgusuyla da bu tenakuzu gidermeye çalışanlar bulunmaktadır. Onlara göre, İslâm'ın ilk günlerinde yazının çok gelişmemiş olması ve yazılı hadislerin Kur'ân ile karışma tehlikesi sebebiyle öncelikle hadis yazımı yasaklanmış, fakat daha sonra bunlar ortadan kalkınca hadis kitâbetine izin verildiği anlaşılmaktadır.

Hadislerin yazılmasını yasaklayan rivâyetlerin varlığına rağmen Hz. Ömer'in sünneti yazma hususunda ashâbı ile istişare etmesi ve onların da Hz. Ömer'in (23/644) düşüncesini olumlu karşılamaları[142] oldukça dikkat çekicidir. Ancak Hz. Ömer, bir ay sonra bu düşüncesinden vazgeçmiş ve *"Size bir Sünen kitabından bahsetmiştim. Sonradan düşündüm ki, sizden önceki ehl-i Kitâb Allah'ın kitabından başka kitaplar yazmışlar ve o kitaplar üzerine düşerek Allah'ın kitabını terk etmişlerdi. Yemin ederim ki, Allah'ın kitabını hiçbir şeyle gölgelemem."*[143] diyerek bu tavrının sebebini açıklamaya çalışmıştır.

Hadislerin yazılmadığının bir delili olarak sunulan bu rivâyet aynı zamanda hadis yazımı konusunda umumî bir yasağın bulunmadığını da göstermektedir. Zira böyle umumî bir yasak olsaydı Hz. Ömer sünen yazmak istemez, sahabîler de ona onay vermezdi. Söz konusu rivâyetten Hz. Ömer'in resmi olarak hadisleri yazma fikrinden vazgeçtiği anlaşılmaktadır. Ancak Ebû Bekr es-Sıddîk (13/634), Sa'd b. Ubâde (15/636), Abdullah b. Mes'ud (31/651), Ali b. Ebî Tâlib (40/661), Semûre b. Cundeb (50/679), Ebû Eyyûb Hâlid b. Zeyd el-Ensârî (52/672), Âişe (58/677), Ebû Hureyre

---

[141] el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîd*, 65.
[142] el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîd*, 50; İbn Abdülber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, I, 78.
[143] el-Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, 50; İbn Abdülber, *a.g.e.*, I, 78.

(58/677), Abdullah b. Amr (63/682), Abdullah b. Abbâs (68/687), Abdullah b. Ömer (73/693), Abdullah b. Zübeyr (73/692), Câbir b. Abdullah (78/697)ve Enes b. Mâlik (93/711) gibi sahabîlerin kendilerine ait sahifelerinin olduğuna dair rivâyetlerden, bazı sahabenin hadisleri yazmaya devam ettikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca bazı sahabi çocuk veya torunlarının rivâyetlerinin, hadislerini miras yoluyla almaları gerekçe gösterilerek reddedilmesi de hadislerin erken dönemlerden itibaren düzenli ve resmi bir şekilde olmasa da yazıya geçirildiğini gösteren delillerden biridir.

Yazının hadis rivâyeti için kaçınılmaz bir araç haline gelmesiyle birlikte hadis kitâbetine karşı olan muhalefet de azalmış ve hadislerin nakledilmesi işleminde yazı yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Erken dönem Muhaddislerinin sahife ve cüzleri bırakıp kitaplardan bahsetmeye başlamaları da yazının hadislerin nakli hususunda asli bir araç olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu sebeple Kitâbetü'l-hadis safhasının, Hz. Peygamber devri ile başlayıp sahabe dönemi ile tâbiîler döneminin başlangıcını da kapsayan bir zaman dilimi[144] olduğunu söyleyebiliriz.

Bir de Tedvînü'l-hadîs dönemi vardır. Sözlükte *"cem etmek"*, *"toplamak"* ve *"bir araya getirmek"* mânâlarına gelen tedvîn[145], hadis ıstılahında sahabi olsun, tâbiî olsun muhtelif kimseler tarafından rivâyet edilen hadisleri yazarak bir kitapta toplamaktan ibarettir.[146] Tedvînü'l-hadîs safhası ise takribi olarak birinci asrın son çeyreği ve ikinci asrın ilk çeyreğini kapsayan süreç olarak kabul edilmektedir.[147]

Hicri 124 yılında ölen meşhur hadisçi İbn Şihâb ez-Zührî'nin *"Ömer b. Abdulaziz bize sünnetin toplanmasını emretti. Ona defter defter yazdık. O da idaresi altında bulunan her yere bunlardan bir defter gönderdi."*[148] şeklindeki ifadesinden ve yine Zührî'nin meşhur talebesi Mâlik b. Enes'in

[144] Ağırman, Cemal, "Hadis Edebiyatında İntikal Safhaları ve Kitâbet Meselesi", CÜİFD., C. V, S. 1 (2001), 162.

[145] Me'lûf, Luvis b. Nikola el-Me'lûf el-Yesuî, *el-Müncid fi'l-luga ve'l-a'lâm*, Dârü'l-Maşrık, Beyrut 1986, 231.

[146] Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, 436.

[147] Ağırman, a.g.m., 162; Koçyiğit, *a.g.e.*, 436-437.

[148] İbn Abdülber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, I, 92.

(179/795) *"Hadisi ilk tedvin eden İbn Şihâb ez-Zührî'dir."*[149] sözünden, Tedvînü'l-hadîs devrinin hicri ikinci yüzyılın ilk çeyreğine kadar uzandığı anlaşılmaktadır.

Hadisin intikal safhaları arasında süre olarak en uzunu tasnif dönemidir. Hicri ikinci asrın büyük bir bölümü ile hadisin altın çağı olarak kabul edilen hicri üçüncü asrın tamamı ve dördüncü asrın ilk yarısı Tasnîfü'l-hadîs dönemi olarak kabul edilmektedir.[150]

Sözlükte *"sınıflandırmak"*, *"aynı cinsten olan şeyleri bir araya getirip diğer cinslerden ayırmak"* mânâlarına gelen tasnif ıstılahta: *"hadisleri konularına göre ayırıp aynı konudaki hadisleri bir bâb içinde toplamak"*[151] demektir.

er-Râmehurmûzî'nin (360/971) verdiği bilgiye göre hadisleri ilk defa tasnif edip bâblara ayıran kişilerin Basra'da Rebî' b. Subeyh (160/776), Sa'îd b. Ebî Arûbe (156/772), Yemen'de Abd diye adlandırılan Hâlid b. Cemîl ve Ma'mer b. Râşid (153/769), Mekke'de İbn Cureyc (150/766), sonra Kûfede Sufyân es-Sevrî (161/777), Basra'da Hammâd b. Seleme (167/783), yine Mekke'de Sufyân b. Uyeyne (198/814), Şam'da Velîd b. Müslim (195/811), Rey'de Cerîr b. Abdülhamid (182/798), Horasan ve Merv'de Abdullah b. Mubârek (181/797), Vasıt'ta Huşeym b. Beşîr (193/809) ve bu asırda Kûfe'de İbn Ebî Zâide (193/809), İbn Fuzayl (196/812), ve daha sonraları Yemen'de Abdurrezzak b. Hemmâm (211/827) ile Ebû Kurrâ Mûsâ b. Târık (ö.?) olduğu[152] bilinmektedir.

Kitâbetü'l-hadîs ve Tedvînü'l-hadîs devrinde hadislerin fıkıh bâblarına ve sair konulara göre tasnifi yapılmamıştır. Hadis kitaplarının gerek hüküm istinbatı yönünden ve gerekse aranılan bir hadisin daha kolay bulunması yönünden başvurulabilir birer kaynak haline gelmesi tasnif faaliyeti ile mümkün olabilmiştir. Tasnif faaliyeti neticesinde hadisleri fıkıh bâblarına göre taksime tâbi tutan Musannef, Sünen, Câmi' türünden eserler ortaya

149 İbn Abdülber, *a.g.e.*, *a.y.*
150 Ağırman, a.g.m., 164.
151 Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, 429.
152 Râmehurmûzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 611-613; Ayrıca bkz. Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I, 151; Suyûtî, Abdurrahmân İbnü'l-Kemâl Celâleddin (911/1505), *Tarîhu'l-hulefa*, el-Mektebetü't-Ticareti'l-Kübrâ, Kahire 1969, 261; İzmirli, İsmail Hakkı, *Siyer-i celîle-i nebeviyye*, 23.

çıkmıştır.

İlk iki asırda kayıt altına alınan hadisler, tasnif dönemine gelindiğinde özellikle râvi güvenilirliği esas alınarak tasnife tabî tutulmuştur. Bu çabanın sonucu olarak *"sahîh"* isminin verildiği eserlerin de bu safhada ortaya çıktığı görülmektedir. Ayrıca bu dönemde, hadis ıstılahları daha yaygın bir şekilde kullanılmaya, tarifleri yapılmaya, muhtelif bilgi dalları ile ilgili materyaller toplanmaya ve müstakil eserler verilmeye başlanmıştır. Yine muahhar dönemlerde yazılan hadis usûlüne dair eserlerin temellerinin de bu dönemde atılmaya başladığını[153] söyleyebiliriz

Tasnif döneminden sonra başlayan tehzib ve ikmal dönemi ise yedinci asrın başlarından onuncu asra kadar devam etmiş ve bu dönemde yapılan çalışmalar da daha ziyade tasnif döneminde ortaya konan eserlere dayalı olarak[154] gerçekleştirilmiştir.

E- TARİH

1. Tarih Kelimesinin Batı Dillerindeki Anlamı

Tarih kelimesine Batı dillerinde ve İslâmî literatürde yüklenen anlamlar farklıdır. Kronolojik olarak kısaca değerlendirecek olursak:

Batı dillerinde *"Tarih"* kelimesinin mânâları, Grekçe istoria[155], sözcüğünden gelmektedir.[156] Sözcük İon lehçesinde *"bildirme, haber yoluyla bilgi edinme"*, Attika lehçesinde ise sözcüğün *"görerek, tanık olarak bilme"*

---

[153] Krş. Ağırman, a.g.m., 164-165; Hanefi, Hasan, *İslâmî İlimlere Giriş*, 40-52.

[154] Ağırman, a.g.m., 166.

[155] İstoria sözcüğü aynı mânâya gelmek üzere Latince historia, Fransızça historie, İngilizce history, İtalyanca istoria ve Rusça istorii şeklinde farklı telaffuzlarla ifade edilmiştir. Bkz. Öztürk, Mustafa, *Tarih Felsefesi*, 1; Özlem, Doğan, *Tarih Felsefesi*, 17.

[156] Yunanca istorya kelimesinin M.Ö. Onuncu ve dokuzuncu yüzyıllarda Kuzey Suriye ve Kuzey Irak'a hakim olan Âramlılar tarafından Arapça'ya ustûre şeklinde sokulduğu ve hatta aynı kelimenin çoğul şekli olan esâtîr kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'in birçok âyetinde (Enâm 6/25; Enfâl 8/31; Nahl 16/24; Mü'minûn 23/83; Furkân 25/5 vd.) geçtiğine dair bkz. (Akkaya, M. Şükrü, *Tarih Metodu ve Felsefesi Notları*, 13. Ayrıca bkz. Togan, Zeki Velidi, *Tarihte Usûl*, 2; Cavaignac, Eugene, *Tarihî Kronolojinin Esasları*, 63; Laroui, Abdullah, *Tarihselcilik ve Gelenek: Arap Aydınların Krizi*, (yay. haz. Yasin Aktay, trc. Hasan Bacanlı), Vadi Yay., İstanbul 1993, 13.)

anlamlarının yanında daha geniş bir anlamla *"doğa bilgisini"* kuşatacak biçimde kullanıldığı görülmektedir.[157] Mesela Platon (İ.Ö. ~427-347), sözcüğü İonyalı doğa filozoflarının doğa hakkındaki düşüncelerini aktarırken, *"geçmişte kalmış düşünceleri haber verme"* anlamında kullanmıştır.[158]

İlk defa Heredotos'un istoria sözcüğünü sadece doğal olaylara ilişkin birikim bilgisi anlamı ile sınırlamayıp, insanların ve insan topluluklarının başından geçenleri kaydetme yoluyla edinilen bilgi anlamında kullandığı görülür. Daha sonra ise Thukidides, istoria sözcüğünden sadece bir nakletme ve kaydetme işini değil, aynı zamanda insanî-toplumsal olayları değerlendirme ve yorumlama etkinliğini de anlamıştır. Heredotos ve Thukidides'le birlikte istoria sözcüğü, Grek düşüncesinde bir çifteanlamlılık, yani hem tabî olgular hakkındaki tanıklık bilgisi, hem de insanî-toplumsal olaylar hakkında haber bilgisi olarak anlaşılmıştır.[159]

Herakleitos (İ.Ö. ~550-480) ise Heredotos ve Thukidides'den önce yaşamış olduğundan, istoria'yı ilk anlamı ile tanımıştır. O ilk anlamıyla istori'yı ve istorik bilgiyi, hakiki bilgi ya da akıl bilgisi olarak logos'tan[160] ayırmış ve istorik bilgiye *"çokluk bilgisi"* demiştir.

Aristoteles (İ.Ö. 384-322), her iki anlamıyla da istorik bilgiyi logos/akıl bilgisinden ayırarak ikinci anlamıyla İstoria'ya *"tarih yazıcılığı"* adını vermiştir. Onu insanların ve insan topluluklarının başından geçen olayları edebî bir dille anlatan edebiyat türü kabul etmiştir.[161]

---

157 Rosenthal, Franz, *İlmü't-târîh inde'l-müslimîn*, 6-18; Bernheim, E., *Tarih İlmine Giriş Tarih Metodu ve Felsefesi*, 3.

158 Özlem, *Tarih Felsefesi*, 17.

159 İstoria kelimesinin çift anlamlılığı (tabî olgular hakkındaki tanıklık bilgisi/insanî-toplumsal olaylar hakkında haber bilgisi) 17. yy. kadar devam etmiştir. 17. yüzyıldan itibaren, istoria kelimesinden sadece insanî-toplumsal olayların tarihi anlaşıldığı görülmektedir. (Özlem, *Tarih Felsefesi*, 17, 18, 40-41; Öztürk, *Tarih Felsefesi*, 2).

160 Yunanca bir kelime olan "logos"un anlamı söz demektir. Daha sonra düşünce, kavram, akıl, mânâ ve evren yasası anlamlarını da almıştır. Herakleitos tarafından deyimleştirilen logos, daha sonra felsefenin temel kavramlarından biri haline gelmiştir. Herakleitos'a göre logos, 'doğa yasası'dır ve kâinattaki düzenliliği, yasallığı, uyumu o sağlar. (Daha fazla bilgi için bkz. Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Sözlüğü*, 236).

161 Aristoteles, şiir ve tarih için şöyle der: "Şair ve tarihçi birbirinden ayırt edilemez, çünkü ikisi de nazım veya nesir halinde yazarlar. Herodot'un eseri nazım halinde de yazılabilirdi. O –vezinli veya vezinsiz de olsa- daima tarih türü içinde yer alacaktır. Tarihle şiir arasında tek fark şudur:

Latin antikçağı da, istoria sözcüğünü *"historia"* olarak aynen alıp, Greklerin koyduğu theoria-historia (tabî olgular hakkındaki tanıklık bilgisi ile insanî-toplumsal olaylar hakkında haber bilgisi) ayrımını benimsemiştir.[162]

2. Tarih Kelimesinin İslâmî Literatürdeki Anlamı

Tarih kelimesi, İslâm'ın en önemli iki kaynağı olan Kur'ân-ı Kerîm[163] ve Hz. Peygamber'in hadislerinde kullanılmamaktadır. Bununla beraber pek çok rivâyet kelimenin asr-ı saâdette bilindiğini göstermektedir.[164]

Tarih kelimesinin aslı, ünlü dil bilimci ve tarih felsefecisi Kâfiyeci'ye göre Farsça *"mah-rûz"* (ay-gün/kronoloji) kelimesinden alınıp Arapçalaştırılmıştır."[165] Kâfiyeci, tarih kelimesinin ortaya çıkış şeklini de şöyle açıklamıştır: İslâm devleti görevlilerinin *"devlet başkanından bize pek çok resmi yazılar gelmektedir ve bunlara tarih verilmediği için hangisine göre davranacağımızı bilemiyoruz"* meâlinde yapılan başvuruları üzerine Hz. Ömer, sahabenin ileri gelenlerini toplayıp takvim ve vesikalara tarih verilmesi meselesini onlarla istişare etti.[166] *"Devlet hazinesinin gelir-*

Biri olanı, diğeri de olabileceği anlatır. Öyle ise şiir tarihe nazaran daha yüksek, daha felsefi bir şeydir. Çünkü, tarih, hususi bir şeyi anlatırken şiir, cihanşümul anlatmaya meyleder. Cihanşümul kelimesiyle, herhangi bir tipe mensup bir kimsenin yeri gelince ihtimal veya gereklilik prensiplerine göre yapacağı veya söyleyeceği şeyi kastediyorum" (Toynbee, Arnold J., *Tarihçi Açısından Din*, 20; Ayrıca bkz. Özlem, *Tarih Felsefesi*, 18, 19).

162 Özlem, *Tarih Felsefesi*, 17, 18, 40, 41

163 Z. Velidi Togan, yunancadan latinceye geçen 'historia' kelimesinin Araplara ustûrâ (cem'i: esâtîr) olarak geçtiğini ve bu kelimenin cem'inin 'esâtîrü'l-evvelîn' (İlgili âyetler için bkz. En'am 6/25; Enfal 8/31; Nahl 16/24; Mü'minûn 23/83; Furkan 25/05; Neml 27/68) şeklinde Kur'ân-ı Kerîm'de geçtiğini belirtmektedir. (Togan, *Tarihte Usûl*, 2)

164 İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, VII, 267-269; Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XVII, 66; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, VI, 224.

165 Şulul, Kasım, *Kâfiyeci'de Tarih Usûlu*, 331; Ayrıca bkz. Hearnshaw, F. J. C., *İlmu't-târîh*, 34; Salim, Abdülaziz, *et-Târih ve'l-muerrihîni'l-Arab*, 17-18; Sehâvî, *el-İ'lân bi't-tevbîh limen zemme't-târîh*, 69.

166 Maverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib (450/1058), *el-Ahkâmü's-sultaniyye ve'l-vilayatü'd-diniyye*, (thk. Ahmed Mübarek Bağdadî), Dâru İbn Kuteybe, Kuveyt 1989/1409, 259; Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdülkebir b. Muhammed (1382/1962), *et-Terâtîbü'l-idariyye*, Dâru Turâsi'l-arabî, Beyrut, ts, I, 118-9; İmerî, Ahmed Cemal, *el-Hadîsu'n-nebeviyye ve't-tarîh*, 33.

leri arttı. Taksimat tarih verilmeden yapılıyor. Karışıklığa son verecek bir sisteme nasıl ulaşabiliriz?" diyerek devletin resmi bir takvime ihtiyaç duyduğunu belirtip görüş istedi. İran fetihlerinde esir edilip Medine'ye getirilen ve Hz. Ömer'in huzurunda Müslüman olan Ahvaz meliki Hürmüzan: *"İranlıların "mah-rûz" denilen bir tarih verme yöntemleri var. Bu yönteme göre İranlılar hükümdarların iktidara geliş tarihini başlangıç itibar edip olayların tarihini tesbit ederler."* dedi. Toplantıya katılanlar, yapılan görüşmeler sonucunda *"mah-rûz"* sözcüğünü *"muerrih"* (tarih tesbit edici) kelimesi ile Arapçalaştırdılar, te'rih kelimesini *"muerrih"* kelimesinin mastarı kabul ettiler ve bu mastarı da fiil türetmenin (tasrif/morfoloji) kaynağı kabul ettiler.[167]

Bununla beraber Kâfiyeci'nin tarih kelimesinin Farsça kökenli olduğuna dair ileri sürdüğü görüş ilim çevrelerinde kabul görmemiştir.[168] Mesela M. Ş. Akkaya'nın belirttiğine göre, *"Arapça olan her kelimenin türemişleri bulunur, yani etimolojisi vardır"* kuralına dayanarak, tarih kelimesinin türemişlerinin bulunmayışı düşüncesine binaen Farsça'dan Arapça'ya geçmiş olduğu söylenmiştir. Bunu kanıtlamak için iki ihtimal ileri sürülmüştür: 1- Tarih kelimesinin kökeni, Farsça karalama, yazı yazma ve karanlık anlamına gelen تاریك /*târik* sözcüğüdür. 2- Tarih kelimesi Farsça روز مه / *mah-rûz* kelimesinin Arapçalaşmış halidir. Akkaya'ya göre, her iki ihtimal de zoraki bir iştikaktır ve tarih kelimesi zannedildiği gibi büsbütün iştikaksız değildir. Tarih kelimesinin çoğulu تواريخ /*tevarih* olmasından başka tarih vermek anlamında توريخ /*tevrih*, yazan anlamına مورخ /*müverrih* ve ورحه / *varrahahu* tabiri de kelimenin tasrif edildiğini gösterir.[169]

Konuyla alakâlı olarak O. Turan da tarih sözcüğünün Farsça'dan geldiğini esassız bir etimoloji olarak kabul eder ve Himyerî metinlerinde yer

---

167 Şulul, *Kâfiyeci'de Tarih Usûlu*, 330-331.

168 İsmail Hakkı Bursevî, bir görüşe göre tarih kelimesinin Farsça "târîn" kelimesinin Arapçalaşmış şekli olduğunu belirtir, fakat konuya açıklık getirecek daha fazla bilgi vermez. İsmail Hakkı Bursevî'nin tarih kelimesinin kökeni olarak bahsettiği sözcüğün Farsça lügatlerde karanlık anlamına gelen Farsça "târik" kelimesinin müradifi olduğu belirtilir. Bkz. Bursevî, İsmail Hakkı, *Furûk hakkî*, 50; Hasan Amîd, *Ferhengi Amîd*, 293.

169 Akkaya, *Tarih Metodu ve Felsefesi Notları*, 10-11.

alan Arapça bir kelime olduğunu söyler.[170]

Sehavi'nin naklettiğine göre Ebû Mansûr el-Cevaligî, *"Kitâbü'l-muarreb mine'l-kelami'l-a'cemi"* isimli eserinde şöyle demektedir: *"İnsanların vakti tayin için kullandıkları "tarih" kelimesinin kökeni Arapça değildir. O kelimeyi Müslümanlar ehl-i Kitaptan almışlardır. Müslümanların tarihi Hz. Ömer'in hilafeti döneminde Peygamber'in* (s.a.s.) *hicretinden başlatılmış ve günümüze kadar da kullanılmaktadır."*[171]

Fakat dilcilerin ekseriyetine göre, تأريخ /*te'rih* sözcüğündeki hemzenin elife dönüştürülmesiyle elde edilmiş olan tarih kelimesi Arapçadır ve kökeni ile ilgili iki görüş bulunmaktadır: 1- Tarih kelimesi, Arapçanın Kays lehçesindeki أرخ /*erehe* fiilinden türetilmiştir ve bu kök sözcük yaygın olarak kullanılmaktadır. الإرخ /*el-İrh* sözcüğü Aynî'nin belirttiğine göre, vakit demektir. 2- Tarih kelimesi, Arapçanın Temim lehçesinde bulunan ve pek kullanılmayan ورخ /*verehe* kökünden türetilmiştir. Muhammed b. Yahya el-Mûsılî'ye (947/1540) göre, tarih kelimesi sözlükte, vakit, gaye, erteleme ve kanıtlama anlamına gelir.[172]

Kamil Miras ve O. Turan gibi ilim adamları, Z. Velidi Togan'ın aksine[173] tarih kelimesinin Sami dillerinden olan İbrani, Süryani veya Akad dilinden Arapçaya geçtiği fikrini kabul etmezler.[174] Kâfiyeci, tarih sözcüğünün terim anlamı ile ilgili üç görüş ileri sürer: 1- Tarih, bir vakit tayin edip ona –geçmiş, şimdi veya gelecek fark etmez– mutlak zamanı nispet etmektir. 2- Bir milletin doğuşu gibi meşhur bir hâdiseye veya tufan gibi dehşetli göksel bir olaya veya yeryüzünde meydana gelen büyük bir depreme

---

[170] Cavaignac, Eugene, *Tarihî Kronolojinin Esasları*, 63.

[171] Sehâvî, *el-İ'lân*, 69.

[172] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, III, 4; Cevherî, *Sıhâh*, I, 418; İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, VII, 268; Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XVII, 66; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, VI, 224; Salim, Abdülaziz, *et-Târih ve'l-muarrihîni'l-Arab*, 17-18.

[173] Z. Velidi Togan, tarih kelimesinin kökünün ibranice 'ay' mânâsına gelen 'yareh' kelimesinden geldiğini söylemektedir. (Togan, Z. Velidi, *Tarihte Usûl*, 2)

[174] Ayrıca bkz. Plessner, Martin, "Tarih", İA (MEB), XI, 777; Tümer, Günay - Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, 9; Bakır, Taha, "et-Tedvînü't-târihî", Mecelletu'l-Mecma'u'l-ilmiyyi'l-Irakî, Safer 1400, C. XXXI, cüz: 1, 102; Hamidullah, Muhammed, *İslâm Tarihine Giriş*, 18; Akkaya, *Tarih Metodu ve Felsefesi Notları*, 10-11.

nispet ederek zamanı belirlemeye tarih denir.[175] 3- Tarih, bilinen iki olay arasında geçen süre demektir.[176]

3. Tarih Biliminin Tanımı

Yukarıda tarih kelimesinin etimolojik tahlilleri ve İslâmi literatürde hangi mânâlara geldiği ve kökünün hangi dillere dayandığı anlatılmaya çalışıldı. Şimdi tarih kelimesinin ve tarih biliminin terim olarak ne mânâya geldiği üzerinde durulacaktır.

Öncelikle genel kavramların çoğunun sınırlarını tam olarak çizmenin ve açık-seçik olarak tanımlarını vermenin çok zor olduğunu belirtmek gerekir. Bu zorluğun nedeni içeriklerinin çok zengin ve kapsama alanlarının da çok geniş olmasında yatmaktadır. Sözü edilen bu zorluk tarih kavramı içinde geçerlidir. Kapsamının çok geniş olması ve kavram olarak birçok anlamda kullanılması bu zorluğun kaynağını oluşturan asıl faktörlerdir.[177]

Tarihin tanımında önemi, amacı ve konusu dikkate alındığında farklı tarifler ortaya çıkmaktadır. R. F. Atkinson ve N. Uygur'a göre tarihin iki anlamı çok kullanılır. Bunlardan ilki, *"geçmişte olup biten her şey olarak real tarih"*, ikincisi, *"real tarih üzerine yapılan çalışmalara verilen ad."*[178]

Collingwood, tarihi, *"insanın ve onun geçmişini, geçmişten aldığı kanıtlarla yorumlayan bilim"* olarak tanımlar.[179]

Carr, tarihi, *"tarihçi ile tarih olayları arasında kesintisiz karşılıklı etkileşim süreci ve bugün ile geçmiş arasında bitmez bir diyaloğ"*[180] olarak tanımlamıştır.

Raymond Aron tarihi, dar anlamda *"insan geçmişinin bilimi"*, geniş

---

[175] Eski kavimler, takvim başlangıcı için çok önemli olan bir olayı esas alırlardı. Bkz. İmerî, *el-Hadîsu'n-nebeviyye ve't-tarîh*, 30, 31; Çağatay, Neşet, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 56; Çandarlıoğlu, Gülçin, *Tarih Metodu (Araştırma-Yazma)*, 23, 24.

[176] Şulul, *Kâfiyeci'de Tarih Usûlu*, 326.

[177] Bıçak, Ayhan, *Tarih Bilimi*, 5

[178] Uygur, Nermi, *Tarih Felsefesinin Yolu*, 154; Atkinson, R.F., *Knowledge and Esplanation in History*, 9

[179] Collingwood, R. G., *Tarih Tasarımı*, 29

[180] Carr, Edward Hallett, *Tarih Nedir*, 37; Ayrıca bkz. Bıçak, Ayhan, *Tarih Bilimi*, 5; Özbaran, Salih, *Tarih, Tarihçi ve Toplum*, 10.

anlamda ise, *"kültürün, türlerin, gökler ile yeryüzünün araştırılması"*[181] olarak tanımlar.

Leon E. Halkın da tarihi *"insanların geçmişini inceleyen ve onların sosyal kapsamlı eylemlerinin bir toblosunu takdim eden bir disiplin"*[182] olarak tanımlamaktadır.

Sehavî ise *"dünyada, zamana bağlı olarak meydana gelen olayların oluş vaktini araştıran bir ilimdir."*[183] diye tanımlamaktadır.

Son devrin ilim adamlarından Filibeli Ahmed Hilmi'ye göre tarih, *"beşeriyetin hayat hikâyesi" demektir. İnsanların ilk ortaya çıkmalarından itibaren nasıl yaşadıklarını, ne yaptıklarını, ne düşündüklerini bildiren bilgiler topluluğuna tarih adı verilir."*[184]

Günümüz müelliflerinden M. Öztürk'e göre tarih: *"İnsan topluluklarının geçmişte meydana getirdikleri olayları yer ve zaman göstererek illiyet prensibi dahilinde anlatan bir bilimdir."*[185] G. Çandarlıoğlu da tarihi, *"insanların zaman ve mekan içinde geçirdikleri gelişmeleri ve bu insanların psiko-fizik hareketlerini, bu hareketlerin sebep-netice ilişkilerine dayanan ortak değerlerini araştıran ve tanıtan bir bilim"*[186] olarak tanımlamaktadır.

Son olarak Kâfiyeci sanki yukarıda farklı bakış açılarından meydana gelen farklı tanımları birleştirerek bir bilim olarak tarihi şöyle tanımlar: *"Tarih, zaman, zamanın halleri (yani zamanın a'râz-ı zatiyesi) ve zamanın halleriyle ilgili meseleleri, ayırt edici özelliklerini ve vaktini belirleme açısından ele alan bir ilimdir."*[187] Tarih kelimesinin terim anlamı ve tarih bilimini tanımlarken verdiği bilgiler de dikkate alındığında Kâfiyeci, tarihi: 1- İngilizlerin *"date"* dedikleri (mesela bir yazının hangi yıl, ay ve günde yazılmış olduğunun tesbiti) zaman tayin etmek, 2- Dünya olaylarının

---

[181] Aron, Raymond, *Introduction to the Philosophy of History*, 13

[182] Halkın, Leon E., *Tarih Tenkidinin Unsurları*, 4; Tarih kelimesinin farklı tanımları için bkz. Halkın, Leon E., a.g.e., 4. sayfa sekizinci dipnot.

[183] Sehâvî, *el-İ'lân*, 69

[184] Ahmed Hilmi, Filibeli, *İslâm Tarihi*, 33

[185] Öztürk, *Tarih Felsefesi*, 3

[186] Çandarlıoğlu, *Tarih Metodu (Araştırma - Yazma)*, 11. Tarih ilminin daha farklı tanımları için bkz. Komisyon, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Risale Yay., İstanbul, 1990, IV, 73; Demir, Ömer - Acar, Mustafa, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Vadi Yay., Ankara, 1997, 215.

[187] Şulul, *Kâfiyecide Tarih Usûlu*, 327.

meydana gelme zamanını tayin için bir başlangıç noktası tesbit etmek, 3- Geçmişte meydana gelmiş olaylar 4- Geçmişte meydana gelmiş olayları bir yöntem çerçevesinde ele alıp anlatan bilim ve felsefi özler çıkarması gereken bir alan olarak anlamıştır.[188] Benzer şekilde Hegel de, tarih sözcüğünün çifte anlamına vurgu yapar ve tarihin, hem olup-biten ve olmakta olan insanî-toplumsal olaylar hem de bu olayları anlatan bilim anlamına geldiğini söyler.[189] Bütün bunlara rağmen Karl R. Popper gibi tarihin bir bilim olmadığını söyleyenler de bulunmaktadır.[190]

F- HADİS İLE TARİH İLMİ ARASINDAKİ MÜNASEBET

İlk çağlardan günümüze kadar uzanan zaman dilimi içerisinde birçok ilim dalı ortaya çıkmıştır. Bu ilim dalları konu, gaye ve metod gibi bazı temel özellikleri ele alındığında birbirleriyle ortak veya farklı yönleri ortaya çıkmakta ve çeşitli kategorilere konularak incelenmektedirler.[191] Biz burada hadis ve tarih ilminin tarih içerisindeki münasebetleri ile aralarındaki ortak ve farklı yönleri ortaya koymaya çalışacağız.

Hadis ve tarih ilimleri arasındaki münasebet hadis ilminin başlangıcına kadar geriye götürülebilir. Bu ilimler arasındaki en genel ortaklık, ikisinin de şimdiki veya gelecek zamanla değil de geçmiş zamanla ilgilenmeleri[192] ve geçmişte yaşanmış olaylar hakkında araştırmalar yapmalarıdır. Bununla birlikte aralarında umum-husus ilişkisinin söz konusu olduğu[193] da söylenebilir.

[188] Müslüman bilim adamları, farklı zaviyelerden yapmış olsalar da tarih bilimini genelde birbirine yakın şekillerde tanımlamışlardır. Tarihin değişik tanımları için bkz. Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah (1067/1657), *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1419/1999, I, 271; Taşköprüzade Ahmed Efendi, *Mevzûâtu'l-ulûm*, I, 281, 282; Nev'î Efendi, *İlimlerin Özü (Netâyic el-fünûn)*, 85; Meriç, Ümit, *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, 20; Rosenthal, Franz, *A History of Muslim Historiography*, 759; Baykara, Tuncer, *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*, 1-2.

[189] Özlem, *Tarih Felsefesi*, 91.

[190] Popper, Karl R. *Tarihselciliğin Sefaleti*, (çev.Sabri Orman), İnsan Yay, İstanbul, 1998, 14.

[191] Cemal, Ahmet, *Sosyal Bilimlerde Temel Kavramlar*, 20.

[192] A'zamî, Muhammed Mustafa, *Menhecü'n-nakd inde'l-muhaddisîn neş'etuhû ve târîhuhû*, 91.

[193] İbn Hacer, *Nühbetü'l-fiker*, 4.

1. Hadis ve Tarih İlimleri Arasındaki Ortak Yönler

a) Konu

Hadis ve tarih ilminin alt bir branşı olan siyer-meğâzî disiplinlerinin konusu Hz. Peygamber'in hayatı ve faaliyetleriyle ilgili her türlü bilgi, belge ve rivâyeti toplamak ve nakletmektir.[194] Genel kanaate göre tarih ilmi, hadisçilerin metotları ve isnâd sisteminden yararlanılarak ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamber'in hadisleri tedvin edilirken, herhangi bir ayrıma gidilmeksizin fıkıhla ilgili hadislerin yanında siyer ve meğâzî ile ilgili rivâyetler de toplanmış ve yazılmıştır. Bu nedenle birçok araştırmacı, İslâm tarihinin hadis ilminden kaynaklandığını, hatta tarihin hadisin tevsik ve tenkid kaidelerinden yararlanarak ilmi bir hüviyet kazandığını ifade etmişlerdir.[195] Hadis ve tarihin konularındaki bu yakınlık sebebiyle ilk dönemde hadis ve tarihçiliğin başlangıcı olarak kabul edilen siyer ve meğâzî çalışmaları iç içe yürümüştür.[196] Belki de başlangıçtaki bu iç içelik büyük muhaddis Sehâvî'yi *"Tarih, hadis ilimlerinden bir ilimdir"*[197] şeklinde bir değerlendirme yapmaya götürmüştür.

Tarih ilmi birinci yüzyılın sonlarından itibaren kendine has özellikleriyle gelişmeye başlayıp rical/tabakât, futûh gibi alt birimlere sahip müstakil bir ilim haline gelmiştir.[198] Bu sebeple Sahâvî'nin yukarıdaki değerlendirmesi ancak ilk dönem için doğru kabul edilebilir.[199]

---

[194] Boumrane, Chick, "İslâm Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış", (çev. Nesimi Yazıcı), AÜİFD, XXX (1988), 265.

[195] Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 208; Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, 183; Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 20 vd. Bütün bu kaynakların vermiş olduğu bilgilerin aksine olarak Zekeriya Kitapçı tarihin bir alt kolu olan siyer/meğâzî için *"… Siyer ve Meğazi de; Tefsir, Hadis, Fıkıh ilimleri gibi metodolojik esasları ortaya konularak, İslâmi tabir ile "Usul" yönünden hiçbir zaman bir "İslâmi ilim" haline gelmemiştir"* demektedir. (Kitapçı, Zekeriya, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler I*, 180)

[196] Seyyide İsmâil Kâşif, *Masâdıru't-târîhi'l-İslâmî*, 32, 33; Şulul, Kasım, *İlk Siyer ve Megâzi Müelliflerinden Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî (130-207/747-823) Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği ve Etkileri*, 60.

[197] Sehavî, *el-İlan*, 329; Ayrıca bkz. Vâfî, Muhammed Abdülkerim, *Menhecu'l-bahs fi't-târîh*, 211. Hizmetli, a.g.e., 173

[198] Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, IX.

[199] Kolkıran, Gönül, *Tarih ve Hadis Disiplini Açısından Güvenilirlik Sorunu: İbn İshâk ve Vâkidî Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004.

Hadis ve tarih ilminin konularındaki bu yakınlık sebebiyle de ilk siyer-meğâzî çalışmaları çoğunlukla hadisçiler tarafından yapılmıştır[200]. Hadisçiler Hz. Peygamber'in hadislerini tesbit edip kitaplara geçirirlerken siyer ve meğâzîye dair bilgileri de ihmal etmemişlerdir[201]. Bu sebeple de ancak İbn İshâk'a geldiğimizde tarihçi kimliğinin netleşmeye başladığını ve Vâkıdî ile de zirveye ulaştığını görmekteyiz[202]. Ancak bu iki ilmin konularındaki yakınlık sebebiyle pek çok İslâm âliminin tarihçi ve hadisçi kimliğini tam olarak birbirinden ayırt edebilmek mümkün gözükmemektedir. Çünkü tarih ve hadis ilminin zaman zaman birbirine kaynaklık etmesinden dolayı söz konusu erken dönem âlimleri hem tarihî bilgi hem de hadisle meşgul olmuşlardır[203]. Örneğin İslâm tarihinin bir türü olan tabakât eserlerinin malzemesi özellikle hadis râvilerinin cerh ve ta'dîli için

---

[200] Mevzu ile alakâlı olarak ilk akla gelen isimler şunlardır: Urve b. Zübeyr (94/713), İbn Şihâb ez-Zührî (124/741), Mûsâ b. Ukbe el-Esedî (141/758), İbn İshâk (151/768), Vâkıdî (207/823). Daha fazla bilgi için bkz. Kaya, Ahmet, *Vâkıdî'nin Hayatı ve Tarihçiliği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Samsun 1998, IV; Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, X, 49-50; İzmirli, *Siyer*, 17; Humpreys, R. Stephen, *A Framework For Inquiry*, Princeton University Pres, London-New York 1991, 83; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 22-28. Daha sanraki yüzyıllarda hadis ve tarihle ilgili eserleri bulunan muhaddislere örnek olarak Taberî (309/923), Zehebî (748/1347), İbn Hacer (852/1448), Aynî (855/1451) ve Sehâvî (902/1496) gibi isimler hatırlatılabilir.

[201] Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, 49-50.

[202] Ahmed, İmtiaz, "Bir Muhaddis Olarak Vâkıdî", YYÜİFD, Sayı: 3, Yıl: 2000, 429-439; Dûrî, *The Rise of Historical Writings Among the Arabs*, 33.

[203] İlk dönem âlimlerinin hangi ilim dalına nispet edileceği meselesi henüz kesin olarak çözülmüş değildir. Mesela günümüzde yapılan bazı akademik çalışmalar Vâkıdî'yi hadisçi olarak gösterirken bazıları da onu bir tarihçi olarak göstermektedir. Bkz. Pınarbaşı, Bekir, *Vâkıdî ve Tarihçiliği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1994; Şulul, Kasım, *İlk Siyer ve Megâzi Müelliflerinden Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği ve Etkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 1996; Apaydın, Mehmet, *Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî'nin Hayatı Eserleri ve Hadisleri Birleştirme Metodu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001; Kaya, Ahmet, *Vâkıdî'nin Hayatı ve Tarihçiliği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Samsun 1998; Kolkıran, Gönül, *Tarih ve Hadis Disiplini Açısından Güvenilirlik Sorunu: İbn İshâk ve Vâkidî Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004; Ahmed, İmtiaz, "Bir Muhaddis Olarak Vâkidî", YYÜİFD, Sayı: 3, Yıl: 2000. Ayrıca bkz. Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, 22-28; Yardım, *Hadis I*, 20-21; Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, 63; Landeu-Tasseron, Ella, "Sayf ibn Umar in Medieval and Modern Scholarship", 9; *Der Islam*, Bad 67 Heft 1, Berlin-New York 1990.

kaynaklık etmektedir.[204] Zikrettiğimiz bu hususlar da hadis ilmi ile tarih ilmi arasındaki yakınlık ve benzerliği ifade etmektedir.

b) Gaye/Amaç

Hadis ilmi ile tarih ilminin alt branşı olan siyer ve meğâzî disiplini, her ne kadar ortak konuları ele almış olsalar da amaç ve gayeleri itibariyle farklılık göstermektedirler. Bu iki ilim dalı Hz. Peygamber'in söz, fiil ve davranışlarını farklı açılardan ele almaktadırlar. Hadis ilmi daha çok Hz. Peygamber'in -şer'î bir hüküm içeren- söz, fiil ve takrirleri ile ilgilenirken siyer ilmi Hz. Peygamber'in doğumundan vefatına kadar geçen süre içerisinde cereyan eden olayları ele almaktadır. Bu durum da hadis ilmi ile tarih ilmi arasında önemli bir fark oluşturmaktadır.[205] Çünkü konu müşterek olsa da aynı konunun farklı amaç ve bakış açılarıyla ele alınması, her iki ilmin yönteminin farklılaşmasını gerektirmektedir.

Konularının müşterek olması hasebiyle hadis ve tarih ilmi birbirlerine kaynaklık etmektedir. Zira Hz. Peygamber dönemine ait bilgiler yalnız siyer ve meğâzî gibi İslâm tarihçiliğinin ilk örnekleri olan eserlerde değil aynı zamanda hadislerde de yer almaktadır. Hadis, Peygamber'in hayatına dair bilgilerimizin Kur'ân-ı Kerîm ile birlikte iki önemli kaynağından birini oluşturmaktadır.[206] Aynı şekilde bazen İbn Sa'd'ın (230/845) *et-Tabakâtü'l-Kebîr*, Buhârî'nin (256/870) *et-Târîhü'l-kebîr*, Taberî'nin (310/922) *Târîhü'l-umem ve'l-mulûk*, el-Hatîb el-Bağdâdî'nin (463/1070) *Târîhu bağdad*, İbn Asâkîr'nin (571/1175) *Târîhu medînet-i Dımaşk* gibi tarih kitapları da bir hadisin yegane kaynağı olabilmektedir.

c) Rivâyet/İsnad Kullanımı

Hadis ve tarih ilimleri rivâyet/isnâd kullanma bakımından da birbirleri-

[204] Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, 64.

[205] Şulul, *Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî*, 194.

[206] Sezgin, Fuad, "İslâm Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadis'in Ehemmiyeti", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C. II (1957), 19; Şulul, *Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî*, 5-6, 60.

ne benzemektedir.[207] Hadis ilmi rivâyetlere dayalı bir ilim olduğu gibi tarih ilminin de asıl malzemesi rivâyetlerdir. Her iki ilmin rivâyetlerinin başında da sened denilen *"râviler zinciri"* yer almaktadır. Bu açıdan rivâyetlerin naklinin sağlam ve güvenli bir metodla yapılması hem hadisçiler için hem de tarihçiler için çok önemlidir. Genellikle nakilci veya şahit bir hâdiseyi aktarırken veya kayda geçirirken, bunu inceleyecek olan tarihçiyi aklına bile getirmez; hattâ çok defa, bunun tarihe malzeme olacağını da düşünmez ve dolayısıyla dikkatsiz davranabilir.[208] Fakat, hadiste mesele böyle değildir. Dikkatsiz kayda geçme ve çoğaltma, her zaman için tahrifin en önemli sebeplerindendir. Bu bakımdan, *"hadis din olduğundan"*[209], hadis râvileri de, hadisleri naklederken, hadisçiler ölçüsünde, hatta daha öte de dikkat göstermişlerdir. Meselâ, bazı sahabiler, hadisleri ezberledikleri gibi, yazarlardı da; çoğu zaman, başkalarının Hz. Peygamber'den naklettikleri sözleri, bizzat gidip O'na sorarak tahkik ederlerdi. Hz. Peygamber de (s.a.s.), sık sık soru sormak suretiyle, söylediklerinin iyi öğrenilip öğrenilmediğinin kontrolünü yapardı. Daha sonra ise, hadisleri kaydedenler, kaydettikleri hadisleri, diğer talebelerin de huzurunda bizzat hocalarına okurlardı. Bu şekilde bir kitap meydana geldiğinde veya bir talebe kitap yazdığında, hocası onu imzalardı/icazet verirdi ve ancak böyle imzalanmış bir kitapta yer alan hadisler başkalarına nakledilirdi.[210] Ayrıca, Arapçanın imlâsından dolayı sözlü takrir, yazıdan daha çok kabul gördüğünden, bir talebenin hadis rivâyetinde bulunması için, o hadisi ezberlemesi zaruri idi.[211] Daha önce ifade edildiği gibi, hadisin sıhhatini tesbitte isnâdın ayrı bir önemi vardı ve isnâdın kesintisiz olmasına çok dikkat edilirdi. Aslında bu durum sadece tarih ve hadis ilminin paylaştığı bir ortaklık da değil nakle dayalı tüm İslâmî ilimlerde görülen bir özelliktir. İsnad kullanımı hicretin birinci asrında birtakım siyasî ve ictimaî sebeplerin etkisiyle ortaya çıkmış bir sistemdir. Ancak daha sonra bütün

---

207 Polat, Selahattin, *Hadis Araştırmaları-Tarih, Usûl, Tenkid, Yorum-*, 36-37; Humpreys, R. Stephen, *A Framework For Inquiry*, 83.

208 Lucey, William, *History: Methods and Interpretation*, 63

209 Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh*, I, 71 (İmâm Mâlik b. Enes'den naklen.)

210 A'zamî, Muhammad, *Studies in Hadith Methodology and Literature,* 70.

211 el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 283-284. Ayrıca bkz. Burton, John, *An Introduction to the Hadith,* 110.

İslâm edebiyatına hakim hale gelmiştir. Tefsir, İslâm hukuku, tasavvuf, kıraat gibi ilimlerin yanı sıra tamamen dünyevî bir ilim olan edebiyat ile ilgili materyal de râviler zinciriyle nakledilmiştir[212]. Zira o gün için rivâyete dayalı ilimlerde nakledilen bilginin güvenliğinin tek ölçüsü isnâd idi. Ayrıca hicrî ikinci asrın sonlarında başlayarak zamanla ilmî çevrelerde bir gelenek haline gelen *"talebü'l-'ilm"* seyahatleri, hadis ilminde kullanılan isnâd sisteminin diğer ilim dalları tarafından benimsenmesinde de etkili olmuştur.[213] Böylece isnâd, dinî bir içeriğe sahip olsun ya da olmasın İslâmî rivâyetin ayrılmaz bir özelliği haline gelmiştir. Ayrıca tarih ilmi, hadis ıstılahları ilminden de yararlanmış, hadisçilerin rivâyet ve dirayet açısından hadislerin varyantlarını araştırma metodunu da benimsemiştir.[214] Mesela İslâm tarihi ile ilgili en ünlü eserlerden birisini telif eden Taberî'nin *Tarih*'i hadis ıstılahlarından ve isnâd sisteminden faydalanılarak tarihin nasıl yazılacağına iyi bir örnektir.[215]

Hem hadisçiler, hem tarihçiler, bir rivâyetin/şehadetin doğru anlaşılmasının önemi üzerinde hassastırlar. Bu sebeple, hadisçi de tarihçi de, dili nüanslarına varıncaya kadar bilen bir uzman olmalıdır. Hadisçi, fazladan olarak, dilde birtakım müphem, muğlâk, çok mânâya muhtemil, yani zor kelimeleri de bilmek zorundadır. Hadisçi için, İslâm'ı ve bu arada sünneti çok iyi bilmek de bir mecburiyettir. Çünkü hadis, teşrîde ve Müslümanın günlük hayatını tanzimde hayatî bir yere sahiptir. Bu sebeple hadisçiler, İslâm'ın ana kaidelerine, bu arada bilinen sünnete uygun düşmeyen metinleri ciddî tenkide tâbi tutmuşlardır.[216]

Uydurma rivâyet/şehadet veya belgeleri ortaya çıkarmada hadisçilerin ve tarihçilerin kullandıkları bir usûl daha vardır. Tarihçiler, ellerine geçen evrakın tarihini tesbit etmek ve o evrakta kullanılan mürekkep veya boyayı

---

212 Sezgin, Fuad, "İslâm Tarihinde Rivâyetlerin Değeri", 5. Türk-Tarih Kongresi, TTK Yay., Ankara 1960, 243-247; *İslâm Tarihinin Kaynağı*, 21-22; Robson, James, "İbn İshâk'ın İsnad Kullanışı I", (çev. Talat Koçyiğit), AÜİFD, X (1962), 118.

213 Dûrî, "The Iraq School of History to the Ninth Century –A Sketch-", ('Historians of the Middle East' içerisinde ed. Bernard Lewis-P.M. Holt, Toronto 1962), ss. 46-53, 52. Ayrıca bkz. Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, 65.

214 Vâfî, *Menhecu'l-bahs fi't-târîh*, 234, 243.

215 Seyyide İsmâil Kâşif, *Masâdıru't-târîhi'l-İslâmî ve menâhicu'l-bahs fîhi*, 32-45.

216 Azzam, Reem, "Hadis Kritiği ve Hadis Metodolojisiyle Modern Tarih Metodolojisinin Mukayesesi", çev. Halil Kilercioğlu, Yeni Ümit Dergisi, sayı: 57, yıl: 14, İzmir 2002, 30-37,

incelemek için bazı testler yaparlar.[217] Benzer şekilde hadisçilerin de, sahih bile olsa hadisin sağlam yollarla nakledilip edilmediğini tesbit için yazılı dokümanın yeni mi eski mi olduğunu anlamak maksadıyla kâğıt ve mürekkebi inceledikleri bilinmektedir.[218]

Hadis ve tarih ilimlerinin rivâyetleri arasında –yukarıda anlatıldığı gibi– şeklî olarak bir benzerlik bulunmakla birlikte, rivâyetleri naklediş usûllerine gelince, bu noktada aralarında ciddi bir fark söz konusudur. Hadiste, Hz. Peygamber'den muttasıl senedle aktarılan metinler birbirinden bağımsızdır ve her biri kendi başına bir anlam ifade eder. Zira hadiste bütün öğeleri birbirine bağımlı bir kıssanın anlatılması istenmez. Aksine her râvinin yalnızca olayla ilgili olarak bildiği bilgi parçasına şehadet etmesi beklenir. Tarihte ise amaç, olayı bir bütün halinde aktarmak, senedleri ve benzer metinleri tekrarlayarak sözü ağırlaştırmamaktır.[219] Bu sebeple hadis ilminde aralarında küçük farklılıklar bulunan rivâyetler isnâd ve metinleriyle ayrı ayrı nakledilmiştir. Tarih ilminde ise aynı konudaki benzer rivâyetler isnâd ve metinleri birleştirilerek nakledilmiştir.[220]

Tarih ilminde kullanılan bu metod, hadis usûlünde bir çeşit telfik olarak kabul edilmiş ve böyle yapan râviler kınanmıştır.[221] Bir konudaki hadisleri değerlendirmeden önce siyer kitaplarında verilen bilgileri nakleden Ahmed Naîm (ö.1934), siyer ile hadis rivâyetlerinin güvenirliği hakkında

---

217 Lucey, *History: Methods and Interpretation,* 58.

218 A'zamî, Muhammad, *Studies in Hadith Methodology and Literature,* 72.

219 Horovitz, "Alter und Ursprung des İsnâds", Der Islam, C. VIII (1918), s. 39-47, 43; Hamidullah, Muhammed, *İbn İshâk'ın Siyer'ine Yazdığı Önsöz*, 55-56; Şulul, *Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî*, 194-195; Pınarbaşı, Bekir, *Vâkıdî ve Tarihçiliği*, 80; Kaya, *Vâkıdî'nin Hayatı ve Tarihçiliği*, 50.

220 A'zamî, Muhammad, *Studies in early hadith literature : with a critical edition of some early texts*, American Trust Publication, İndianapolis, 1978*,* 218. Michael Lecker İslâm tarihinin bu özelliği sebebiyle özellikle hicrî 2. yüzyıldaki rivâyet malzemesinin kabarması teorisinin aksine rivâyet malzemesinin azaldığını ileri sürmüştür. Lecker, Michael, *The Death of the Prophet Muhammed's Father: Did Waqıdi invent some of the Evidence?*, 9-13.

221 Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh*, I, 475-476. Batılı araştırmacılar da bu metodu *"Combined report"* şeklinde ifade etmektedirler. Bkz. Lecker, Michael, "Waqıdi's Account on the Status of the Jews of Medina: A Study of Combinet Report", Journal of Near Eastern Studies, 54 (January-October 1995), The University of Chicago Press, Chicago, Illinois, 15-29.

"Doğrusunu aramak lâzım ise tashîh-i vak'a için Kütüb-i Hadîs, Kütüb-i Siyer'den daha metin bir umdedir" demektedir.[222] Zeynüddin el-Irâkî de, manzum siyer kitabının mukaddimesinde: *"Sîret kitapları sahîh ve gayrı sahîh rivâyetleri toplamıştır. Bu husus bilinmelidir."*[223] demektedir. Meseleye farklı bir boyut getiren İsmâil Hakkı İzmirli ise: *"Siyer kitaplarında sahîh, sakîm, zaîf, mürsel ve münkatı' haberler vardır. Fakat mevzû' ve yalan haberler yoktur."*[224] diyerek eleştiriye açık ve bir o kadar da iddialı bir açıklamada bulunmuştur.

d) Râvi/Şahit Tenkidi

Bilgiyi aktaran râvi/şahitlerin durumu da, hem hadisçi hem tarihçi için ayrı bir öneme sahiptir. Bu sebeple hadisçiler, râvilerin ahlaki ve ilmi yeterliliği üzerinde ısrarla durmuşlar, yetersiz gördükleri râvilerin naklettiği haberlere itibar etmemişlerdir. Çünkü hadis, Peygamber sözüdür ve onun dinde ve Müslümanın hayatında Kur'ân'dan sonra birinci derecede ağırlığı vardır. Bundan dolayı hadisçiler, *'Rical ilmi'*[225] denilen bir ilim geliştirmiş ve bu konuda ciltlerle eserler vermişlerdir.[226] Râvilerin tenkidi konusunda hadis ve tarih ilimleri ortak kurallara tâbidirler. Nitekim rical tenkidinde bilgisiz ve mutaassıp tenkitçileri uyarmak için küçük bir risale telif eden Tâcuddin es-Subkî (771/1369), hemen peşine tarihçilerin dikkat etmesi gereken kaideleri bildiren ayrı bir risale eklemiştir. Subkî, tarihçilerin cerh ve ta'dil ehlinden daha bilgisiz ve daha mutaassıp olduklarını belirterek, bu sebeple *"Cerh ve ta'dil hakkında zikrettiğimiz kaideler, tarihçiler için de faydalı kaideler-*

---

222 Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh*, II, 184.

223 Irâkî, *Elfiyetü's-sîreti'n-Nebeviyye*, 29.

224 İzmirli, İsmail Hakkı, *Siyer-i celîle-i nebeviyye*, 47.

225 Vâfî, *Menhecu'l-bahs fi't-târîh*, 211; Taşköprüzâde, ricâl ilmininin bir yönüyle tarih ilminin alt branşı olduğunu bir diğer yaklaşımla da hadis ilminin alt branşı olduğunu ifade etmiştir. Taşköprüzâde Ahmed Efendi, *Mevzûâtu'l-ulûm*, I, 281 vd.

226 Mevzu ile alakâlı olarak İbn Ebî Hâtim'in (327/936), *Kitâbü'l-Cerh ve'd-ta'dîl*, İbn Hibbân'ın (354/965, *Kitâbü's-Sikât* ve İbn Adî'in (365/976) *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl* isimli eserleri hatırlanabilir.

dir" demiştir.[227] Hadisçiler, bütün râvileri kaç hadis rivâyet ettiği, bu rivâyetlerinin ne kadarının *"makbûl"* ne kadarının *"merdud"* olduğuna varıncaya kadar çok iyi tanıyorlardı.[228] Bir hadisçi, aynı hocanın talebelerinin naklettikleri hadisleri mukayese ediyor, aynı âlimin veya hocanın değişik zamanlardaki sözlerini, ayrıca yazılı ve sözlü nakilleri ve hadisle ilgili Kur'ân âyetlerini karşılaştırıyordu.[229] Hadisçi, bu şekilde yalnızca hoca ve talebelerin hatalarını ortaya çıkarmakla kalmıyor, bilgisini onları tartmada ve derecelendirmede de kullanabiliyordu. Bu karşılaştırmalı değerlendirme usûlü, uydurma hadislerin ortaya çıkarılmasında da önemli fayda sağlamıştır. Ebû Zur'a er-Razî (264/877) ve Ebû Hâtim er-Razî'nin (277/890) rical üzerine yaptıkları araştırmalar genelde bu açıdan yapılmış tenkit örnekleriyle doludur.[230] Özellikle de hicri 4. yüzyılda yapılan rical değerlendirmeleri bu esastan hareketle kaleme alınmış eserlerdir.[231] Bu sebeplerden dolayı tabakat kitaplarında tarihçiler, daha ziyade râvinin ölüm-doğum tarihleri ve benzeri şahsi hususiyetleriyle ilgilenirlerken, hadisçiler, ilmi ve ahlaki durumuyla ilgilenmişlerdir.[232]

Yine, hadisçiler de tarihçiler de, ahlâk ve faziletleriyle temayüz etmiş ve doğruluğu bilinen râvi/şahitlerin şahitliğini, aksi sabit olmadıkça tenkide tâbi tutmamışlardır. Hadisçiler, güvenirliği tescil edilmiş tek bir kişinin bile şehadetini hukuk sahasında kabul etmekle birlikte, akide sahasında kabul etmemişlerdir. Meselâ onlar, güvenilir bir tâbiînin nakledip, hadisi kendisinden aldığı sahabiyi zikretmediği hadisleri (mürsel hadis), sahih kabul ederler. Çünkü, ümmet nezdinde de, hadisçiler nezdinde de sahabe âdildir, doğrulukları Kur'ân ve hadisçe sabittir.[233] Tarihçiler ise bu

---

227 Subkî, *"Kâidetün fi'l-cerhi ve't-ta'dîl ve kâidetün fi'l-müerrihîn"*, Erba'u Resâil fî ulûmi'l-hadîs içinde, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut 1990, 66.

228 A'zamî, Muhammad, *Studies in Hadith Methodology and Literature,* 72.

229 A'zamî, *Studies in Hadith Methodology and Literature,* 52.

230 Bu tür tenkit örnekleri için bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlelü'l-hadîs*, Beyrut 1985.

231 Burada özellikle İbn Hibbân (354/965), İbn Adî (365/976) ve Dârakutnî'nin (385/995) çalışmaları örnek olarak hatırlatılabilir.

232 Sehâvî, *el-İ'lân*, 85.

233 Suyûtî, *Tedrîb*, II, 214-15. Ayrıca bkz. *Hasan, Suheyb, An Introduction to the Science of Hadith*, 24.

konuda meseleyi biraz daha geniş tutarak tarihçe meşhur kişileri de aynı kategoriye dahil etmişlerdir.[234] Buna ek olarak, hem tarihçiler hem de hadisçiler, bilginin doğruluğunun tesbitinde daha fazla kişinin şahitliğini tercih etmişlerdir.[235]

Bütün bu anlatılanlara rağmen tarihçiler, her zaman daha fazla bilgiye ihtiyaç duydukları için, güvenilsin güvenilmesin her râvinin haberini nakletmişlerdir.[236] Bu sebeple tarih kitaplarında taassub, bilgi yetersizliği ve güvenilmeyen şahısların sözlerine itimat sebebiyle abartılı övgüler ve aşırı tenkit örnekleriyle karşılaşmak mümkündür.[237]

e) Metodoloji

Hadis ve tarih ilimleri arasındaki konu, gaye ve metod birliği bu iki ilim dalı arasında teorik yakınlığı da beraberinde getirmiş ve tarih ilminin teorisi hadis metodolojisinden yararlanılarak geliştirilmiştir. Tarih metodu ile ilgili ilk müstakil eser kabul edilen *el-Muhtasar fî ilmi't-târîh* adlı risalenin müellifi Kâfiyeci (879/1474), eserini hadis ıstılahlarından yararlanarak telif etmiştir.[238] Mesela tarihçide bulunması gereken şartları sıralarken hadis râvisinde bulunması gereken *"akıl, zabt, İslâm ve adalet"* vasıflarının tarihçide de bulunması gerektiğini;[239] tarihi bilgiye güven duyulabilmesi için tarihçinin tarihi bilgiyi hadis tahammül yollarından birisi ile alması gerektiğini söylemektedir.[240]

---

234 *Lucey, History: Methods and Interpretation*, 78.

235 Rivâyet ve şehadet arasındaki farklar için bkz. Müslim, Ebü'l-Hüseyn el-Haccâc en-Neysâbûrî (261/875), *Sahîh-i Müslim ve Tercemesi*, (çev. Mehmed Sofuoğlu), İrfan Yayınevi, İstanbul 1967, 32-34.

236 Arafat, W.N., "Medine Yahudileri ve Benî Kureyza Hikâyesi Üzerine Yeni Bakışlar", (çev. Şaban Öz), İslâmî Araştırmalar, C. XVII, S. 2 (2004), 139-144, 140.

237 Sehâvî, *el-İ'lân*, 131.

238 Vâfî, a.g.e., 243; Bazı araştırmacılara göre Kâfiyeci eserini 'fıkıh usûlü' esaslarına göre kaleme almıştır. Bkz. Şulul, *Kâfiyeci'de Tarih Usûlü*, 70.

239 Şulul, *Kâfiyeci'de Tarih Usûlu*, 97. Ayrıca bkz. Sehâvî, *el-İ'lân*, 69.

240 Şulul, *Kâfiyeci'de Tarih Usûlu*, 99, 100.

Yine tarih metodolojisi ile ilgili en önemli eserlerden birisi olan *el-İ'lân bi't-tevbîh limen zemme't-târîh* adlı eserin yazarı Sehâvî (902/1496), aynı zamanda hadis usûlüne dair en önemli eserlerden birisi olan *Fethü'l-muğîs*'i telif etmiştir.[241] Ona göre de tarih, hadis ilmi gibi sened ve metin araştırmaları olmak üzere iki kısma ayrılır ve tarih ilmi, hadis ıstılahları ve hadis ilimleri çerçevesinde incelenebilir.[242] Sehâvî'ye göre tarih ilmi hadis ilmi kadar önemlidir. Çünkü hadisin sıhhati hakkında ancak râviler hakkındaki tarihi bilgiler vasıtasıyla hüküm verilebilir. Bu açıdan Buhârî'nin (256/870), râviler hakkında bilgiler içeren *et-Târîh*'ini Medine'de Mescidü'n-Nebevi'de kaleme alması ve her râvinin hayatını yazmadan önce iki rekat namaz kılması hadis ile tarihin aynı derecede önemli olduğunun bir delilidir.[243]

Ahmed Naîm, *Tecrîd-i Sarîh Mukaddimesi*'nde tarih metodolojisine de temas etmiştir. Ahmed Naîm, tarih tenkidi ile hadis tenkidini *"Metodoloji'den Bir Bahis"* ve *"Bir Mukayese"* başlıkları altında karşılaştırmıştır.[244] Zira o, *"muhaddislerin hadis tenkidi sahasındaki mesaileri, Avrupalılarca tamamen malum olsa intikad tarihi namını verdikleri bahs-i mantikîye çok vüs'at verir -fîmâ ba'd olsun- tarih kitaplarını vüsûk ve yakîn sahalarına daha ziyade takrîb ederler"* kanaatindedir. Yine o, muhaddislerin *"sünnetin zabt ve hıfzını, bu bâbdaki rivâyâtın kuvvet ve za'fını intikad ederek kizb ve hatadan selametlerini deruhte ettikleri için günümüzdeki anlamıyla dinin hakiki müverrihleri"* olduklarını söyler.[245]

Fuad Sezgin, hadisin tarihi bakımdan ehemmiyetinin Hz. Peygamber'in hayatının Kur'ân ile birlikte iki temel kaynağından birisi olmasının yanında *"İslâm'ın ilk asırlarına ait dinî ve gayr-ı dinî haberle-*

---

[241] Sehâvî, *el-İ'lân bi't-tevbîh limen zemme't-târîh*, (nşr. Franz Rosenthal), Beyrut ts.; *Fethü'l-muğîs bişerhi Elfiyeti'l-hadîs li'l-Irâkî*, nşr. Ali Hüseyn Ali, Kahire 1995.

[242] Sehâvî, *el-İ'lân*, 30

[243] Sehâvî, a.g.e., 84.

[244] Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh*, I, 82-100.

[245] Zebîdî, a.g.e., I, 80.

rin rivâyet şekline hakim olmuş bulunmasından ileri geldiğini" söyler.[246] O, *"hadis usûlü ve kaideleri göz önünde bulundurulmadan İslâmın ilk asırlarına ait kültür tarihi ve kaynakları hususunda sâlim bir bilgi elde edilebilmesine imkân yoktur"* diyerek hadisin yalnızca tarih ilmini değil ilk İslâm ilim ve kültür tarihi açısından da ne derece önemli olduğunu vurgular.[247]

İlk dönemlerde tarihin hadis metodolojisinden etkilenmesi şeklindeki ilişki günümüzde tarih metodolojisinin bazı hadis çalışmalarını etkilemesi şeklinde de görülebilmektedir. Bu nedenle A'zamî, *Menhecü'n-nakd inde'l-muhaddisîn* adlı eserinde tarih tenkidi ile hadis tenkidi arasında bir karşılaştırma yapmıştır.[248] Her ikisi de tarihi vesikaları inceledikleri için tarih ilmi ile hadis arasında bir tür ilişki bulunmaktadır. Bu nedenle tarih ilminin belgeleri eleştiri metodu ile muhaddislerin hadisleri tenkid metodu arasında karşılaştırma yapılabileceği gayet açıktır. Acaba muhaddisler, bazı araştırmacıların iddia ettiği gibi tarih tenkidi metodundan yararlanabilir mi, yoksa tarihçiler mi muhaddislerden bazı şeyler öğrenmelidirler?[249]

Bazı İslâm tarihçileri Batı'da gelişen tarih metodolojisini geleneksel İslâmi ilimlerle telif ederek, yeni bir tarih usûlü geliştirmeye çalışmışlardır. Mesela tarihçi Esed Rüstem *"Mustalahâtu't-tarîh"* adlı eserini hadis ıstılahları ile Batılı tarihçilerin metodunu mezc ederek telif etmiştir.[250] Batılılara hadis ilminin önemini anlatmak maksadıyla hadis ve tarih metodolojileri arasında karşılaştırmalar da yapılmıştır.[251]

---

246 Sezgin, Fuad, "İslâm Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadis'in Ehemmiyeti", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C. II (1957), 19.

247 Sezgin, a.g.m., 28.

248 A'zamî, Muhammed Mustafa, *Menhecü'n-nakd inde'l-muhaddisîn*, 91-102.

249 A'zamî, *Menhecü'n-nakd inde'l-muhaddisîn*, 91. A'zamî, tarih ve hadisin tenkid metotlarını karşılaştırdıktan sonra "Tarihçilerle muhaddislerin üslûbunun bu kısa mukayesesi neticesinde muhaddislerin metodunun ne kadar hassas olduğu ve tarih ilminin belgelerin tenkidi konusunda hadis ilminin seviyesine çıkamadığı ve çıkamayacağı belli olmuştur" diyerek vardığı neticeyi özetlemektedir. (A'zamî, a.g.e., 102)

250 Umerî, Ekrem Ziyâ, *Buhûs fî târîhi's-sünneti'l-müşerrefe*, 211, 212.

251 Azzam, Reem, "Hadis Kritiği ve Hadis Metodolojisiyle Modern Tarih Metodolojisinin Mukayesesi", çev. Halil Kilercioğlu, Yeni Ümit Dergisi, sayı: 57, yıl: 14, İzmir 2002, 30-37.

2. Hadis ve Tarih İlimleri Arasındaki Farklı Yönler

Bir önceki başlık altında hadis ve tarih ilimleri arasındaki konu, gaye, râvi, rivâyet ve metod bakımından ortak özellikler incelenmişti. Burada da bu iki iki ilim arasındaki farklılıklar ve sebepleri üzerinde durulacaktır. Bu farklılıklar arasında şu hususları zikretmek mümkündür:[252]

a) Normatif/Tasvirî Olma

Hadis'in normatif bir ilim olmasına karşılık tarih ilminin tasvirî bir karaktere sahip olması: Hadisler, Kur'ân-ı Kerîm'den sonra dinin en önemli kaynağıdır. Muhaddisler Hz. Peygamber'in söz, fiil ve davranışlarına daha çok şer'î bir kaynak olarak bakmaktadırlar. Bu sebeple Hz. Peygamber'e isnâd edilen hadislerin sakîmi ile sahîhinin birbirinden ayrılması hadisçi için en önde gelen vazifedir. Böylece bir hadisçi, dinin aslından olmayan hususların dine dahil edilmesinin önünün alınabileceğini düşünmektedir. Hadislerin sahîhi ile zayıfını birbirinden ayırt edebilmek isnâd tenkidi ile mümkün olmakta, bu tenkidin yapılabilmesi için de metinleri benzer dahi olsa, her rivâyetin müstakil olarak kaydedilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde metin içindeki hangi kısmın hangi râvilerce nakledildiğinin tam olarak bilinmesi mümkün olmayacaktır.

Hadisler, dinde –genel anlamda– şer'î bir kaynak olarak kabul edildiği için farklı mezheplerin teşekkül etmeye başlamasıyla birlikte, her yeni oluşum zaman zaman kendini haklı çıkartıp, destekleyecek bazı hadisler uydurma çabası içerisine girebilmiştir. Bu durum, hadisçilerde ciddi bir güvenilirlik kaygısının oluşmasında önemli ölçüde etkili olmuştur. Bu kaygının sonucu olarak da onlar, haberlerin muttasıl isnâdlarla birlikte nakledilmesi hususunda büyük bir titizlik göstermişlerdir. Tarih ilmi ise

---

[252] Hadisçiler ve tarihçiler arasındaki mukayeseler için bkz. Azzam, Reem, "Hadis Kritiği ve Hadis Metodolojisiyle Modern Tarih Metodolojisinin Mukayesesi", çev. Halil Kilercioğlu, Yeni Ümit Dergisi, S. 57, yıl 14, İzmir 2002, 30-37; Tekineş, Ayhan, "Hadis ve Tarih: Metodolojik Bir Karşılaştırma", Hadis Tetkikleri Dergisi, II, 2, 7-38; Tuğlu, Nuri, "Hegel'in Refleksiyonlu Tarih Yazıcılığı Teorisi Bağlamında Bazı Hadis Rivâyetlerinin Analizi", SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 17, yıl. 2006/2, 69-88.

tasvirî bir ilim[253] olduğu için Hz. Peygamber'in hayatını bir bütün halinde sunmayı kendisine amaç edinmiştir. Tarihçiler haberleri, şer'î bir hükmün kaynağı olarak algılamadıkları için de naklettikleri haberlerin muttasıl isnâdlı rivâyetler olması konusunda ısrar etmemişlerdir.[254] Ayrıca tarihçiler, kaynağı bilinmeyen (anonim) rivâyet ve görüşlere de önem vermişlerdir. Bu ise, hadisçiler için hiçbir zaman tercih edilemeyecek bir yöntemdir.[255]

Bir önceki bölümde hadis ve tarih ilimlerinde rivâyet/isnâd kullanma bahsinde geçtiği gibi rivâyet usûlünün nasıllığı konusundaki bu farklı yaklaşım, tarihçi ve hadisçilerin güvenilirlik kaygılarının düzeyini etkilemiş ve onların isnâdı kullanma usûlleri üzerinde yönlendirici bir role sahip olmuştur.[256]

b) Akıcılık

Tarih ilminde herhangi bir hâdisenin akıcı bir üslûb içerisinde aktarılması esastır. Hadiste ise böyle bir şey söz konusu değildir. Bu sebeple hadis kitaplarında aynı konuyla ilgili aktarımlar sened zincirleriyle ayrılarak verilir. Tarihte ise bıkkınlık vermemek ve konunun tam olarak anlaşılmasını sağlamak için benzer rivâyetlerin isnâd ve metinleri birleştirilerek tek metin halinde verilmiştir. Özetle hadisçi her bir rivâyeti kendi isnâdıyla ayrı ayrı rivâyet etmeye özen gösterirken bir tarihçi rivâyetlerin isnâdlarını birleştirip tek bir metne ulaşma çabası içerisindedir.[257] Akıcılık unsurunun varlığı veya yokluğu rivâyet malzemesinin tertibinde önemli ölçüde etkili olmuştur. Hadis ilminde akıcılık özelliği bulunmadığı için hadis kitaplarında özellikle de Müsned'lerde

---

253 Arkoun, Muhammed, *Tarih, Felsefe ve Siyaset Üzerine Konuşmalar*, 21; Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, 22.

254 Râvi incelemelerinde daha müsamahakâr davranan tarihçilerin yukarıdaki yaklaşımları bazı müsteşrikler tarafından paradoksal bir şekilde onların isnâdlarının daha güvenilir olarak kabul edilmesi yönünde bir kanaatın oluşmasına sebep olmuştur. (Bkz. Lecker, *Waqıdi's Account*, 24.)

255 Azzam, Reem, "Hadis Kritiği ve Hadis Metodolojisiyle Modern Tarih Metodolojisinin Mukayesesi", çev. Halil Kilercioğlu, Yeni Ümit Dergisi, S. 57, yıl 14, İzmir 2002, 30-37.

256 Lecker, *Waqıdi's Account*, 23.

257 Hamidullah, *İbn İshâk'ın Sîre'sine Yazdığı Önsöz*, 34.

herhangi bir hadisin büyük bir karışıklığa yol açmaksızın kendisinden tamamen farklı herhangi bir hadisin yanına yerleştirilebildiğini[258] görmekteyiz. Ayrıca akıcılık unsurunun yokluğu, hadis metinlerinin parçalanarak özellikle Sünen ve Musannef türü eserlerde ilgili bâblara yerleştirilmesine imkân vermiştir. Buhârî'nin de bu işleme sıkça başvurduğu bilinen bir husustur. Hadis alanındaki bu durumun tam tersine akıcılık unsuru, tarih ilmi içerisinde bir olay ile ilgili çok sayıda ve farklı uzunluklardaki metinlerin kompleks bir şekilde bir araya getirilmesine[259] yol açmıştır.

Hadisleri birleştirip ortak metinler oluşturma faaliyetleri, hadislerin yazıya geçirildiği ilk dönemlerde başlamıştır. Özellikle siyer/meğâzî metinlerinde daha çok kullanılan[260] bu usûl, aslında meğâzî metinleri oluşturmak isteyen ve bunu da hadis metinlerine dayanarak yapmak isteyen müelliflerin çabaları sonucunda ortaya çıkmıştır.[261] Zührî ve Urve b. Zübeyr gibi ilk siyer/meğâzî âlimlerinde sadece bir meseleyle ilgili metinleri birleştirmek şeklinde görülen bu usûl, İbn İshâk tarafından da uygulanmış[262] ancak birleştirilen metinlerin uzunluğu biraz daha arttırılmıştır. Vâkıdî'ye gelindiğinde ise Bedir veya Uhud gibi büyük gazvelerden biriyle ilgili rivâyetlerde de görüldüğü üzere bir konuyla ilgili rivâyetlerin tamamını kapsayan bir birleştirme faaliyetinin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

İlk zamanlarda daha fazla kullanılan bu yöntem zamanla hadis usûlünün oturması ve hadis usûlünde hadis birleştirme metodunun kendine yer bulamaması sonucunda gittikçe azalmıştır. Hatta dönemlerinde otorite olarak kabul edilen cerh-ta'dîl âlimleri, bu uygulamayı neredeyse hadis uydurmakla eş tutmuşlar ve söz konusu yönteme başvuran râviler hakkında ağır cerh ifadeleri kullanmışlardır. Tarihçi olmakla şöhret bulmalarına rağmen İbn İshâk ve Vâkıdî de bu ağır eleştirilerden nasiplerini

---

[258] Polat, *Hadis Araştırmaları*, 37.

[259] Polat, *a.g.e.*, 36-37.

[260] Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh*, I, 475-476

[261] 'Metin İnşası' mevzuunda daha geniş bilgi için bkz. Özafşar, Mehmet Emin, *Hadîsi Yeniden Düşünmek –Fıkhî Hadîsler Bağlamında Bir İnceleme–*, 195-234.

[262] İbn Hişam, *Sîretu İbn Hişâm*, III, 408.

almışlardır.[263] Oysa bu usûlü ilk defa tedavüle çıkaran onlar değildir. Daha önce kendi dönemlerinde hadis konusunda otorite olarak kabul edilen Zührî ve Urve b. Zübeyr'in de bu yöntemi kullandıkları[264] bilinmektedir.

c) Zaman-Mekan

Zaman-mekân unsurunun varlığı veya yokluğu, tarih ile hadis ilmi arasındaki farklılıklardan birisini oluşturmaktadır. Hadisçi rivâyet ettiği olayı belli bir zamana ve mekâna yerleştirmeye çalışmaz. Ona göre bir rivâyetin sahih ya da uydurma olduğunun tesbit edilmesi daha önemlidir. Tarihçi ise naklettiği malzemeyi belirli bir zaman ve mekân içerisine yerleştirmek zorundadır. Zira bu iki çerçeveden yoksun olan bilginin, tarihî bir mâlumât değil de ancak edebî bir bilgi olarak tanımlanabileceği[265] ifade edilmektedir.

R. Stephen Humpreys de hadis ile tarih arasındaki bu farklılığı şu şekilde ifade etmektedir; *"Hadis nadiren belirli bir olayla ilgilidir ve doğal olarak net bir şekilde zaman ve mekânı içermez. Onun amacı daha çok bazı dinî kuralları nakletmek ve belli bir konudaki peygamberî otoriteyi vermektir. Tarihî haber ise hadisin tersine hukukî ve teolojik içerikler taşıyabilmekle birlikte, onun açık amacı, belirli bir olay hakkındaki bilgiyi nakletmektir."*[266]

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız bu farklılık, hadis ve tarih kitapları üzerinde yapılacak genel bir araştırma neticesinde kolaylıkla görülebilecektir. Örneğin Vâkıdî'nin *Kitâbü'l-Meğâzî*'sinde her bir gazve ile ilgili bilgiler, o gazvenin yapıldığı yeri ve tarihi tesbit etmeye yönelik çok dikkatli bir ibareyle[267] başlamaktadır.

---

[263] İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-cerh ve'd-ta'dîl*, VII, 93-94; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 245; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, IX, 43.

[264] Gibb, Hamilton A.R., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, 129; Apaydın, Mehmet, *Muhammed b Ömer el-Vâkıdî'nin Hayatı Eserleri ve Hadisleri Birleştirme Metodu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001, 46, 54; Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 25; Hamidullah, *İbn İshâk'ın Sîre'sine Yazdığı Önsöz*, 55-56.

[265] Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 10, 18, 21.

[266] Humpreys, *Islamic History*, 83.

[267] Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzi*, I, 9, 10, 11. Hadis kitaplarında da yer yer zaman ve mekan unsurları bulunmaktadır. Misaller için bkz. Buhârî, Meğazi 30, 31; Cihad 18; Müslim, Cihad 67.

Zaman ve mekân konusundaki bu farklılığın, eldeki malzemenin düzenlenmesi konusunda da etkili olduğunu görmekteyiz. Çünkü, tarih kitaplarında rivâyetler kronolojik bir sıra içerisine yerleştirilmektedir.[268] Kronoloji de tarihin vazgeçilmez unsurlarından biridir.[269] Hadisle ilgili rivâyetler ise 'ale'r-ricâl' ve 'ale'l-ebvâb' şeklinde tasnif edilmiştir. Hadis kitaplarının bu özelliği onlarda kronoloji fikrinin olmadığını göstermektedir. Çünkü Hz. Peygamber'in hayatı ile ilgili bilgiler bir bütün halinde değil, 'Kitâbu Bed'i'l-vahy', 'Kitâbü's-Siyer' ve 'Kitâbü'l-Meğâzî' vb. bölümlerde kopuk olarak[270] verilmektedir.

d) Lafzî/Manevî Rivâyet

Haberlerin manen rivâyet edilip edilemeyeceği sorusuna verilen cevap da, hadis ile tarih arasındaki farklılık üzerinde etkili olmuştur. Her ne kadar pratikte genel geçer bir uygulama şansı bulamasa da hadisçiler teorik olarak rivâyetlerin lafzî olması gerektiğini kabul etmişlerdir.[271] Belki de sırf bu sebeple, rivâyette yapılan takdim-tehirleri zayıflığın bir alameti olarak kabul edip bu tür hadisleri *"maklûb"* hadisler şeklinde zayıf hadisler arasına katmışlardır.[272] Ancak tarihçiler aynı konuyla ilgili benzer rivâyetleri tek metin halinde vermeye çalıştıkları için tabii olarak haberlerin manen rivâyetinin câiz olduğunu düşünüyor olmalıdırlar. Zira birleşik sened ve metinlerin başında yer alan *"Her bir râvi bana bu hadisin bir kısmını rivâyet etti. Bazısı bazısından daha anlayışlı idi. Ben herkesin bana anlattıklarını bir araya getirip topladım."*[273] şeklindeki ifade, daha sonraki ibare-

---

[268] Dûrî, *The Rise of Historical Writings*, 75. Ayrıca bkz. Ağarı, *Murat, İslâm Tarihine Metodolojik bir yaklaşım –Tarihte Yer ve Zaman Sorunu–*, Bilge Adam, Van 2004, 17-18.

[269] Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 10.

[270] Hadis kitapları, içlerinde her ne kadar Kitâbü's-Siyer ve Kitâbü'l-Meğâzî gibi direkt tarihi ilgilendiren bölümler bulundursalar da kronolojik bilgi verme gibi bir gayeleri yoktur. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 10, 18, 21; Jones, J. M. B., "İlk Kaynaklara Göre Peygamber'in Savaşlarının Kronolojisi", çev. Kasım Şulul, HÜİFD, VIII (Temmuz-Aralık 2001, Urfa), 154.

[271] İbn Hacer, *Nuzhetu'n-nazar*, 65.

[272] es-Salih, Subhi, *Hadîs İlimleri ve Hadîs Istılahları*, 153-156; Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, 183-184.

[273] Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzi*, I, 2, 354, III, 408.

lerin manen rivâyet edilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu sebeple hadislerin sened ve metinlerini birleştirirken kasıtlı bir ekleme yapmamakla birlikte tarihçiler, rivâyetler arasında köprüler kurarken her halukârda kendilerinden bir şeyler katmaktadırlar.[274]

İsnad ve metin üzerinde yapılan tasarruflar hadis usûlü ile alâkalı hususlardır. İbn İshâk ve Vâkıdî'nin birleşik sened ve metin uygulamaları[275] rivâyetin lafzî olması gerektiğini düşünen hadisçiler tarafından, hadis ve sened uydurmak şeklinde dahi algılanabilmiştir.[276] Oysa ki hadis usûlünün ancak hicrî dördüncü yüzyılda oturmuş bir yapıya kavuşmaya başladığı[277] dikkate alınırsa İbn İshâk ve Vâkıdî'nin durumları daha kolay izah edilebilir.

e) Ehliyet

Hadisçiler, taşıdıkları güvenilirlik kaygısına paralel olarak, kendisinden haber naklettikleri kişilerin, hadis nakli işiyle profesyonel olarak ilgileniyor olmasına büyük bir titizlik göstermişlerdir. Aşağıda vereceğimiz nakiller bu kanaatimizi desteklemektedir.

Şu'be b. el-Haccâc (160/776) *"Herkesten -nefsü'l-emirde ehl-i fazl olsalar da- hadis yazılmaz. Hadisler Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem'den bize gelen haberlerdir ki ehli olmayandan dinlenmemelidir"* demektedir. Ebü'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân (130/746) da *"Medine'de ben her birinin haline bakılınca emniyet edilir yüz kişiye mülâki oldum ki hadis ehli değillerdir diye kendilerinden ahzolunmazdı."*[278] demektedir. İmâm Mâlik ise: *"Bu ilim (İlm-i Hadîs) dindir. Artık dininizi kimlerden aldığınıza dikkat ediniz. Şu direklerin dibinde 'Resûlullah* (s.a.s.) *şöyle dedi...' diyenlerden yetmiş zata mülaki oldum ki hangisine Beytü'l-mâl'i teslim ederseniz yine*

274 Tekeli, İlhan, *Tarih Yazımı Üzerine Düşünmek*, 68; Lecker, *The Death of the Prophet Muhammed's Father*, 12.

275 Örnekler için bkz. İbn Hişam, *Sîretu İbn Hişâm*, II, 396-402; Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzi*, I, 2, 354, III, 408.

276 Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, III, 663; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 367; İbn Asâkîr, *Târîhu medînet-i Dımaşk*, LIV, 452, 456.

277 Râmehurmûzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 26. Ayrıca bkz. Humpreys, *Islamic History*, 81.

278 Müslim, Mukaddime 7. Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh*, I, 71.

emin sayabilirsiniz. Böyle iken onların hiçbirinden ahzetmedim. Çünkü bu işin ehli değillerdi...''[279] ifadelerini kullanmaktadır.

Bu rivâyetler, kendilerine yöneltilen eleştirileri de göz önünde bulundurduğumuz zaman, İbn İshâk ve Vâkıdî gibi ilk İslâm tarihçilerinin de rivâyete ehil kabul edilmeyen kişiler sınıfına dahil edilmiş olabileceğini akla getirmektedir.

Tarihçiler ise kendilerinden haber aldıkları kişiler hakkında böyle bir ehliyet aramamışlardır. Onlar bilgi sahibi olan ya da bilgi sahibi olduğunu ifade eden kişilerden duydukları haberleri kaydetmişlerdir.[280] Vâkıdî'ye atfedilen şu ifadeler de bu durumu desteklemektedir: *"Sahabenin çocuklarından ve şehitlerin çocuklarından veya onların azatlılarından, kimi görmüşsem onlara bildiklerini sordum. 'Senin ailenden şehit olanların nerede şehit olduklarını ve nerede öldürüldüklerini sana haber verdiklerini işittin mi?'diye sordum. Bana yerini bildirdiğinde gittim ve orayı belirledim...''*[281]

f) Şiir

Tarih ve hadis kitaplarına şöyle bir bakıldığında dikkatlerden kaçmayacak bir farklılığın daha olduğu görülecektir. Hadislerde pek fazla şiir unsuru kullanılmazken[282], tarihi rivâyetlerde söz konusu hâdiseye iştirak eden kişiler tarafından söylenen şiirlere sıkça yer verilmektedir[283]. Bu durum aynı zamanda tarih ilminin Eyyâmu'l-Arab literatürü ve kâss tekniğinden etkilendiğinin de farklı bir ifadesidir. Zira Eyyâmu'l-Arab literatürü ve kâss tekniğinde şiir önemli yer tutar. Şiir, anlatılan öyküyü ileri bir noktaya götürmekten çok ona canlılık ve itibar kazandırmaktadır. Zira şiir, zamanla öykünün geçerliliğini destekleyen sağlam bir delil olarak telakki edilmeye başlanmıştır. İbn Fâris'in *"Şiir Araplar için dilin kendisin-*

---

[279] Râmehurmûzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, 403-404. Benzer ifadeler için bkz. Sem'ânî, *Edebü'l-imlâ ve'l-istimlâ*, 56.

[280] Lecker, *The Death of the Prophet Muhammed's Father*, 25.

[281] el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, İbn Asâkîr, *Târîhu medînet-i Dımaşk*, LIV, 444-445; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-udebâ*, XVIII, 282.

[282] Hadislerde kullanılan şiirlere genelde "recez" denilmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh*, XII, 154.

[283] Dûrî, *The Rise of Historical Writings*, 18.

den öğrenildiği, neseblerin kendisiyle muhafaza edildiği ve yüce/erdemli davranışların teşhir edildiği... bir divandır."[284] sözü de bu duruma işaret etmektedir. Ünlü Arap edebiyatı bilgini ve Türkolog Carl Brockelmann meseleyi bir adım daha ileri götürerek *"Araplar, bir ulus olma ereğini, başlıca ortak manevi varlıkları olan şiir sanatına borçludurlar"*[285] demektedir. Şiirin tarihi olaylara kaynaklık ettiğini İbn Yunus'un *el-Beyan* isimli eserindeki şu ifadelerinden anlamak mümkündür: *"Ferezdak'ın şiirleri olmasaydı tarihi olayların yarısı yitip gidecekti."*

Özetle, başlangıçta özellikle Resûlullah'ın hayatına duyulan ilgi sebebiyle ortaya çıkan tarih ve hadis, zaman içerisinde kendilerine uygun birtakım metodlar geliştirerek şekillenmiş iki farklı ilim dalıdır. Ancak bu farklı ilim dalları özellikle oluşum safhasının her aşamasında birbirlerini etkilemişler ve karşılıklı olarak birbirlerine kaynaklık etmişlerdir.

---

[284] Rosenthal, Franz, *A History of Muslim Historiography*, 67; Dûrî, *The Rise of Historical Writings*, 93-94; Emin, Ahmed, *İslâm Tarihi ve Tarihçileri*, 28.

[285] Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, 9 vd.

İkinci Bölüm

İSLÂM KÜLTÜRÜNDE ERKEN DÖNEM TARİHİ RİVÂYETLERİN KAYNAKLARI

İSLÂM KÜLTÜRÜNDE ERKEN DÖNEM TARİHİ RİVÂYETLERİN KAYNAKLARI

Tarihi rivâyetlerin kaynaklarını 'Beşeri Kaynaklar' ve 'Maddi Kaynaklar' olarak ikiye ayırmak mümkündür. Beşeri Kaynaklar başlığı her ne kadar rivâyetlerin naklinde emeği geçen Ahbârî, Eserî ve Muhaddisleri içerisine alsa da biz burada onlara ilaveten hadis rivâyetlerinin nakli ile İslâm tarihçiliğinin doğuşuna kaynaklık eden belli başlı şahıslar üzerinde durmanın da yararlı olacağını düşünmekteyiz. Böylece başlangıç itibariyle ortak râvi ve ortak metod kullanan bu iki ilim dalı[1] arasındaki ilişkiyi şahıslar/râviler özelinde de görmek mümkün olacaktır. Maddi Kaynaklar kısmında ise hadis ve tarih kitapları hakkında genel bilgilere dayanarak muhteva analizleri yapılmaya çalışılacaktır. Daha sonra eserler hakkındaki analizlere dayanarak hadis ve tarih kitaplarında siyer/meğazi rivâyetlerinin nasıl ve hangi ölçüler içerisinde kullanıldığına değinilecektir. İlk dönem hadis ve tarih kitaplarında ortak rivâyetler kullanıldığından dolayı hadisçilerin tarihi rivâyetleri, tarihçilerin de hadis rivâyetlerini kullanmada ne kadar ehil oldukları, kısaca hadisçilerin tarih kültürü ve tarihçilerin hadis kültürü hakkında bilgiler verilmeye çalışılacaktır.

---

[1] Uvre, Süleyman b. Hamid, *es-Sîretü'n-Nebeviyye fi'l-sahihayn ve inde İbn İshâk*, 25-27.

A- BEŞERÎ KAYNAKLAR

1. Rivâyetlerin Mahiyeti Açısından Râviler

Birinci bölümde 'Rivâyet/Haber Nakli İle İlgili Kavramsal Çerçeve' başlığı altında haber, eser, kıssa ve hikaye gibi rivâyete konu olan kavramlar üzerinde durulmuştu. Burada ise adı geçen rivâyet çeşitlerini kullanan râviler üzerinde durulacaktır. Bunlar rivâyet malzemesini kullanmaları ve nakletmeleri açısından *"Ahbârî"*, *"Eserî"* ve *"Muhaddis"* isimlerini alan râvilerdir.

a) Muhaddis

Muhaddis; sözlükte *"tahdîs"*'ten (rivâyet etmek) ism-i fâil olup *"hadis rivâyet eden kimse"* anlamına gelmektedir.[2] Istılahta ise rivâyet ve dirayet yönünden mâhir olan, sahîh hadisi sakîmden ayırt edebilecek melekeye sahip, hadise müteallik bütün ilimlere ve hadisçilerin ıstılahlarına vâkıf, hadis râvilerinden mu'telif ve muhtelif, müttefik ve müfterik olanları ve hadislerdeki garîb lafızları iyi bilen ve bu bilgileri kendisinde toplayan hadisçiye muhaddis ismi verilir.[3]

Sözlükte muhaddis kelimesi 'râvi' terimi ile eş anlamlı olarak kullanılmasına rağmen ıstılahi anlamda muhaddis, râvi kelimesine nispetle daha özel bir mânâya sahiptir. Bu iki kavram arasında umum-husus ilişkisi bulunmaktadır. Buna göre her muhaddis râvidir; fakat her râvi muhaddis değildir.[4]

Muhaddisler, Kur'ân'ın anlaşılması ve Hz. Peygamber'in hadislerinin günümüze kadar ulaşmasında büyük emeği geçen kimselerdir. Hadislerin doğası gereği içlerinde siyer/meğazi rivâyetleri bulunduğu için muhaddisler tarih ilmine de büyük katkılar sağlamışlardır. İslâm tarihçiliğinin doğuşuna kaynaklık eden şahısların hepsinin muhaddis olması da bu açıdan ayrıca bir önem taşımaktadır.

---

2 Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, V, 207, 210.

3 Koçyiğit, Talat, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, 316, 317.

4 Daha geniş bilgi için bkz. Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh*, I, 8-10.

b) Ahbârî

Sözlükte, *"herhangi birşey veya bir mesele ile ilgili nakledilen bilgi"*[5] anlamına gelen *"haber"* kelimesi, hadis literatüründe birkaç farklı anlamda kullanılmaktadır. Bunlardan en yaygın ve kabul gören, *"haber"*in *"hadis"* terimiyle eş anlamlı olarak kullanılmasıdır.[6] Buna göre *"hadis"*e, *"haber"*; *"haber"*e de *"hadis"* denilebileceği anlaşılmaktadır. *"Hadis"* ile *"haber"*i farklı mânâda kullananlara göre ise *"hadis"* sadece Hz. Peygamber'e ait *"merfû"* rivâyetleri; *"haber"* ise Hz. Peygamber'in hadisleri dışındaki (mevkûf ve maktu') rivâyetleri ifade etmektedir. Bu tariften hareketle hadisle meşgul olanlara *"muhaddis"*, tarih, hikâye veya kıssa ile uğraşanlara da *"Ahbârî"* denilmiştir.[7] İbn Hacer'in *"İki kelime arasında umum-husus farkı vardır. Her "hadis" haberdir; fakat her "haber" hadis değildir."*[8] ifadesi de bu düşünceyi destekler mahiyettedir.

Kavramlara yüklenen anlam farklılığı esas alındığında hadis ve tarih ilimlerinin tâ ilk dönemlerden itibaren müstakil birer ilim dalı olarak ortaya çıktığını söylemek mümkün olabilir. Ancak tanımların girift bir yapı arzettiği de ortadadır. Bu yüzden ilk dönemde -kelimelerin ıstılahi mânâsıyla- muhaddis ve ahbârî sıfatını taşıyan kimseleri birbirinden ayırmak oldukça güçtür. Çünkü ilk dönemde eldeki malzeme hem hadisçilerin hem de ahbârîlerin kullanabileceği bir malzemedir. Dolayısıyla her iki grup da müşterek bir alt yapıya sahip bulunmaktadır.[9] Muhaddis ve ahbârî arasındaki en önemli fark ise ortaya konulan rivâyet metotlarında gizlidir. Hadisçiler rivâyet metotlarını çok sıkı esaslara irca ederken ahbârîler bu mevzuda daha esnek davranmışlardır.

Muhaddis ve ahbârî kavramları hadis ve tarih kaynaklarında farklı anlamlarda kullanılmıştır. Mesela meşhur hadis ve tarih âlimi İbn Kesîr,

---

5 Cevherî, *Sıhâh*, II, 641-642; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV, 226-227; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, XI, 125-126.

6 es-Salih, Subhi, *Hadîs İlimleri ve Hadîs Istılahları*, 7.

7 İbn Hacer, *Şerhu Nühbeti'l-fiker*, 7. Ayrıca bkz. Çetin, Nihat M., "Ahbâr", DİA, I, 486.

8 İbn Hacer, *Nühbetü'l-fiker*, 4.

9 Juynboll, G.H.A., "İlk Devir İslâm Toplumunun İsnâd Kullanma Yöntemleri", *Oryantalistik Hadis Araştırmaları: Makaleler*, (der. ve çev. Mustafa Ertürk), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, 119.

el-Bidâye ve'n-nihâye isimli eserinde Hz. Peygamber'in, Hz. Ali'nin Hayber muhasarasında kale kapısının açılmasıyla alakâlı göstermiş olduğu kahramanlıktan memnuniyetinin ifadesi olarak söylemiş olduğu: *"Sen bendensin, bende sendenim"* sözünü bazı cahil ahbârîler tarafından Cuhfe yakınlarındaki 'Zâtü'l-ilm' isimli kuyunun yanında söylendiği şeklindeki ifadelerinin, gerçek olmadığını belirtmektedir.[10]

Yine Kâdı İyâz *eş-Şifâ* isimli eserinde, Hz. Dâvûd hakkında[11] Ehl-i Kitap ahbârîlerin yazdıklarına itibar edilemeyeceği, onların doğruları değiştirip tağyir ettikleri üzerinde durarak "*Maalesef bazı müfessirlerin de Allah'ın kitabında ve sahih hadiste mevzu ile alakâlı herhangi bir şey olmamasına rağmen ahbârîlerden aldıkları bilgileri eserlerine dercettikleri üzülerek görülmektedir.*"[12] demektedir.

Bu rivâyetlere dayanarak ahbârîlerin muhaddisler kadar güvenilir kimseler olmadıkları söylenebilir. Hatta ahbârîlerden rivâyette bulunan kimseler bile 'zayıf' ve 'metruk' olmakla itham edilmişlerdir. Sefedî'nin *"el-Vâfî fi'l-vefeyât"* isimli eserinde Seyf b. Ömer (200/815) cahiller ve ahhârîlerden rivâyetleri bulunduğu için cerh ve ta'dilin büyük imâmları olan Ebû Hâtim, Ebû Dâvûd ve İbn Hibbân tarafından 'zayıf', 'metruk', 'hadis uydurma' ve 'zındıklık'la cerh edilmiştir.[13]

Bununla beraber İslâm tarihçiliğinin oluşum safhasında hadisçilerin ve siyer/meğazi yazarlarının yanında ahbârîlerin de bir katkısının olduğu görülmektedir. Nitekim bu konuyu tarihçi Ya'kûbî (292/905) ahbârî kelimesini de bizzat kullandığı eserinin girişinde şöyle dile getirmektedir: *"… bu kitabımızı mütekaddimin âlim, râvi, siyer/meğazi yazarı, ahbârî ve tarihçi üstadlarımızın rivâyetleriyle oluşturduk. …"*[14]

Ahbârîler, Cahiliye döneminden hicri III. yüzyıla kadarki Arap tarihinin siyasî, edebî, içtimâî ve kültürel yönleriyle alakalı çalışmalarıyla dikkati

---

[10] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, VII, 225.

[11] Bkz. Sa'd sûresi 38/24-25.

[12] Kâdı İyâz, *eş-Şifâ bi ta'fî hukûki'l-Mustafa* (s.a.s.), II, 136.

[13] Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, I, 2182. Ayrıca bkz. İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, Dârü'l-fikr, Beyrut 1984, VI, 2110; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, III, 419-420.

[14] Ya'kûbî, İbn Vâzıh Ahmed b. İshâk b. Ca'fer, *Târîhü'l-Ya'kûbî*, Dâru Sadır, Beyrut, ts, II, 5.

çekmektedirler. Bu çalışmalarında hadis ilmindeki tenkitçi gelişmelerden kısmen yararlanmalarına rağmen bazı savaşlarla ilgili nakillerinde Cahiliye dönemi eyyamü'l-Arab rivâyet geleneğinin yansımaları da görülmektedir.[15]

Ebü'l-Hakem Avâne b. Hakem b. Avâne el-Kelbî el-Kûfî (147/764?), Ebû Mihnef Lût b. Yahya b. Saîd b. Mihnef el-Ezdî el-Gâmidî (157/773-74), Seyf b. Ömer ed-Dabbî et-Temimî (200/815), Ebû Huzeyfe İshâk b. Bişr b. Muhammed b. Abdillâh el-Hâşimî el-Buhârî (206/821) ve Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Abdullah el-Medâinî (228/843) gibi ahbârî olarak bilinen kimseler tarihi vak'alar üzerine kısa monografiler yazma geleneğinin öncüleri sayılırlar.[16] Bunların yazdıkları eserler ilk dönem İslâm tarihiyle ilgili araştırmalar yapan sonraki tarihçiler için birinci elden başvuru kaynağı olmuşlardır.[17] Ancak kendilerinden bir nesil sonraki tarihçilerin çok daha sistematik ve kapsamlı eserleri, onların bu çalışmalarını gölgede bırakmıştır.[18]

c) Eserî

Eser kelimesi lügatte bir nesnenin yerinde kalan bakıyyesine iz'ine denilmesinin yanında *"haber"* ve *"hadis"* mânâsına da gelmektedir.[19] Istılahta ise eser kelimesi *"haber"* terimiyle eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Ancak Horasan fukahası, *"eser"* kelimesini sahabeden *"mevkuf"* olarak gelen haberler için kullanmış, *"merfu"* olarak gelenlere de *"haber"* demişlerdir. Yani onlara göre Hz. Peygamber'in sözlerine *"haber"*, sahabenin sözlerine de

---

[15] Örnekler ve daha geniş bilgi için bkz. Süheylî, *er-Ravdü'l-ünf fî tefsîri's-sîreti'n-Nebeviyye li İbni Hişâm*, I, 151; İbn Haldun, *Târîhu İbn Haldun = Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtede ve'l-haber fi eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber*, I, 28, II, 92, 310, VI, 77; Zehebî, *el-İber*, I, 92, 148, 791, 1730, 2336; *Târihu'l-İslâm*, I, 918; İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 148, VI, 87, VII, 39; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 247, II, 235, X, 7, 299.

[16] Rosenthal, Franz, *İlmü't-târîh inde'l-müslimîn*, 69. Ayrıca bkz. Hinds, Martin, "Sayf b. Umar's sources on Arabia in Studies in the history of Arabia", *Sources for history of Arabia*, Riyad 1979, C. 1, cüz: 2, 3-16; Umerî, Ekrem Ziyâ, *"Merviyyâtü's-sîretü'n-Nebeviyye beyne kavâid'l-muhaddisîne ve rivayâti'l-ahbariyyîne"*, Mektebetü'l-Medine, ts, 3-8.

[17] Rosenthall, *A History of Müslim Historiography*, Leiden 1968, 188. Örnekler için bkz. Taberî, *Târîhü'l-ümem ve'l-mulûk*, **IV, 283, 326, 331, 340, 349, 398, 494, 505.**

[18] Kallek, Cengiz, "Medâinî", DİA, XVIII, 291-292.

[19] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV, 6; Âsım Efendi, *Kâmûs Tercemesi*, II, 116.

"eser" denir.[20] İbn Hacer, hem *"mevkuf"*'a hem de *"maktu'"*'a *"eser"* denildiğini söylemektedir. Nevevî'ye göre ise haber, ister *"merfu"*, ister *"mevkuf"* ve ister *"maktu'"* olsun *"eser"*'dir. Eser'e nispet edilerek muhaddislere *"Eserî"* denilmesinin[21] yukarıdaki kullanımdan kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

İlk dönemlerden itibaren temel kaynaklarda zikredilmesine rağmen *"Eserî"* kelimesinin[22] ilk defa kim tarafından kullanıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte hicri ikinci asırdan beri *'muhaddis'* ve *'hafız'* derecesinde olmayan râviler için kullanıldığı söylenebilir.[23] Kanaatimizce bu kullanımda *"Eserî"* kelimesinin sözlük anlamına paralel olarak sadece hadislerle meşgul olmayıp onun dışında siyer/meğazi ve tarih gibi ilim dalları ile ilgili haberleri de toplayan kimseleri ifade etmektedir. Zaten ehl-i hadisçe bazı 'muhaddis' ve 'hafız'ların bu vasıflarının yanında *"Eserî"* olarak da zikredilmeleri[24] *"Eserî"* kelimesine yüklenen farklı anlamların da olabileceğini çağrıştırmaktadır. Mesela *"Eserî"* kelimesinin *'muhaddis'* ve *'hafız'* kavramları gibi bir kimsenin hadis ile meşgul olduğunu gösteren

---

[20] Suyûtî, *Tedrîb*, 4.

[21] Suyûtî, a.g.e., 4.

[22] Eserî kavramı, hadis tenkitçileri tarafından çok yaygın olarak kullanılmamıştır. Bundan dolayı hadis ıstılahları ile ilgili bazı eserlerde bu kavrama yer verilmemiştir. (Bkz. Koçyiğit, Talat, *Hadis Istılahları*, AÜİFY, Ankara 1985.) Hicri ilk üç asırda hadis ıstılahlarının doğuşu ve gelişimi hakkında yapılan çalışmalarda da *"eserî"* kavramından bahsedilmemesi, (Bkz. Yücel, Ahmet, *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk Üç Asır*, MÜİFV Yay., İstanbul 1996) *"hafız"*, *"hüccet"*, *"imâm"*, *"şeyh"* gibi muhaddislere ait 'ta'dil' lafızları içerisinde de yer almaması, kelimenin yaygın olarak kullanılmadığının bir delili olsa gerektir. (Bkz. Âşıkkutlu, Emin, *Hadiste Ricâl Tenkidi (Cerh ve Ta'dîl İlmi)*, 173-177).

[23] Örnekler için bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 392, XIV, 144, XVII, 566, XIX, 120, 361, 620, XX, 326, XXII, 154, 348. Eserî kavramı ilk defa Ebû Ca'fer Muhammed b. Abbas b. Eyyub b. Ehrem el-Esbehânî'nin (131/748) biyografisinde kullanılmıştır. (Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, 144.)

[24] Mesela Zehebî, Ebû Ali Huseyn b. Hammad b. Küseyb el-Hadramî el-Bağdâdî'yi (241/855) hem 'muhaddis' hem de 'eserî' olarak, (Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 392) Ebû Ca'fer Muhammed b. Abbas b. Eyyub b. Ehrem el-Esbehânî (131/748) ve Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ali b Ahmed el-Kayserânî el-Makdisî'yi (157/774) de hafızlıklarının yanında 'eserî' olarak vasıflandırmıştır. (Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, 144, XIX, 361) Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Abdullah b. Ebî İsâ el-Meâfirî el-Endelûsî (429/1038) ve Ebû Abdullah Muhammed b. Futuh b. Abdullah Mayurki el-Ezdî el-Humeydî (488/1095) ise hem 'muhaddis', hem 'hafız' hem de 'eserî' olarak nitelenmişlerdir. (Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVII, 566, XIX, 120).

ana kavramların dışında farklı bir anlamının olması, ayrıca *"Eserî"* kavramına yüklenen mânânın *'muhaddis'* ve *'hafiz'* kelimelerine yüklenen mânâ ile aynı veya benzer bir anlam ifade etmesi[25] böylece ta'dilde te'kid yapılma olasılığı da bu görüşümüzü desteklemektedir.[26] Ancak ikinci şıkkın tarihi verilere daha uygun olduğu görülmektedir.

Diğer taraftan *"Eserî"* kelimesi, Suyûtî'nin belirtmiş olduğu gibi 'muhaddis' kavramı ile eş anlamlı olduğu kabul edilirse bu kavramın hadis râvi ve ıstılahlarını inceleyen eserler içerisinde yer alması gerekmez mi? sorusu akla gelmektedir. Nitekim Subhi es-Salih'in *"Muhaddislerin unvanları"* başlığı altında *"eserî"* kavramına yer vermeksizin *'müsnid'*, *'muhaddis'* ve *'hafiz'* kavramlarını verdiği,[27] Koçyiğit'in ise bunlara *'hüccet'* kavramını da ilave ettiği görülmektedir.[28] Son dönem hadis ıstılahlarının doğuşu ve gelişimi üzerine yapılan özel çalışmalarda[29] da *"eserî"* kavramına yer verilmediği müşahede edilmektedir. Eserî kavramına sadece ıstılahlar üzerine yapılan detaylı çalışmalarda[30] yer verilmiştir. Mesela Zehebî 23 ciltlik *Siyer*'inde bu kavramı sadece dokuz şahıs[31] ile ilgili kullanmıştır. Bu durum da gösteriyor ki *"eserî"* kavramı kaynaklarda yaygın olarak kullanılan bir kelime değildir.

2. İslâm Tarihçiliği'nin Doğuşuna Kaynaklık Eden Belli Başlı Şahıslar

Son dönemde yapılan çalışmalar neticesinde İslâm tarihçiliğinin doğuşu hakkında daha detaylı bilgilere sahip olunmuştur.[32] İslâm tarihçili-

25 Suyûtî, *Tedrîb*, 4.

26 Ta'dilde te'kid lafızları için bkz. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, I, 4.

27 es-Salih, Subhi, *Hadîs İlimleri ve Hadîs Istılahları*, 58-62.

28 Koçyiğit, Talat, *Hadis Istılahları*, 138, 262-263, 320.

29 Bkz. Yücel, Ahmet, *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk Üç Asır*, MÜİFV Yay., İstanbul 1996.

30 Bkz. Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh*, I, 7; Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 54. Aydınlı *'Eserî'* kavramını kelimenin sözlük anlamından hareketle: *"Eser kelimesini merfu, mevkuf ve maktu' hadise teşmil edenler, muhaddise eserî derler."* şeklinde vermektedir.

31 Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 392, XIV, 144, XVII, 566, XIX, 120, 361, 620, XX, 326, XXII, 154, 348.

32 Bkz. Horovitz, Jozef, *İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu-İlk Siyer/Meğazi Eserleri ve Müellifleri*, (çev.

ğinin de bir çok ilimde olduğu gibi kökleri, cahiliye dönemine dayanmaktadır. Nitekim Cahiliye devri tarihçiliğinin şekillenmesinde *'ensab ilmi'*, *'eyyâmu'l-arab'* ve *'Arap şiiri'*nin büyük bir önemi vardır.[33] İslâm döneminde, tarih yazıcılığı hadislerin tedvini ile birlikte siyer ve meğaziye ait bilgilerin derlenmesiyle başlamıştır.[34] İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren Hz. Peygamber'in biyografik bilgilerine duyulan ilgi neticesinde ortaya çıkan 'sözlü ve yazılı tarihçilik' ile cahiliye devri *'ensab ilmi'*, *'eyyâmu'l-arab'* ve *'Arap şiiri'* üçlüsünün meydana getirdiği tarihçilik arasında şekil ve metod yönünden benzerlik olduğu görülmektedir. Fakat bu benzerliğe bakarak İslâm öncesi Arapların tarih kültürü ile İslâm dönemindeki tarih yazıcılığı arasında çok güçlü bağların olduğunu söylemek de çok zordur.[35]

Cahiliye devri tarihçiliğine *'kıssa üslûbu'* hakimdir. Diğer yandan İslâmî dönemde siyer ve meğazi ilminin öncüleri aynı zamanda ilk muhaddisler olduğu için de *'isnâd usûlü'* ortaya çıkmıştır. Böylece İslâm tarihçiliği iki ayrı temel üzerinde gelişmiştir. Bunlardan biri cahiliye döneminden kalan *'kıssa üslûbu'*; diğeri, muhaddislerin *'isnâd usûlü'*dür. İslâmî rivâyetlerde isnâd usûlü özellikle Zührî ve talebelerinin gayretiyle hicri birinci asrın sonlarına doğru zaten yerleşmişti. Zaman ilerledikçe isnâdın önemi artarak kullanım alanı genişledi. Nihayet isnâd haber ve rivâyetlerin incelenmesinde bir kaide haline geldi. Râvilerin cerh ve ta'dil'i şeklinde bir uygulama da gelişerek; sened incelemesi ve olayların tarihlendirilmesi, tarih tenkidi unsurunun en önemli ilkelerinden biri oldu.[36] İslâm tarihinin (ve hatta fıkıh ve tefsir gibi ilim dallarının) kaynakları

R. Altınay - R. Özmen), Ankara Okulu Yay., Ankara 2002; Donner, Fred McGraw, *Narratives of Islamic Origins: the Beginnings of Islamic Historical Writing*, The Darwin Press Inc. Princeton, NJ 1998; Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı: Başlangıçtan XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar*, İsar Vakfı Yay., İstanbul 1998; Ağarı, Murat, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar-Doğuşu, Gelişimi ve Temsilcileri-*, Kitabevi Yay., İstanbul 2002; Öz, Şaban, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

33 Rosenthal, Franz, *İlmü't-târîh inde'l-Arab*, 29; Hearnshaw, F. J. C., *İlmü't-târîh*, 30.

34 Günaltay, Şemseddin, *-Tarih ve Müverrihler- İslâm Tarihinin Kaynakları*, 17.

35 Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, 37. Farklı görüşler için bkz. Kitapçı, Zekeriya, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler I*, 180, 181.

36 Dûrî, Abdülaziz, *İlk Dönem İslâm Tarihi –Bir Önsöz-*, 34, 35; Toğan, Zeki Velidi, "Ortaçağ İslâm Aleminde Tenkidî Tarih Telakkisi", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, İstanbul 1954, I, 1-4, 43

sözkonusu edilirken daima hadisin ehemmiyetine işaret edilir. Hatta klasik İslâm tarihçileri *"tarih, hadis ilimlerinden biridir."*[37] diyerek tarihi, hadisin bir kısmı saymışlardır. Hadisin, tarih bakımından birinci derece önemi, Hz. Peygamber'in hayatına dair bilgilerimizin Kur'ân-ı Kerîm'le birlikte iki mühim kaynağından birini oluşturmasıdır. Hadisin ilk asırlara ait dini haberlerin rivâyet şekline hakim olması da ayrı bir önem taşır.[38]

Her ne kadar İslâm dünyasında tarih yazıcılığı ilk asırlarda hadisin bir bölümünü teşkil eden siyer ve meğazi ile başlamışsa da bunun Müslümanların tarihe duydukları alaka ile de yakın bir münasebeti vardır. İslâm'da tarih araştırmalarını teşvik eden çeşitli faktörler olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'in nazil olduğu Arap toplumunun İslâm öncesi durumu, hicretin tarih ve takvim başlangıcı olarak kabul edilmesi, divan teşkilatının kurulması, okuyup yazmanın yaygınlaşması, İslâm devletinin kısa bir zaman içerisinde sınırlarının genişlemesi, Müslümanların çeşitli dinî, siyasî görüşler ve medeniyetlerle temasa geçmesi, Arap olmayan unsurların İslâmiyeti kabul etmeleri ve Şuûbiye hareketi gibi hususlar, İslâm âleminde, tarih yazıcılığının doğup gelişmesine etki eden temel nedenler olmuştur.[39]

Yukarıda saydığımız, İslâm'da tarih araştırmalarını teşvik eden hususlar aynı zamanda siyer ve meğazi ilminin doğuşuna da etki etmiştir. Ancak bu nedenler arasında dinî sebeplerin zikredilmemesi Hz. Peygamber'in hayatına ve sünnetine duyulan ilginin ve tedvin edilmesinin dinî karakterli saikleri olmadığını da göstermez. Şöyle ki; insanda unutkanlık özelliği olduğu için Kur'ân-ı Kerîm geçmiş peygamberlerin ibret verici olaylarını birçok âyet ile hatırlatır. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm mazi, hal ve istikbale (ahiret), kâinatın ve insanın yaratılışına beşerin dikkatini çekmek ister.

---

37 Sehâvî, *el-İ'lân*, 82.

38 Sezgin, Fuad, "İslâm Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadis'in Ehemmiyeti", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C. II (1957), 82.

39 Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 382, 383; Donner, Fred McGraw, *Narratives of Islamic Origins: The Beginnings of Islamic Historical Writing*, 291-293; Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 16-17. İlk dönem tarih yazıcılığı ile alakalı daha geniş bilgi için bkz. Abbott, Nabia, *Studies in Arabic literary papyri: Qur'anic commentary and tradition*, II, 5-72.

Eski milletlerin dinî, ahlakî ve siyasî davranışlarının iyilerinden örnek, kötülerinden ibret alınmasını ister.[40]

Yine Kur'ân-ı Kerîm, Müslümanların peygamber'e itaat etmelerini, onu kendilerine örnek almalarını ve sevmelerini emretmiştir.[41] Tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerinin gelişmesi de Hz. Peygamber ve raşid halifeler dönemi-nin bilinmesini gerekli kılmıştır.[42] İşte zikredilen tarihî ve dinî nedenlerin tamamı İslâm dünyasında *"tarihçiliğin"* siyer ve meğazi tarihçiliği şeklinde başlamasında etkili olmuştur.[43]

"Siyer"[44] kelimesinin teknik anlamda ilk defa Zührî tarafından kullanıldığı hakkında bir görüş var ise de[45] bu alandaki çalışmaların daha eski olduğu açıktır. Kanaatimizce siyer ve meğazi ile ilgili çalışmalar, hadis ilminin bir bölümü olarak ortaya çıkıp daha sonra müstakil bir ilim haline gelmiştir. Zira 'hadis' ilk dönemlerdeki bütün dini rivâyetleri kapsamaktaydı.

Siyer ve meğazi sahasındaki ilk çalışmaların, bazı sahabe çocukları olan muhaddisler tarafından yapıldığı bilinen bir gerçektir. Nitekim Tebe-i tâbiîn'den günümüze intikal eden bazı rivâyetlerde: *"Dedelerimin yazdıklarında gördüğüme göre"* veya *"babamın sahifelerinde gördüğüme göre"*

---

[40] Hamidullah, Muhammed, *İslâm Tarihine Giriş*, 13; Halil, İmaduddin, *İslâmın Tarih Yorumu*, 7; Sıddıkî, Mazharuddin, *Kur'ân'da Tarih Kavramı*, 29.

[41] Âl-i İmrân, 3/32.

[42] Günaltay, *-Tarih ve Müverrihler- İslâm Tarihinin Kaynakları*, 17; Fayda, Mustafa, "Siyer Sahasındaki İlk Telif Çalışmaları", Uluslararası Birinci İslâm Araştırmaları Sempozyumu, İzmir 1985, 358.

[43] Bununla beraber İslâm tarihinde tarih ile ilgili ilk çalışmaların "Kur'ân-ı Kerim'in âyet ve sûrelerinin tesbit, tedvin ve mushaflaştırılması" olduğunu iddia edenler de bulunmaktadır. (Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 18.)

[44] *"sîret"* kelimesinin çoğulu olan *"siyer"* kelimesi lügatte; hareket, tavır, tedbir ve idare mânâlarına gelir. (Firuzabâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, 528.) Tarihçiler ise *"siyer"* kelimesini Hz. Peygamber'in hâl tercümesine dair yazılmış biyografik kitapları kastetmek için kullanırlar. (Cürcânî, Seyyid Şerif, *et-Ta'rîfât*, 122.) Bu ıstılah yanında *"savaş yeri"* ve *"savaş"* anlamındaki *"megzâ"* kelimesinin çoğulu olan *"meğazi"* kelimesi ise Hz. Peygamber'in savaşlarına, yani gazve ve seriyyelerinin tarihine atfedilmiştir. Zamanla onun için yazılmış eserlere verilen bir ad haline gelerek, siyer kelimesinin eşanlamlısı olarak da kullanılagelmiştir. İlk dönem İslâm âlimlerinde siyer/meğazi rivâyetlerine verilen önem için bkz. Hinds, Martin, "Maghazi and Sira in Early Islamic Scholarship", The Formation of the Classical Islamic World 4, *The Life of Muhammad*, (Edit by: Uri Rubin), Ashgate Publishing Company, Brookfield, USA 1998, 1-10.

[45] Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzi*, I, 9-11 vd. (J. M. B. Jones'in takdiminden alınmıştır.)

gibi ifadelerin yer aldığı görülmektedir. Meşhur tarihçilere kaynaklık eden İslâm tarihinin bu kabil yazılı malzemeleri, mesela; Muhammed b. Yahya b. Sehl b. Ebî Hasme ve Ebû Amr b. Hureys el-Uzrî gibi ashabın torunlarından olan bazı şahısların ellerinde bulunuyordu.[46]

İbn Abbas'a (68/688) atfedilen pek çok risâlede onun Resûlullah'ın nesebine ve meğazisine ait bilgileri de yazdığını, ayrıca ders halkasında zamanının bir kısmını meğaziyi öğretmeye ayırdığını şu rivâyetten öğrenmekteyiz: *"O, bir gün oturur fıkıh tedris eder, bir gün te'vil dersi verir. Bir başka gün meğazi anlatır idi."*[47]

Abdullah b. Amr b. Âs'ın meşhur *es-Sahîfetü's-Sâdıka*'sında, bizzat kendisinin Hz. Peygamberden işittiği sözlerle birlikte onun hâl tercümesine dair haberlerin de yer aldığı açıktır.[48]

Daha pek çok sahabe ve sahabe çocukları Hz. Peygamber'e ait söz, fiil, takrîr ve siyerine ait haberleri toplamışlardır. Bu bilgileri tesbit etme işine, kimisi Hz. Peygamber daha hayattayken, kimisi de vefatından sonra başlamıştır. Her biri özel bilgilerini sahifelerde toplamışlar ve bunlara çeşitli isimler vermişlerdir.[49] Bunları öğrencilerine de ders olarak aktarmışlardır. Bu öğrenciler arasında birden fazla üstaddan ders alanlar da olmuştur. Ancak hadise ait yazılı malzeme ve sözlü rivâyetler içine yayılmış bulunan Hz. Peygamber'in siyerine ait malumatın tedvini için tâbiîn dönemini beklemek gerekmiştir. Hz. Peygamber devrine ait bilgilerin tasnifi ise (kesin hatlarıyla ayırmak güç olmasına rağmen) Zührî sonrası siyer ve meğazicilere nasip olduğu görülmektedir.[50]

Diğer taraftan cahiliye devri tarihçiliğini temsil eden *"ensab ilmi"* ve *"eyyâmu'l-arab"*'ın İslâmi devirde uzantısı olan *"kıssa üslûbu"*'nu Abîd b. Şeriyye, Vehb b. Münebbih gibi şahsiyetler devam ettirmeye çalışmışsa da

---

[46] İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Munîi' ez-Zührî el-Basrî el-Hâşimî, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, I, 70, 331, 332, II, 290.

[47] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 368; Zehebî, *Siyer*, III, 350.

[48] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 551, 552, 555, 556… Ayrıca bkz. İbn Sa'd, a.g.e., II, 262; İbn Abdülber, *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*, (İbn Hacer'in *el-İsâbe*'sinin hamişinde) II, 346, 347; Hamidullah, Muhammed, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahîfe-i Hemmâm İbn Münebbih*, 35, 36.

[49] Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, 41-67.

[50] Horovitz, Jozef, *İslâmi Tarihçiliğin Doğuşu-İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 54-68.

bunlar, *"isnâd usûlü"* karşısında tutunamamışlardır. Fakat bunların efsanevi ve israiliyat ile karışık hikayelerine Taberî gibi bazı umumi tarihçiler rağbet göstermişlerdir.[51]

İslâm tarihçiliğinin ana esasını oluşturan *"isnâd usûlü"* içinde gelişen siyer/meğazi gibi Müslümanlarda tarih yazıcılığının ilk neticelerinin doğuşunu ve gelişmesini şahıslar özelinde incelemenin bize iki noktada faydası olacağı kanaatindeyiz. Birincisi, bu inceleme ilk dönem İslâm tarihçilerinin çalışmaları ile ilgili genel bir bilgiyi önümüze serecektir. İkincisi ise, 'kim kime ne kadar kaynaklık etmiş', açık seçik ortaya çıkacaktır.

Konumuzun kapsamı çerçevesinde farklı kaynaklarda eserleri ve tesirleri açısından ilk dönem İslâm tarihçisi olarak tesbit etmiş olduğumuz; Abdullah b. Abbas (76/695), Saîd b. Sa'd b. Ubâde (?), Sehl b. Ebî Hamse el-Ensârî (60/680), Saîd b. Müseyyib el-Mahzûmî el-Kuraşî (?),Urve b. Zübeyr el-Esedî el-Kuraşî el-Medenî (91/709 veya 95/713), Ebân b. Osman (96/714 veya 105/723), Ubeydullah b. Ka'b b. Mâlik el-Ensârî (97/715 veya 98/716), Kâsım b. Muhammed (107/725), eş-Şa'bî (109/727), Vehb b. Münebbih (114/732), Âsım b. Ömer b. Katâde (120/737), Şurahbil b. Saîd (123/740), İbn Şihâb ez-Zührî (124/741), Ebû İshâk es-Sebiî (127/745), Muhammed b. Abdurrahman b. Nevfel b. el-Esved el-Esedî (127/744-132//749 arası), Ya'kub b. Utbe b. el-Muğire b. el-Ahmes es-Sakafî el-Medenî (128/745), Abdullah b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Amr b. Hazm el-Ensârî (130/747 veya 135/752), Yezîd b. Rûmân el-Esedî el-Medenî (130/747), Dâvûd b. Husayn el-Emevî el-Medenî (135/752), Mûsâ b. Ukbe (141/758), Avâne b. Hakem (147/765 veya 158/775), Muhammed b. İshâk (151/768), Ma'mer b. Râşid (153/770), Ebû Mihnef Lût b. Yahyâ (157/774), Abdurrahman b. Abdulaziz el-Huneyfî (162/778), Seyf b. Ömer et-Temîmî (180/796), Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Fezârî (185/800), Ebü'l-Mu'temir Süleymân b. Tarhân et-Teymî (187/803), Ebû İsmâil el-Ezdî el-Basrî (187/803 civarı), Yahya b. Saîd el-Emevî (194/809, Ebû Ma'şer es-Sindî (195/810), el-Velâd b. Müslim (195/810), Ebû Huzeyfe İshâk b. Bişr (?), Vâkıdî (207/823),

[51] Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 383; Gibb, Hamilton A. R., İA (MEB), XI, 783.

Muhammed b. Sa'd (230/845)[52] gibi İslâm tarihçilerinin hepsini incelemek mümkün değildir. Biz de İslâm tarihinin doğuşunu daha iyi anlayabilmek için, en eski Müslüman tarihçilerden, klasik dönem İslâm tarihi yazarlarına kadar en önemlilerini ölüm tarihlerine göre bir sıralama içerisinde ele alma-nın daha uygun olacağı kanaatini taşımaktayız. İnceleme konusu yapılan şahısların –tezin gerektirdiği kadarıyla– hayatlarından râvilik/tarihçilik özel-liklerinden ve metodlarından bahsedeceğiz.

Bu şahıslardan ilki Urve b. Zübeyr el-Esedî el-Kuraşî el-Medenî'dir (91/709 veya 95/713). Urve akrabalık bağları nedeniyle Hz. Peygamber ve ailesini çok iyi tanıyan, âdeta Peygamber hanesinin dâimî misafirlerin-den birisidir. İkincisi olan Ebân b. Osman (96/714 veya 105/723) ise Hz. Osman'ın oğlu olması, dört halife devrini idrak etme ve bir çok sahabeyle görüşmüş olması nedeniyle pek çok tarihi bilgiye ilk kaynağından ulaşmış bir kimsedir. Diğer şahıslar ise Urve b. Zübeyr'in talebesi meşhur siyer/meğazi âlimi İbn Şihâb ez-Zührî (124/741) ile onun kendisi kadar meşhur talebeleri Mûsâ b. Ukbe (141/758) ve Muhammed b. İshâk'tır (151/768).

a) Urve b. Zübeyr (91/709 veya 95/713)

Meğazi sahasında otorite ve İslâm tarih yazıcılığının kurucusu kabul edilen Urve b. Zübeyr'in künyesi Ebû Abdillah, nesebi ise Urve b. Zübeyr b. el-Avvâm b. Huveylid b. Esed b. Abdiluzzâ b. Kusayy b. Kilâb'tır.[53] Babası aşere-i mübeşşere'den Zübeyr b. Avvam b. Huveylid, annesi Zatü'n-nitakeyn Esmâ bint Ebî Bekr es-Sıddîk'tir.[54] Doğum tarihi-

[52] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 338, 339; V, 151-152; Taberî, *Târîh*, II, 305; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliya ve tabakâtü'l-asfiya*, V, 284; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 58-59, 74; Zehebî, *Si-yeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 327-328; *Tezkira*, I, 62, 79; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II, 1746-1747.

[53] Urve b. Zübeyr'in neseb ve künyesi için bkz. Müslim, Ebü'l-Hüseyn el-Haccâc en-Neysâbûrî (261/875), *Kitâbü'l-künâ ve'l-esmâ*, Dârü'l-Fikr, Dımaşk 1984/1404, I, 474; İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b Ahmed el-Büstî, *es-Sikât*, Dâiretü'l-meârifi'l-Osmaniyye, Hay-darabad 1981, V, 194-195; Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ*, I, 305; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yan*, III, 223; Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *el-Müktenâ fî serdi'l-künâ*, (thk. Muhammed Salih Abdülaziz el-Murâd), el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Medine 1408, I, 110; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IV, 421; *el-İber fî haber-i men gaber*, (thk. Muhammed b. Saîd), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1405/1985, I, 110; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 124-125.

[54] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, V, 178.

nin 23/643-29/649 olduğu hakkında farklı rivâyetler vardır. Vefat tarihi hakkında da netlik olmayıp güvenilir kaynakların çoğu 91/709 ile 95/713 arasında farklı tarihler vermektedir.[55] Urve b. Zübeyr, İslâm'a ilk giren bir ailenin ferdidir. Zulmüyle meşhur Emevi valilerinden Haccâc'ın tahkirine karşılık haklı olarak aile fertleriyle iftihar eder ve şöyle der: *"Ben cennet kadınlarının çocuğuyum. Annem Esmâ bint Ebî Bekr es-Sıddîk, ninem Safiyye bint Abdülmuttalib, teyzem Âişe, halam Hatice bint Huveylid'dir."*[56] Bu rivâyet, Urve b. Zübeyr'in siyer/meğazi kaynakları ile ne kadar içli dışlı olduğunu ve yetiştiği çevrenin ne kadar güvenli olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Urve b. Zübeyr, teyzesi Hz. Âişe, annesi, babası, Hz. Ali ve Ebû Hureyre'den çok sayıda hadis rivâyet etmiştir.[57] Kendisinden hadis öğrenen kimseler arasında ise Zührî, Süleyman b. Yesâr, İbn Ebî Müleyke ve Ebü'z-Zinâd Abdullah b Zekvân gibi bir çok tanınmış muhaddis bulunmaktadır.[58]

Emevilerin siyasi icraatlarına hep mesafeli duran Urve b. Zübeyr, yaşının küçüklüğünden dolayı Cemel vakasına katılmamıştır. Bu da onun ağabeyi Abdullah b. Zübeyr'den yaklaşık olarak otuz yaş kadar küçük olduğunu gösterir.

Urve, hicrî 58/677-65/684 yılları arasında yedi yıl Mısır'da kalmıştır.[59]

---

[55] İbn Sa'd, *a.g.e.*, V, 135; İbn Kuteybe, *el-Meârif (Nebiler ve Sahabilerin Sîreti)*, 114; Zehebî, *Tezkira*, I, 62, 63; Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh*, IV, 611.

[56] Belâzurî, Ebü'l-Abbas Ahmed İbn Câbir (279/892), *Ensâbü'l-eşrâf*, (thk. Riyad Zirikli, Süheyl Zekkâr), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1996/1417, 63; Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 27.

[57] Kaynakları için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, V, 179; Buhârî, *et-Târîhü'l-kebîr*, III, 413; İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 194; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, VI, 333; Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ*, I, 305; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IV, 422; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 124.

[58] Râvilerinin sayısı hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, V, 179; Buhârî, *et-Târîhü'l-kebîr*, III, 413; Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ*, I, 305; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IV, 435-36; *Kâşif*, II, 18. Ayrıca Urve'nin üstadları ve taleberi hakkında çok daha geniş bilgi için bkz. Müslim, Ebü'l-Hüseyn el-Haccâc en-Neysâbûrî (261/875), *Ricâlü Urve b. ez-Zübeyr ve cemâa mine't-tabiîn ve gayrihim*, (thk. Hüseyin Ali Hüseyin el-Cubbûrî, Dârü'l-Fârâbî, Dımaşk 2004/1426.

[59] Belâzurî, *Futûhu'l-büldân*, 312.

Haccâc'ın Mekke'yi kuşatması esnasında (72/691) ağabeyi Abdullah b. Zübeyr ile birlikte idi.[60] Onun yenilmesi ve katledilmesinden sonra Urve b. Zübeyr, devrin siyasi kargaşalarından uzaklaşmak için önce Şam'a sonra da Medineye yerleşti. Halife Abdülmelik b. Mervan ile iyi ilişkiler kurdu ve kendisini ilme vakfetti.[61]

Urve, fıkıh sahasında Medine'nin yedi ünlü fakîhinden birisi olduğu gibi hadis sahasında da en salahiyetli şahıslardan biri idi.[62] Medineli olması, Medine'de ikamet etmesi ve Medine'nin Hz. Peygamber'e en yakın aileleri içinde yetişmiş olması gibi avantajlarla ilk döneme ait haberlerin çoğunu toplama imkanına sahip olmuştur. Özellikle teyzesi Hz. Âişe vasıtasıyla Hz. Peygamber'in aile hayatı, hanımlarıyla münasebeti ve gece ibadeti gibi önemli konuların râvisi, çoğu zaman da tek râvisi durumundadır.[63]

Urve, belli bir usûl dahilinde hadis okutmuş ve talebelerine hadis imla ettirmiştir. O önce hadisleri yazdırır sonrada yazdırdığı hadisleri tashih ettirir, tashih edilmesine de önem verirdi.[64] Ayrıca o, hafızanın canlı tutulmasını ve hadislerin hatırlanmasını da tavsiye etmiştir.[65] Hadisin yanında tarih ve neseb konuları ile de ilgilenen Urve, rivâyet/habere ulaşmada titiz davranmış özellikle siyer/meğaziye dair haberleri bizzat görgü tanıklarından toplama yolunu seçmiştir.[66] Urve'nin bu

---

60 Taberî, *Târîh*, VII, 60.

61 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IV, 611; V. Vacca, "Urve b. Zübeyr", İA (MEB), XIII, 66.

62 Nesâî, Ebû Abdurrahmanrrahman Ahmed İbn Şuayb (303/915), *Tesmiyetü fukahâi'l-emsâr min ashâbi Rasûlillah ve min ba'dihim*, (thk. Mahmûd İbrâhim Zâyed), Dârü'l-Vâî, Haleb 1369, I, 64, 126; İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 194-195; İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali (597/1201), *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, (thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, Mustafa Abdülkadir Ata), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, VI, 278; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-tarih*, IV, 520; Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ*, I, 305; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yan*, III, 223; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 124.

63 Örnekler için bkz. Buhârî, İlim 70; Vudu 91; Gusl 14, 43; Hayz 3; Salat 7; Müslim, İman 253-254; Salat 269.

64 Hatîb el-Bağdadî, *el-Kifâye*, 273.

65 Zehebî, *Tezkira*, I, 62; A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 68.

66 İbn Abdülber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed el-Endelûsî (463/1071), *ed-Dürer fi'htisari'l-meğazi ve's-siyer*, (thk. Mustafa Dîb el-Buğa), Müessesetu Ulumi'l-Kur'ân, Dımaşk 1984/140, s.26; 5 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, II, 379-380.

ciddi gayretleri neticesinde sahabeler arasında haklı bir şöhret elde ettiği bilinmektedir.[67]

Urve b. Zübeyr, ağırlıklı olarak İslâm'ın ilk dönemine ait (yani vahyin başlaması, Habeşistan'a hicret, Medine'ye hicret, Hz. Peygamber'in tercüme-i halinin çeşitli safhaları ile ilgili rivâyetler, Akabe biatlarında bulunan ashabın isimleri gibi) mevzularda bilgi toplamıştır. Urve'nin bugün elimizde bulunan risalelerinin bir çoğu Abdülmelik b. Mervan'a yazdığı mektuplardan oluşmaktadır.[68] Horovitz bu mektupları *"Urve'nin burada zikredilen yazıları, Arap nesir tarihi ile ilgili en eski örnekler olduğu gibi, Hz. Peygamber'in hayatına dair olayları bize ulaştıran en eski yazıların örnekleridir de"* şeklinde nitelemektedir.[69]

Urve'nin Abdülmelik'e verdiği yazılı cevaplar, oğlu Hişâm kanalıyla, Velid ve İbn Ebî Hüneyd'e gönderdikleri ise Zührî tarafından rivâyet edilmiştir.[70]

Sezgin, Urve'nin meğazi ile ilgili kitap yazdığı şeklindeki bilginin eski bir kaynağı olmadığını söyler.[71] Urve b. Zübeyr'in İbn İshâk, Vâkıdî ve Taberî'de bulunan rivâyetlerinin daha çok Hz. Peygamber'in bütün hayatı ile ilgili olduğu, özellikle de İslâm'ın ilk yılları ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda Horovitz, *"Urve'nin yazdıkları Hz. Peygamber'in hayatı ile ilgili en kadim müdevvenattır. Herhangi eski bir kaynakta Urve'nin meğazi konulu bir kitap yazdığına dair bir kayıt bulamamaktayız. O, Hz. Peygamber'in hayatındaki önemli gördüğü olaylarla ilgili bir mecmua tedvin etmiştir"* der.[72] A. Dûrî, bu ifadeyi teyit eder mahiyette, Urve'nin

---

67 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IV, 425; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 124.

68 Taberî, *Târîh*, II, 328, 421-422; Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 20, 21; İbn İshâk, *Siyer* (M. Hamidullah'ın Önsözü), 14; Örnekler için bkz. Urve b. Zübeyr, *Meğazî Rasûlillah*, 104, 232, 234-235

69 Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 35. Bkz. Fayda, Mustafa, "Siyer Sahasındaki İlk Telif Çalışmaları", Uluslararası Birinci İslâm Araştırmaları Sempozyumu, İzmir 1985, 364.

70 İbn Hişâm, *Sîre*, III, 326-327; Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzi*, II, 631-632.

71 Sezgin bu ifadesiyle Kâtib Çelebi'ye atıfta bulunmaktadır. Kâtib Çelebi, Urve b. Zübeyr'in ilk meğâzî telif eden kişi olduğuna dair bir görüş nakleder. Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1746-1747; Ayrıca bkz. Sezgin, Fuad, *Tarîhu't-turâsi'l-Arabî*, I, 70, 71.

72 Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 35, 36.

rivâyetlerine meğazi ile ilgili tafsilatı katmadığını söyler.[73] Buna mukabil Sandıkçı *el-Bidâye ve'n-nihâye*'yi[74] kaynak göstererek Urveye ait bir Meğazi kitabının olduğunu iddia eder.[75] Fakat M. el-A'zamî'nin Urve'nin Ebü'l-Esved tarafından nakledilen meğazi rivâyetlerinin toplanmasıyla meydana getirdiği eser,[76] Urve'nin müstakil bir meğazi kitabının olmadığını göstermektedir. Öyle anlaşılıyor ki Urve'nin meğaziye dair müstakil bir eserinin olması yerine, mevzu ile alakalı bir çok rivâyetinin olduğundan söz edilebilir. Urve'nin siyer ve meğaziye dair araştırmalarını küçük risâleler halinde kaleme aldığı ve daha sonra talebeleri tarafından bu risalelerin cem' edildiği anlaşılmaktadır.[77]

Urve'nin isnâd kullanımı dönemin anlayışına bağlıdır. Bundan dolayı kendisinden daha sonra tekamül eden düzenli bir isnâd unsurunu ondan istemek yanlış olur.[78] Bu yüzden Hz. Peygamber'in hayatı ile ilgili olaylarda hadise itimad eder ve isnâd kullanır. Ancak siyer/meğazi rivâyetlerini zaman zaman isnâdsız kullandığı da görülür. Bu durum, siyer/meğazi kitaplarında konuların kendi aralarındaki irtibatını kesmemek için senedin terk edilmesi veya birleştirilmesi şeklindeki zaruretten ileri gelmektedir. Bu durum Urve'nin senede karşı olduğunu gösteren bir delil olamaz. Nitekim isnâdın bu şekilde kullanımı İbn Şihâb ez-Zührî ile devam ettirilmiş ve İbn İshâk'la zirveye ulaşmıştır.[79]

A. Dûrî, Urve'nin üslûbunu sade, ağır edebi terkip, mübalağa ve yön-

---

73 Dûrî, *İlmü't-târîh*, 21-22.

74 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 101.

75 Sandıkçı, Kemal, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadîs*, 39.

76 Bkz. Urve b. Zübeyr, *Meğazî Rasûlillah*, (cem. Muhammed Mustafa el-A'zamî), Mektebetü't-terbiyeti'l-Arabî, Riyad 1981.

77 İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *"Ebü'l-Esved'in Meğazi'sinde Urve'den…"* ve İbn Hacer'in *"Ebü'l-Esved el-Meğazi'de Urve'den nakleder ki…"* gibi rivâyetler Urve'nin risâlelerini talebelerinin cem' ettiğini gösteren birer delil olarak görülmektedir. Bkz. İbn Kayyim, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed el-Cevziyye, *Câmiu's-Sîre*, (cem. Yüsri es-Seyyid Muhammed), Dârü'l-Vefâ, Beyrut 1423/2002, s.139; Urve b. Zübeyr, *Meğazî Rasûlillah*, 192.

78 Urve b. Zübeyr'in isnâd kullanması hakkındaki eleştiriler için bkz. Vida, Della, "Sîre", İA (MEB), X, 700; V. Vacca, "Urve b. Zübeyr", İA (MEB), XIII, 66; Horovitz, *el-Meğazi'l-ûlâ ve müellifuhâ*, 22-23.

79 İbn Hişâm, *Sîre*, III, 408; Fayda, Mustafa, "Siyer Sahasındaki İlk Telif Çalışmaları", 365.

lendirmelerden uzak ve akıcı olarak nitelemektedir.[80]

Urve b. Zübeyr'in tarih çalışmalarının kapsamı Hulefâ-i Raşidin döneminin bir kısmına (mesela, ridde hadiseleri, Kâdisiye ve Yermuk savaşlarına) kadar uzanır.[81] Urve, tarih çalışmalarında hadiselerin tarihinin tesbitine önem vermiş[82] ve ulaştığı rivâyet/haberleri tenkit süzgecinden geçirerek almış veya reddetmiştir.[83]

Urve b. Zübeyr, siyer-meğazi sahasında büyük şöhreti olan İbn Şihâb ez-Zührî[84] ve Mûsâ b. Ukbe'ye[85] çok tesir etmiştir. Aynı şekilde Vâkıdî'nin de çeşitli isnâdlarla kendisine ulaştığı önemli bir kaynaktır. Vâkıdî'nin *Kitâbü'l-Meğazi*'sinde, Urve b. Zübeyr'in farklı konularda otuz rivâyeti bulunmaktadır.[86] Vâkıdî, çoğunlukla âlî bir senedle yani Ma'mer b. Râşid ve Zührî vasıtasıyla Urve b. Zübeyr'e ulaşır. Ancak Vâkıdî'nin rivâyetlerinde Urve b. Zübeyr'e muhtelif şahıslar vasıtasıyla da ulaştığı görülmektedir.[87]

Vâkıdî'nin Zührî'nin yeğeni aracılığıyla Zührî'den aldığı Urve b. Zübeyr hakkındaki bilgi, onun bir dizi ilmi risâle yazdığını açık bir şekilde göstermektedir. Zührî şöyle der: *"Velid b. Abdülmelik, memuru*

---

80 Dûrî, *İlmü't-târîh*, 21, 75-76.

81 Dûrî, a.g.e., 22. Ayrıca bkz. Heysemî, *Mecmaü'z-zevaid ve menbaü'l-fevaid*, VI, 214, 217, 221, 223.

82 Örnekler için bkz. *"Hatice, namaz farz kılınmadan önce vefat etti. Bu hicretten üç yıl önce idi."*, *"Resûlullah* (s.a.s.) *Mûte'ye sekizinci yıl cemâdiye'l-ûla ayında bir sefer gönderdi."*, *"Nebi* (s.a.s.) *zülka'de ayında kaza umresine çıktı..."* (İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VIII, 18; Taberî, *Târîh*, II, 212; Urve b. Zübeyr, *Meğazî Rasûlillah*, 128, 131, 201.)

83 Urve b. Zübeyr'in İbn Ömer'in, Resûlullah'ın dört defa umre yaptığına dair görüşünü Hz. Âişe'ye sorması ile ilgili bkz. Buhârî, Sahih, V, 85-86; Taberî, Târih, II, 210-211. Başka misaller için bkz. Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas (204/820), *Kitâbü'l-Ümm*, Dârü'l-Mısrıyye, Kahire 1987, I, 19; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VIII, 245; İbn Ebî Âsım, Ebû Bekr İbnü'n-Nebîl Ahmed b. Amr b. Dahhak (287/900), *el-Âhâd ve'l-mesânî*, (thk. Bâsim Faysal - Ahmed Cevabire), Dârü'r-Râye, Riyad 1991, 38-40.

84 İbn Şihâb ez-Zührî, *"Ben, Urve'nin yanına gelir, kapısında beklerdim. Girmek istediğim zaman girerdim. Ona saygımdan dolayı kapısında beklemeyi tercih ederdim."* diyerek Urve b. Zübeyr'in üzerindeki etkisini anlatmak istemiştir. (Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IV, 432.)

85 Urve'nin Musâ b. Ukbe üzerindeki tesirlerini örneklerle görmek için bkz. Urve b. Zübeyr, *Meğazî Rasûlillah*, 77-83.

86 Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzi*, III, 1209.

87 Vâkıdî, a.g.e., I, 56, 71, 148, 286, 347, 352, 354, 360, 382...

İbn Ebî Huneyde vasıtasıyla Mümtahine sûresinin altmışıncı âyetinin anlamını ve sebeb-i nüzûlünü mektupla Urve'den sormuştu. Urve b. Zübeyr'in yanına girdiğimde onu, ona cevaben mektup yazarken gördüm. Risâlesinde âyetin Hudeybiye barış antlaşması ile ilgili nazil olduğunu söylüyordu…". Vâkıdî bu risâlenin mühim bir kısmını kitabına almıştır. Vâkıdî'nin metninde Mümtahine sûresinin, Hudeybiye antlaşmasının maddeleriyle ilgili kısımlarına da önemli izahlar getirilmektedir.[88]

Sonuç olarak, ilk dönemin büyük muhaddislerinden biri olan Urve, Medine'nin yedi büyük fakihinden biridir. Hadis tenkitçileri onda hiçbir hata bulamamışlardır.[89] Tarih ve fıkıh ile de ilgilenen Urve, bu sahalarda mühim bir yekun teşkil eden derlemelerini haleflerine bırakmıştır.[90] Aynı zamanda bir ilim aşığı olan Urve'nin bizzat kendisi ve oğlu Hişâm'ın kendisinden yapmış olduğu rivâyetler hadis ve tarih mecmualarının büyük bir bölümünü meydana getirmektedir. Sadece Buhârî'nin Sahih'inde beş yüz otuz iki rivâyetinin bulunması[91] onun hadis sahasındaki gayretlerini/ yetkinliğini götermesi açısından önemlidir.

b) Ebân b. Osman (96/714 veya 105/723)

Meğazi bilgisiyle ün yapan kimselerden biri de Ebân b. Osman b. Affân b. Ebi'l-Âs b. Ümeyye b. Abdişems b. Abdimenâf el-Kuraşî el-Emevî el-Medenî'dir. Babası III. halife Osman b. Affân (r.a.) (35/656), annesi Ümmü Amr bint Cündüb'dür.[92]

Ebân b. Osman, Cemel vak'asına Hz. Âişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm ile aynı saflarda katılarak Hz. Âişe'ye esirlere nasıl mua-

88 Vâkıdî, a.g.e., II, 631-633.

89 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, V, 179; Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf (742/1341), *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, (thk. Beşşar Avvad Ma'ruf), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1983/1403, XX, 15-16; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IV, 425, 433, 436; *Kâşif*, II, 18; Suyûtî, Abdurrahmân İbnü'l-Kemâl Celâleddin (911/1505), *Tabakâtü'l-huffâz*, Dârü'l-Buhûsi'l-İlmiyye, Beyrut 1983, I, 30.

90 Zehebî, *Tezkira*, I, 62, 63.

91 Kütüb-ü Sitte diye bilinen meşhun altı hadis koleksiyonunda Urve b. Zübeyr'den menkul 1700 küsür rivâyet bulunmaktadır.

92 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, V, 151; Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ*, I, 111.

mele edilmesi gerektiğini sormak için gönderilmiştir.[93] Bu hadise Ebân b. Osman'ın buluğ çağını çoktan geçmiş ve en az 20/640 yılından önce doğmuş olabileceğini göstermektedir.[94]

Ebân b. Osman'ın, Emevi halifesi Abdülmelik tarafından 75/694'te Medine'ye vali tayin edilmesine kadar bilinen herhangi bir siyasi/idari faaliyeti yoktur.[95] Ebân b. Osman, Abdülmelik tarafından 83/702 yılında görevden alınıncaya kadar yedi yıl bu görevi sürdürmüştür.[96] Ebân b. Osman'ın Mekke valiliği yaptığı da rivâyet edilmektedir.[97] Eğer bu rivâyetler doğru ise Halife Abdülmelik tarafından her iki vazifeye de aynı zamanda tayin edilmiş olmalıdır.[98]

Halife Abdülmelik, 'hac emirliği' görevini her yıl Medine valisi Ebân b. Osman'a vermiştir.[99] Fakat Abdülmelik savaş meşguliyetlerinden dolayı 81/700 yılında bu görevi Ebân b. Osman'a verdiğini bildirememiştir. Ebân b. Osman, nesebine ve Abdülmelik'le olan akrabalığına binaen hac emirliği vazifesini yerine getirmek amacıyla Mekke'ye gitmiş ve o yıl da bu görevi yerine getirmiştir.[100]

Ebân b. Osman'ın valiliği esnasında, Medine'de sahabi Cabir b.

---

93 Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 20.

94 Sabri Hizmetli, ilk dönem kaynaklara muhalif olarak Ebân b. Osman'ın hicretten 20 yıl önce (m. 601) doğduğunu söylemektedir. Bkz. Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, 113.

95 Taberî, *Târîhü'l-ümem ve'l-mulûk*, VII, 97.

96 Zübeyrî, Ebû Abdullah Mus'ab b. Abdullah (236/851), *Nesebu Kureyş*, (tsh. E. Levi Provençal), Dârü'l-Maârif, Kahire 1982, 82; Zübeyr b. Bekkâr, Ebû Abdullah Zübeyr b. Bekkâr b. Abdullah b. Mus'ab b. Sâbit (256/870), *el-Ahbârü'l-muvaffakiyyât*, (thk. Sâmî Mekkî el-Ânî), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1996/1416, 275-276. Veki', diğer kaynaklara muhalif olarak Ebân b. Osman'ın h. 76-82 yılları arasında Medine valisi olduğunu bildirmektedir. Bkz. Veki', Ebû Bekr Muhammed b. Halef b. Hayyan ed-Dabbî (306/918), *Ahbârü'l-kudât*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, ts., I, 125, 130.

97 İbn Fehd, Ebü'l-Hayr İzzeddin Abdülazîz b. Ömer b. Muhammed (920/1515), *Gâyetü'l-merâm bi-ahbâri saltanati'l-beledi'l-harâm*, (thk. Fehim Muhammed Şeltût), Câmiâtu Ümmi'l-Kurâ Merkezu Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Türâs, Mekke 1986/1406, I, 228-229.

98 Polat, Selahaddin, "Ebân b. Osman b. Affân", DİA, X, 66-67.

99 Ezrakî, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah (250/865), *Ahbâru Mekketi'l-Müşerrefe*, Medresetü'l-Mahrûse, (Tıpkı basım) Göttingen 1275/1858, III, 159.

100 Halîfe b. Hayyat, Ebû Amr eş-Şeybânî (240/854), *Târîhu Halîfe b. Hayyat*, (thk. Süheyl Zekkar), Beyrut 1993, I, 276, 279. Ayrıca bkz. Horovitz, a.g.e., 21.

Abdullah,[101] Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye[102] ile Hz. Ali'nin kardeşinin oğlu Abdullah b. Ca'fer[103] gibi Medine büyüklerinden bazıları vefat etmiştir. Ebân b. Osman, bizzat kendisi bu kimselerin cenaze namazlarını kıldırmıştır.[104] Ebân'ın resmi görevi ile ilgili olarak, yeni bir kâdî tayin etmesi,[105] kalpazanları cezalandırması[106] ve Medine ölçü biriminin hacmini artırmasından[107] başka bir şey bilinmemektedir.

Valilikten azlinden sonra kâdî olarak görevlendirilen Ebân, vefatından bir yıl önce felç olmuştur.[108]

Ebân'ın, doğum tarihi gibi vefat tarihi de ihtilaflıdır. Vefat tarihine dair 96/714 ve 105/723 yıllarını gösteren farklı rivâyetler bulunmaktadır.[109]

Ebân b. Osman Medine'nin meşhur fakihlerindendir.[110] Onun müctehit olduğuna dair rivâyetler de bulunmaktadır.[111] Kazâ konusunda dönemin otoritelerinden biri olan Ebân[112], Ebû Bekr b. Hazm'a kazâ (fıkıh) öğretmiştir.[113] Babasından ve Zeyd b. Sabit'den rivâyetlerde bulunmuş,

---

[101] İbn Abdülber, *el-İstîâb*, I, 220; Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman (902/1497), *et-Tuhfetü'l-latîfe fî târîhi Medîneti'ş-şerîfe*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993, I, 233.

[102] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, V, 116.

[103] İbn Abdülber, *el-İstîâb*, III, 881; Taberî, Ebü'l-Abbas Muhibbüddin Ahmed b. Abdillah b. Muhammed Muhibbüddin (694/1295), *Zehâirü'l-ukbâ fî menâkıbi zevi'l-kurbâ*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1997, I, 221; İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, IV, 42.

[104] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, V, 152.

[105] İbn Sa'd, *a.g.e.*, V, 113; Veki', *Ahbârü'l-kudât*, I, 125.

[106] Belâzurî, Ebü'l-Abbas Ahmed İbn Câbir (279/892), *Futûhü'l-büldân*, (çev. Mustafa Fayda), Ankara 1987, 689.

[107] Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzi* (çev. Julius Welhausen), 288.

[108] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, V, 153. Ayrıca bkz. Polat, Salahaddin, "Ebân b. Osman", DİA, X, 67.

[109] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, V, 113; A'zamî, Muhammed Mustafâ, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 58.

[110] Nevevî, 125; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 99.

[111] Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehu rivâye fi'l-kütübi's-sitte*, (thr. Ahmed Muhammed Nemr Hatîb, Muhammed Avvâme), Dârü'l-Kıble, Cidde 1992, I, 206.

[112] Veki', *Ahbârü'l-kudât*, I, 129; İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b Ahmed el-Büstî, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, (thk. Maufred Fleıschhammer), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Kahire 1959, I, 67.

[113] İbn Asâkîr, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şafiî (571/1176),

kendisinden ise oğlu Abdurrahman, Zührî ve Ebü'z-Zinâd gibi şahsiyetler ilim tahsil etmiştir.[114]

Ebân b. Osman, meğaziyi ilk tedvin edenlerden biridir. Ancak siyer kitaplarında ona isnâd edilen rivâyetler pek bulunmaz.[115] Özellikle İbn İshâk, Vâkıdî ve İbn Sa'd (Tabakât'ının Hz. Peygamber'in sîresine tahsis ettiği özel bölümde) Ebân b. Osman'ı hiç zikretmezler. İbn Sa'd, Ebân b. Osman'ı siyer konuları dışında zikreder. Nitekim Hz. Ömer'in (r.a.) son nefesinde söylediği sözleri, İbn Sa'd, Ebân'dan, Ebân da bu rivâyetleri babasından aldığını ifade eder.[116]

İbn Sa'd, Bedir gazvesinde Hz. Abbas'ın ve bazı Haşimîlerin esir alınmaları rivâyetini de Ebân'a atfeder.[117] Ancak Horovitz, Yakût el-Hamevî'nin[118] Ebân b. Osman'ın *"el-Mebde'"*, *"el-Meb'as"* ve *"el-Meğazi"* konusunda tedvini olduğuna işaret ettiğini bildiğinden *"Ebân b. Osman > Muâviye b. Ammâr > Ca'fer b. Muhammed (147/764)"* isnâdıyla gelen rivâyetlerde ismi geçen şahsın Şiî müellif Ebân b. Osman el-Becelî olabileceğini söyler.[119]

Tehzîbu Târîhi Dımaşki'l-kebîr, (haz. Abdülkadir Bedran), Dârü'l-Mesîre, Beyrut 1979, 134-135; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IV, 353.

114 Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I, 79.

115 Ebân b. Osman'ın rivâyetleri için bkz. Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Musâ b. Haddâd (322/934), *ed-Duafâü'l-kebîr*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1984, III, 147, 367; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I, 110; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, III, 121; V, 30; *Mîzânü'l-i'tidâl*, III, 308; VIII, 198; İbn Hacer, *Tehzîb*, XII, 424.

116 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, III, 360, 361; A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 58.

117 İbn Sa'd, *a.g.e.*, IV, 29.

118 Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbuddin Yakût b. Abdullah (626/1229), *Mu'cemü'l-büldân*, (thk. Ferîd Abdülazîz Cündî), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y, IV, 321.

119 Horovitz, a.g.e., 22. Horovitz bu görüşünü J. Fück'e dayandırmaktadır. (Fück, Johann, *Muhammad Ibn Ishaq: literarhistorische untersuchungen*, b.y.y., 1925, s. 8, 27. dipnot) Aynı görüşü tekrarlayan Fârûkî ise kaynak olarak Suyûtî'nin *Buğyetü'l-vuât* isimli eserini vermektedir. (Fârûkî, Nisâr Ahmed, *Early muslim historiography a study of early transmitters of Arab history from the rise of Islam up to the end of Umayyad period (612-750 A.D.*, Idarah-i Adabiyat-i Delli, Delhi 1979, s. 181). *Buğyetü'l-vuât*'ta Ebân b. Osman el-Becelî'nin ismi dahi geçmemektedir. Ebân b. Osman b. Saîd b. Bişr b. Gâlib b. Feyz el-Lahmî ve Ebân b. Osman b. Yahya el-Lü'lüî el-Ahmer'in zikredildiği eserde sadece Ebân b. Osman b. Yahya el-Lü'lüî için *"onun eserleri vardır"* denilmektedir. Kaynaklar tahkik edildiğinde Ebân b. Osman el-Becelî'nin *"Meğazi"* isimli bir eserinin olduğu görüşünün her hangi bir ilmi temelinin de olmadığı görülmektedir. Bkz. Suyûtî, Abdurrahmân İbnü'l-Kemâl Celâleddin (911/1505), *Buğyetü'l-*

Vâkıdî'nin dediğine göre Muğîre b. Abdurrahman, Ebân b. Osman'ın meğaziye dair tedvinatını almış, aynı zamanda bunları ona kıraat yoluyla arz etmiştir. Ebân b. Osman, Muğîre'ye verdiği haberleri başkalarına da öğretmesini emretmiştir.[120]

Muğîre b. Abdurrahman, Anadoluya sefere gönderilen Mesleme'nin ordusu içerisinde bulunmuştur. Ömer b. Abdülaziz 99/717'de bu ordunun geri dönmesini emretmiştir. Bu durum Muğîre b. Abdurrahman'ın meğaziyi Ebân b. Osman'dan aldığını gösterir. Ebân b. Osman el-Becelî'den alması mümkün değildir. Çünkü bu zat bahsedilen hadiseden iki veya üç nesil sonra yaşamıştır.

Horovitz'e göre Muğîre b. Abdurrahman'ın Ebân'dan yaptığı rivâyetler Resûlullah'ın siyerine dair bütün haberleri kapsamaktadır.[121] Netice itibariyle Ebân b. Osman'ın meğazi konularını içerisine alan bir mecmua tedvin ettiği söylenebilir.[122] Fakat çeşitli sebeplerden dolayı müstakil bir nüsha olarak günümüze kadar ulaşmamıştır.[123]

"Kitâbü'l-Meğazi" isimli eseriyle haklı bir şöhret yakalayan İbn İshâk Ebân b. Osman'dan hiç rivâyette bulunmamıştır. Fakat Zehebî ve İbn

---

vuât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât, (tsh. Muhammed Emin el-Hanci, kıraa. Ahmed b. el-Emin eş-Şinkîtî), Matbaatü's-Saâde, Kahire 1326, 177.

120 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, V, 210; A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 58; Emin, Ahmed, *Fecrü'l-İslâm*, 244.

121 Muğîre b. Abdurrahman'ın Ebân b. Osmandan yaptığı rivâyetler için bkz. Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Mesâilü'l-imâm Ahmed b. Hanbel rivâye ibn Ebi'l-fadl Salih*, (thk. Fazlurrahman Din Muhammed), Dârü'l-İlmiyye li't-Tıbaa, Delhi 1988, II, 115, III/185; *Mesâilü'l-imâm Ahmed b. Hanbel rivâye ibnihi Abdullah b. Ahmed b. Hanbel*, (thk. Muhammed Züheyr Şâviş), el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1988, s. 361; Abdurrezzâk, Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, (thk. Habiburrahman el-A'zamî), Dâru't-Turas, Beyrut 1970, VII, 84 (12308); İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim, *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdîs ve'l-asâr*, (haz. Kemal Yusuf Hut), Dârü't-Tac, Beyrut 1989; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali, *es-Sünenü'l-kübrâ*, Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, Haydarabad 1352, VII, 359.

122 Horovitz, a.g.e., 22; Şiblî, Mevlânâ, *Asr-ı Saadet (Büyük İslâm Tarihi)*, I, 30-32. R. Şeşen, Ebân b. Osman'ın bir hadisçi olduğu, meğaziye dair bir eseri olmadığı ve -her hangi bir delil göstermeden- ona atfedilen meğaziye ait eserin de Osman el-İclî'ye ait olduğunu, bundan dolayı da onun ilk siyer/meğazi yazarlarından sayılamayacağını belirtmektedir. (Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 22.)

123 Urve b. Zübeyr, *Meğazî Rasûlillah*, 27.

Hacer'e göre Ebân b. Osman, İbn İshâk'ın râvileri arasındadır.[124] Buradan hareketle İbn İshâk'ın Ebân b. Osman'ı başka eserlerinde zikrettiğini söyleyebiliriz.

Dönemin bir başka büyük tarihçisi Vâkıdî ise her ne kadar eserinde Ebân b. Osman'ın rivâyetlerine yer vermemişse de yaptığı nakillerden, Ebân b. Osman'ın yazdıklarına, Muğîre b. Abdurrahman'ın oğlu Yahya vasıtasıyla ulaştığı düşünülebilir.[125] Buhârî ise Sahih'inde Ebân'a tarih ile ilgili bir mevzuda sadece bir yerde muallak olarak yer vermiştir.[126]

Netice itibariyle kendisinden sonraki müelliflere kaynaklık etmesi hakkında birbiriyle çelişkili haberlerin bulunduğu Ebân b. Osman'ın siyer/meğazi yazıcılığına ve metodolojisine çok ciddi etkisinden ve katkısından bahsetmek mümkün görülmemektedir. Bununla birlikte hadis ve siyerin büyük âlimlerinden İbn Sa'd[127], Yâkût el-Hamevî[128] ve Zehebî[129] gibi önemli müelliflerin Ebân b. Osman'ı ilk siyer/meğazi yazarları arasında göstermeleri onun bu sahadaki yetkinliğini gösteren delillerden biridir. Bütün bunlara rağmen bazı araştırmacıların Ebân b. Osman'ın eserinin ilk dönem kaynaklarda mütedavil olarak kullanılmamasından hareketle

---

[124] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 34; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, IX, 34.

[125] Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzi*, I, 58, 141, II, 745.

[126] Buhârî Ebân'ı Sahih'inde "*Minâ günlerinde ve Arafat'a giderken tekbir getirmek*" bâbı altında tarihle ilgili bir konuda zikretmiştir. Bkz. Buhârî, İydeyn 19. Fakat Buhârî'nin farklı eserlerinde Ebân'dan noral rivâyetleri de vardır. Bkz. Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim b. el-Mugîre (256/870), *el-Edebü'l-müfred*, (thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî), Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1989/1409, I, 230.

[127] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, V, 151-152.

[128] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 321. Yâkût el-Hamevî, bir diğer eserinde Ebân b. Osman b. Yahya b. Zekeriyya el-Ahmer el-Becelî'nin el-Mebde', el-Meb'as, el-Meğazi, el-Vefat, es-Sakîfe ve Ridde konularını içine alan bir kitabından bahsetmektedir. (Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbuddin Yakût b. Abdullah (626/1229), *İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, (tsh. Dâvûd Samuel Margoliouth), Kitâb Bhavan, New Delhi 1982, 35-36) Yâkût'un bu bilgiyi Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin (460/1067) "*el-Fihrist*" isimli eserinden alması kuvvetle muhtemeldir. (Tûsî, Ebû Cafer Şeyhüttâife Muhammed b. Hasan b. Ali (460/1067), *el-Fihrist*, Müessesetü'l-Vefa, Beyrut 1983, 46-47.) Buradan hareketle Ebân b. Osman'a ait olan eseri, Ebân b. Osman el-Becelî'ye izafe eden kişinin adresi ortaya çıkmış olmaktadır. Bir ikinci ihtimal de Ebân b. Osman el-Becelî'nin de yukarıda ismi geçen konulara ait bir eserinin olabileceğidir. Böyle bir durum söz konusu olsa bile Ebân b. Osman'ın meğaziye dair bir eserinin olmamasından hareketle onun bir tarihçi olmadığını söylemek oldukça zordur.

[129] Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I, 79.

onu ilk siyer/meğazi yazarları arasında saymamaları[130] kanaatimizce doğru görülmemektedir. Çünkü Zübeyr b. Bekkâr'ın naklettiği bir rivâyete göre Emevi veliahtı Süleyman b. Abdülmelik Ebân b. Osman'ın Medine valiliği döneminde şehre gelmiş ve meğaziye dair eserinden kendisi için bir nüsha istinsah edilmesini istemiştir. Ebân da on kişiyi istinsah işiyle görevlendirmiştir.[131] Bu rivâyetten anlaşılacağı üzere Ebân'ın en az on cüz/risale/ciltten oluşan bir eserinin olduğu söylenebilir.[132] Belki de Ebân'ın en büyük talihsizliği eserini rivâyet ederek günümüze taşıyan talebelerden mahrum olması ve eserin şöhret bulmadan unutulmasıdır denilebilir.

c) İbn Şihâb ez-Zührî (124/741)

Siyer/meğazi sahasındaki çalışmalarıyla tarih yazıcılığının doğup gelişmesine ışık tutan ve meğaziye dair ilk müstakil eser yazan Zührî'nin asıl adı Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah b. Abdullah b. Şihâb el-Kuraşî, ez-Zührî, el-Medenî'dir.[133] Hz. Peygamber'in annesi Âmine'nin mensup bulunduğu Kureyş'in büyük ailelerinden sayılan, Zühre kabilesine nisbetle ez-Zührî adıyla ün yapmıştır. Bazen dedesine nisbetle İbn Şihâb adıyla da anılmaktadır.[134]

Zührî'nin büyük dedesi Abdullah b. Şihâb, Bedir savaşına müşrikler safında katılan Uhud'da Hz. Peygamberi öldürmeye yemin eden üç kişiden birisidir.[135] Babası, Müslim b. Ubeydillah'ın ise, Abdullah b. Zübeyr ayaklanmasında (67/686-75/694) Mus'ab b. Zübeyr ile birlikte Emevilere karşı savaşanlar arasında yer aldığı bilinmektedir.[136] Zührî'nin doğum tarihi

---

[130] Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 22; Öz, Şaban, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006, 194.

[131] Zübeyr b. Bekkâr, *el-Ahbârü'l-muvaffakiyyât*, 275-276.

[132] Ebân b. Osman'dan yapılan rivâyetler için bkz. Abdurrezzâk, Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, (thk. Habiburrahman el-A'zamî), Dâru't-Turas, Beyrut 1970, I, 21; II, 175, 266; III, 49, 360, 595; IV, 48; VII, 84; VIII, 88; IX, 238, 302; X, 152, 382, 423; XI, 23, 179, 296, 444.

[133] Müslim, *Kitâbü'l-künâ ve'l-esmâ*, I, 114; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 326; *Tezkira*, I, 108; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 394; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, I, 49.

[134] Koçyiğit, Talat, "Zührî", İA (MEB), XIII, 644.

[135] Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzi*, I, 243; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, IV, 125; İbn Kuteybe, *el-Meârif (Nebiler ve Sahabilerin Sîreti)*, 239; İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, II, 325.

[136] İbn Kuteybe, *el-Meârif (Nebiler ve Sahabilerin Sîreti)*, 329.

hakkında 50/670-58/677 yılları arasında değişen rakamlar verilmektedir.[137] Bu tarihleri değerlendiren Süheyl Zekkâr *"Rivâyetlerden en tercih edileni, onun Medine'de h. 51 yılında doğduğudur."*[138] demektedir.

İlk tahsiline küçük yaşta Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyerek başlayan Zührî[139] daha sonraları *"neseb ilmi"*nin meşhur âlimlerinden olan Abdullah b. Sa'lebe b. Su'ayr el-Adevî'nin derslerine devam etmiştir.[140]

İlim öğrenmeye son derece istekli olan Zührî, Medine'nin meşhur fakihlerinden biri olan Saîd b. Müseyyib'in derslerine sekiz sene devam etmiştir.[141] Zührî, Hz. Âişe'nin himayesinde yetişen Amre bint Abdurrahman, Urve b. Zübeyr, Ebû Seleme b. Abdurrahman ve Ubeydullah b. Abdullah'a talebelik yaptığını bizzat kendisi ifade etmektedir.[142] O, Ubade b. es-Samit, Ebû Hureyre, Rafi' b. Hadîc ve daha başkalarından mürsel hadisler rivâyet etmiştir.[143] Kendisinden ise Abdülaziz b. Mâcişûn, Atâ b. Ebî Rebâh, Ebû Hanife, Ebü'z-Zinâd, Eyyûb es-Sahtiyâni, İbn Cüreyc, İbn Ebî Zi'b, İbn İshâk, Katâde b. Diâme, Leys b. Sa'd, Ma'mer b. Râşid, Mâlik b. Enes, Ömer b. Abdülaziz, Salih b. Keysân, Süfyan b. Üyeyne, Süleyman b. Kesîr, Yahya b. Saîd el-Ensârî ve Zeyd b. Eslem gibi meşhur tabiîlerin çoğu rivâyette bulunmuştur.[144]

Zührî, hadis ve siyer/meğazide otorite idi.[145] Araştırmaları neticesinde Hz. Peygamber ile ilgili ne kadar rivâyet/haber toplanmışsa onları yazıyla

---

[137] İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-tarih*, V, 260; IX, 395, 398; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 326. Ayrıca bkz. Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 54.

[138] Zührî, *el-Meğazi, (takdim)*, s. 23.

[139] Sezgin, Fuad, *Tarîhu't-turâsi'l-Arabî*, I-II, 74.

[140] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 326.

[141] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 332; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 395, 400.

[142] İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, II, 138-139; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 326-327, 347; Abdülhâdi, Yusuf b. Hasen, *Kitâbu bahri'd-dem fî men tekelleme fihi el-İmam Ahmed bi-medhin ev zemmin*, (thk. Ebû Üsame Vasıyyullah b. Muhammed b. Abbas), Dârü'r-Râye, Riyad 1409/1989, I, 385.

[143] Zehebî, *Tezkira*, I, 108; Ayrıca bkz. Sandıkçı, Kemal, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadîs*, 40.

[144] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 327-328; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, I, 50.

[145] İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, II, 136-137; Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *Zikru esmâi men tüküllime fihi ve huve müvessak*, (thk. Muhammed Şekûr Meyadinî), Mektebetü'l-Menâr, Zerkâ 1986, I, 169; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 334, 336; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 397; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, I, 50.

tesbit etmeye de çalışmıştır. Bu nedenle Ebü'z-Zinâd (131/748) şöyle demiştir: *"Biz helal ve harama dair bilgileri yazardık, Zührî ise her şeyi yazardı."* Salih b. Keysân (140/757) bir hatırasını anlatırken: *"Zührî ve Ben ilim tahsilinde beraberdik. Ben, yalnız sünnete dair olanları yazacağım"* dedim ve öyle yaptım. Zührî ise, *"Sünnete ait olanları yazdığım gibi Peygamber'in ashabına dair olanları da yazarım, çünkü bunlar da sünnettir."* dedi. Ben, *"Onlar sünnetten değildir, dedim ve onları yazmadım. Zührî ise yazdı. O kazandı, ben kaybettim."* demektedir.[146]

Zührî, hadislerin tesbit ve tedvini için var gücüyle çalışmış ilim uğrunda bütün güçlüklere göğüs germiştir. Bunu hadis âlimlerinin şu sözlerinden açıkça anlamak mümkündür: *"Zührî, Medine'de Ensar'ın evlerini birer birer dolaşır, her eve uğrar, karşısına çıkan kadın, erkek, genç, ihtiyar ayırt etmeden herkese Hz. Peygamber'in hadislerini, siyerini ve hallerini sorardı. Hatta perde arkasındaki cariyelerden bile Peygamber'in hallerine, sözlerine dair bildikleri haberleri sorup yazardı."*[147]

Onun güçlü hafızası, hadisleri toplamaya olan bitmez tükenmez sevgisine yardım etmiştir. O: *"Allah'ın emanet olarak kalbime koyduğu hiçbir şey hıyanet görmemiştir."*[148] diyerek hafızasının kuvvetine dikkat çekmiştir.

Zührî'nin işittiği hadisleri hafızasına iyice yerleştirebilmek için müzakere usûlüne başvurması onun hadis öğrenme hususundaki derin arzusunun başka bir delilidir. Nakledilen haberlere göre o, Urve b. Zübeyr ve diğer hadis imâmlarından hadis dinledikten sonra cariyesine gelir, onu uyur bulsa bile uyandırır ve öğrendiği hadisleri ona tekrar ederdi. Bazen köylüler arasına karışıp onlara öğrendiği hadisleri tekrarlaması, onun müzakere usullerinden sadece birisidir.[149]

---

146 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kebîr*, II, 338, 339; Ebû Nuaym, Ahmed İbn Abdullah el-Esbehânî (430/1038), *Hilyetü'l-evliya ve tabakâtü'l-asfiya*, Beyrut 1967, III, 360-381; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 106-107; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 398.

147 İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 448; Zehebî, *Tezkira*, I, 109.

148 Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliya ve tabakâtü'l-asfiya*, III, 364; Zehebî, *Tezkira*, I, 109.

149 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 334; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 395. Konuyla ilgili olarak: *"Unutmak ve müzakereyi terk etmek ilmi öldürür."* demiştir. (Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 337; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 400.)

Zührî otuz yaşına kadar Medine'de kalır. Zehebî, onun 80/699 senesinden sonra Abdülmelik'e geldiğini, halifenin, onun ilmini takdir ettiğini ve bütün borçlarını ödediğini kaydeder.[150]

Zührî, cömertliği ile meşhur bir şahsiyetti. Bu sebeple ağır borçlar altına girmiş, ancak halifenin yardımı ile borçlarından kurtulmuştur.[151]

Emevi halifeleriyle münasebetleri zaman zaman olumsuz nitelik arzetse de genellikle iyi ilişkiler içinde olmaya çalışmıştır. Halife Abdülmelik'in yanında kendisine daima başvurulan bir kişi olarak kaldığı gibi vefatından sonra sırasıyla halife olan Velîd b. Abdülmelik (86-96/705-715), Süleyman b. Abdülmelik (96-99/715-718), Ömer b. Abdulaziz (99-101/717-719), Yezîd b. Aldülmelik (101-105/720-723) ve Hişâm b. Abdülmelik (105-125/723-743) ile de münasebetini sürdürmüş böylece 45 sene içinde Şam ile Hicaz arasında sık sık gidip gelmiştir.[152]

Zührî'nin, Emevilere yağcılık/dalkavuklukda bulunduğu suçlaması yapılmıştır.[153] Yağcılık o asrın insanının özellikle de Zührî'nin bilmediği bir şeydir. O'nun iddia edildiği şekilde davranması sahip olduğu kültüre ve ilmî derinliğine aykırıdır. Nitekim Zührî'nin babası, Abdullah b Zübeyr'in yanında Emevilere karşı mücadelede bulunduğundan Halife Abdülmelik, Zührî ile ilk karşılaştığında ona bunu hatırlatma lüzumu duymuş,[154] tanışmaları bu şekilde olmuştur. Bu hadise Abdülmelik'in Zührî'yi daha önceden tanıdığını ve adeta tanışmak için fırsat kolladığını gösterir. Zührî, daha sonraları Hişâm b. Abdülmelik'in evlatlarının eğitimiyle de ilgilenmiş ve sarayın allâme fakihi diye isimlendirilmiştir.[155] Ne var ki halifelerle arası her zaman böyle nezaket içerisinde yürümemiştir. Kaynaklarımız

---

150 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 329; *Tezkira*, I, 109.

151 İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *Sıfatü's-safve*, (thk. Mahmûd Fahûrî - Muhammed Revvas Kal'acî), Dârü'l-Meârif, Beyrut 1979, II, 138-139; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 340-341.

152 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 375.

153 Goldziher, Ignaz, *Muhammedanische Studien*, London 1967, 11, 35. Zührî, Emevilere yağcılık/dalkavuklukla tenkit edilmenin yanında irsâl veya tedlis yapma ve mevâlî'den hadis rivâyet etmeme yönleri ile de eleştirilmiştir. Bkz. A'zamî, Muhammed Mustafâ, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 258-259.

154 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 379; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliya ve tabakâtü'l-asfiya*, III, 368.

155 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 396.

konuyla ilgili şöyle bir hadise naklederler: Bir gün Süleyman b. Yesâr, Hişâm b. Abdülmelik'in huzuruna girdiğinde, halife ona *"ifk"* hadisesine dair *"içlerinde elebaşılık yapan kimseye büyük azap vardır"* (Nur sûresi, 24/11) meâlindeki âyetin tefsirini ve âyette kastedilen elebaşının kim olduğunu sorar. Süleyman b. Yesâr: *"Bu, münafıkların başı olan Abdullah b. Übey b. Selûl'dur"* deyince, Halife; *"Yalan söylüyorsun, o, Ali b. Ebî Tâlib'tir!"* diye karşılık verir. Süleyman, halifenin gazabından korkarak *"Emîrü'l-mü'minîn daha iyi bilir"* meâlinde bir cevap verip sohbet mahallinden ayrılır. Daha sonra Hişâm aynı soruyu Zührî'ye sorar. Ondan da *"Abdullah b. Übey b. Selûl"* cevabını alınca, aynı şekilde *"Yalan söylüyorsun, o, Ali'dir!"* der ve Zührî'yi azarlamak ister. Fakat haksızlık ve yanlışlık karşısında susmayan Zührî, Süleyman b. Yesâr gibi davranmaz ve halifeye: *"Ben mi yalan söylüyorum? Dikkat et! Allah'a yemin ederim ki, gökten bir nida gelse ve Allah'ın yalanı helal saydığını bildirse, yine yalan söylemem. Bana Urve b. Velîd, Saîd b. Müseyyib, Ubeydullah b. Abdullah ve Alkâme b. Vakkâs hepsi de Âişe'den rivâyetle âyette kastedilen elabaşının Abdullah b. Selûl olduğunu haber verdiler."*[156] diyerek doğruları söyleme noktasında kimseye boyun eğmeyeceğini göstermiştir.

Zührî, yukarıda saydığımız özelliklerinin yanı sıra hem hadis hem de tarih ilimleri açısından şu iki önemli noktada öncü kabul edilmiştir:

1. Birleşik Sened/Metin Kullanma

İsnâd metodu gerçek değerini Zührî ile kazanmış olup kendisinden sonraki hadisçiler isnâdsız hadis rivâyet edenleri daima tenkit etmişler ve hadis aldıkları kimselerden ellerindeki malzemenin nereden alındığını açıklamalarını istemişlerdir. Zührî, kendi dönemine kadar yazılı ve şifahî olarak nakledilen çok miktardaki rivâyetin sahabe ve tâbiînden kaynağını araştırıp isnâdıyla birlikte rivâyet edilmesini sağlamış ve bunu yaygınlaştırmıştır. Zührî'nin Hz. Peygamber devrine zaman itibariyle yakınlığı ve Emevî halifeleriyle güçlü diyaloğu bu konuda kendisine yardımcı olmuştur. Az önce bahsedilen husustan dolayıdır ki Buhârî'nin isnâdları gözden

[156] Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 60, 61; Accâc el-Hatîb, Muhammed, *es-Sünnetü kable't-tedvin*, 509-510.

geçirildiğinde Zührî isminin, Rasûl-i Ekrem'in isminden sonra en çok yer alan isim olduğu görülmektedir.[157] Her ne kadar Zührî isnâd kullanımında haklı bir şöhrete sahip olsa da bu isnâdın Zührî'den önce bilinmediği ve kullanılmadığı anlamına da gelmez.[158]

Zührî'nin isnâd konusunda muasırlarına nisbetle İslâm tarihçiliği açısından önemli ve yeni sayılan bir uygulaması olmuştur. Zührî'nin gayretiyle ortaya çıkan bu uygulama, onun birçok senedi birleştirip *"birleşik sened"* şeklinde metinden önce kaydetmesidir.[159] Haliyle farklı senedleri birleştirdiği için, farklı kanallardan gelen bilgileri de birleştirip tek bir metin halinde ve bütün unsurları birbirine bağlı tek bir üslûpla aktarmaktadır. Zührî'nin bu tarz anlatımları daha çok tarihe dair konularda görülmektedir.[160] Başka bir deyişle Zührî, aynı tarihi olgunun farklı kesitlerini yansıtan rivâyetleri müteselsil bir anlatımla birleştirip *"birleşik sened"* ve *"birleşik metin"* içinde aktarmaktadır. Bu da hadiselerin *"tarihi anlatım üslûbu"* ile ifade edilmesini sağlamada önemli bir adım olmuştur.[161]

2. Hadislerin Tedvin Edilmesi

Hadislerin tedvin edilmesi Zührî ile başlamış, onun muasırları ve talebeleri ile en yaygın şeklini almıştır. Tedvînü'l-hadis ıstılahının, kitâbetü'l-hadis terimi ile karıştırılmaması gerekir. F. Sezgin'in ifadesiyle: *"Zührî'nin hadisleri ilk tedvin eden kişi olması deyiminden maksat, Zührî'nin hadis tedvini (ve hadis kitâbeti) safhalarının son merhalesini oluşturmasıdır. Bu, yazıyla hadisi ilk tesbit eden kişinin Zührî olduğu anlamını ifade etmez."*[162]

A. Dûrî, *"es-Sîre"* kelimesini teknik anlamda bir ıstılah olarak ilk kul-

---

[157] Buhârî, eserinde Zührî'yi 482 defa referans göstermiştir. Bkz. Tekin, Hikmet, *Sahih-i Buhârî ve Tercemesi İndeksi*, 487, 488.

[158] Sezgin, Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, 203.

[159] İbn Seyyidi'n-Nâs, *Uyûnü'l-eser fî funûni'l-meğâzî ve'ş-şemâil ve's-siyer*, I, 20.

[160] Zührî'nin tarihi konularda "birleşik sened/metin" kullandığına dair örnekler için bkz. Buhârî, Şehâdât 15. Ayrıca bkz. Müslim, Salât 213; Salâtü'l-müsâfirîn 227.

[161] Dûrî, *İlmü't-târîh*, 24, 94; Salim, Abdülaziz, *et-Târih ve'l-muerrihîni'l-Arab*, 59; Şulul, Kasım, *İlk Siyer ve Megâzi Müelliflerinden Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî (130-207/747-823) Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği ve Etkileri*, 25.

[162] Sezgin, Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, 11, 16.

lanan kişinin Zührî olduğunu belirtir.[163] A. Dûrî'ye göre Zührî; siyere Hz. Peygamber'in hayatıyla alakadar İslâm öncesine ait bazı bilgilerle başlamış sonra Mekke dönemiyle ilgili önemli olayları, ardından da Medine'ye hicret, bilahare meğazi konularını ve Mekke'nin fethini, Hz. Peygamber'in komşu ülkelere gönderdiği elçileri, Rasûl-i Ekrem'e gelen heyetleri, Resûlullah'ın diğer faaliyetlerini, hastalığını ve vefatını ele almıştır.[164]

Zührî, siyer/meğazi konularını tarihî anlatım metoduyla (birleşik sened/metin) ve önemli hadiselerin tarihini de belirterek vermiştir. Siyer/meğazi malzemesinin çoğunu hadislerden almıştır. Yazdıklarında kıssa üslûbunu kullanmamıştır. Kısâs-ı Enbiya'ya çok az temas etmiştir. Çağdaşları gibi şiirle de ilgilenmiştir. Ancak siyer/meğazi konularında sınırlı bir şekilde şiire yer vermiştir.[165] Ancak Zührî'nin anlatımında *"eyyamü'l-Arab"* üslûbu da görülmez.[166] Zührî'nin tarih ile ilgili eserleri şunlardır: *el-Meğazi, es-Sîre, Nesebu Kureyş, Esnânu'l-hulefa ve Maşâhidu'n-Nebî.*[167]

Zührî'nin siyer/meğaziye ait rivâyetlerini, bir çok tarihçinin doğrudan veya dolaylı olarak (râviler vasıtasıyla) naklettiği bilinmektedir. Bunlar arasında Ma'mer b. Râşid ve Musâ b. Ukbe'nin ayrı bir yeri vardır. Her iki müellif de eserlerini Zührî'nin rivâyetlerini esas alarak telif etmişlerdir. Bu hususu Zührî'nin, Ma'mer rivâyetlerini bir araya toplayan Süheyl Zekkâr şöyle ifade etmektedir: *"Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî'nin Musannef'inin Kitâbü'l-Meğazi kısmına baktığımızda az farklılıklarla beraber, Abdurrezzâk'ın bu kısmı, Zührî'nin öğrencisi ve ilminin râvisi Ma'mer'den aldığı görülmektedir."*[168] Buradan hareketle

---

[163] Ayrıca bkz. Vâfî, Muhammed Abdülkerim, *Menhecü'l-bahs fi't-târîh ve't-tedvînü't-târîhi'l-Arab*, Câmiatü Karyunus, Bingazi 1990, 217; Sâvî, Emine - Şeref, Abdülazîz – Hafâcî, Muhammed Abdülmün'im, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve i'lâmü'l-İslâmî*, Mektebetü Mısr, b.y.y., t.y., s.356.

[164] Dûrî, *İlmü't-târîh*, 23-25.

[165] Örnekler için bkz. Zührî, *el-Meğazi*, s. 37, 105; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, I, 241; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 617.

[166] Dûrî, *İlmü't-târîh*, 23-25, 78, 102; Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 68.

[167] Zührî'nin eserleri için bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II, 1746-1747; A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 253, 254; Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, *Hadis Literatürü*, 219; Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadîs*, 42.

[168] Zührî, *el-Meğazi*, *(takdim)*, s. 22.

Ma'mer'in Zührî literatürünün oluşumunda büyük katkısının olduğu söylenebilir. Zührî, Musâ b. Ukbe'nin neseb listeleri konusundaki en önemli kaynağıdır. Musâ, Zührî'den Habeşistan'a hicret edenler, Bedr savaşı ve Akâbe biatlarına katılanlar ile Bi'ru Maûne'de şehid olanların isimlerini nakletmiştir.[169]

İbn İshâk ise hocası Zührî'den çok az denebilecek sayıda (20) rivâyette bulunmuştur. Bu rivâyetlerin büyük bir çoğunluğu Zührî > Urve > Âişe, diğer bir kısmı da Zührî > Saîd b. Müseyyib > Ebû Hureyre kanalıyla Hz. Peygamber'e ulaşmaktadır.[170] İsnadları farklı olmakla birlikte Zührî'nin rivâyetleri Buhârî'nin Sahih'inde 1462, Müslim'in Sahih'in de ise 1186 farklı yerde geçmektedir.[171]

Zührî'nin tedvin ettiği rivâyetler Vâkıdî'nin de en önemli bilgi kaynağını oluşturmaktadır. Zührî'nin rivâyetlerinin Vâkıdî'nin eline geçtiğini Dârekutnî gibi muhaddisler belirtmişlerdir.[172] Vâkıdî'nin *el-Meğazi*'sinde farklı senedlerle Zührî'den alınmış seksen civarında rivâyet bulunmaktadır.[173] Vâkıdî Zührî'ye farklı senedlerle ulaşmakla birlikte çoğunlukla onun en mühim râvilerinden olan Ma'mer b. Râşid[174] ve Zührî'nin yeğeni Muhammed b. Abdullah b. Müslim[175] vasıtasıyla ona ulaştığı görülmektedir. Bu iki zat aynı zamanda Hz. Peygamber'in hâl tercümesine dair rivâyetler hususunda, Vâkıdî'nin ana kaynaklarını gösteren birleşik senedlerde devamlı müracaat ettiği şahsiyetlerdir. Sınırlarını ve miktarını tesbit etmek güç olmakla birlikte Vâkıdî, Zührî'nin yazılı malzemesinin mühim bir kısmına Zührî'nin yeğeni

---

169 Zührî, *el-Meğazi*, s. 96; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, III, 602; Abdurrezzâk, *el-Musannef*, V, 384; İbn Ebî Âsım, *el-Âhâd ve'l-mesânî*, I, 246, 261; III, 399-414; İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, I, 160; III, 201, 521.

170 İbn İshâk, *Siyer*, (yay. haz. Muhammed Hamidullah, çev. Sezai Özel), Akabe yay., 1988.

171 Örnekler için bkz. Buhârî, Vahy 1; İman 10, 18, 19, 20, 23, 24; Müslim, İman 237, 238, 242, 254, 256, 272, 276.

172 A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 83'ten naklen.

173 Zührî'den Vâkıdî'ye intikal eden tarihi rivâyetler için bkz. Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzi*, III, 1232.

174 Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzi*, III, 1239.

175 Vâkıdî, a.g.e., III, 1233.

Muhammed b. Abdullah b. Müslim aracılığıyla ulaşmış ve rivâyet hakkını elde etmiştir.[176]

Hadis ilminin en önde gelen otoritelerinden biri kabul edilen Zührî, 124/741 yılında vefat etmiştir.[177]

d) Mûsâ b. Ukbe (141/758)

Zührî'nin talebesi ve takipçilerinden biri olan Mûsâ b. Ukbe'nin uzun adı Ebû Muhammed Mûsâ b. Ukbe b. Ebî Ayyaş el-Medenî'dir.[178] Künyesi Ebû Muhammed'dir.[179] Zübeyr b. Avvam ailesinin mevlası[180] olup doğum tarihi bilinmemektedir.[181] Fakat çocuk yaşta (68/687) hacca giderken Mekke yolunda sahabeden Abdullah b. Ömer ile karşılaştığına dair rivâyet onun, en uzak bir tahminle 55/674 yılı civarında doğduğunu göstermektedir. Medine'de yaşamıştır. [182]

Mûsâ b. Ukbe, Ümmü Hâlid bint Hâlid, Urve b. Zübeyr, Hişâm b. Urve, Salim b. Abdillah, Ebû Seleme b. Abdurrahman, Muhammed b. Münkedir, Muhammed b. Müslim b. Şihâb ez-Zührî ve A'rac gibi bir çok kimseden rivâyette bulunmuştur.[183] Musâ b. Ukbe, Ma'mer b. Râşid

---

[176] Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-İlel*, II, 236.

[177] İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-tarih*, V, 260; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 349-350; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 396, 398;

[178] İbn Hibbân, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, I, 80; Abdülhâdi, *Kitâbu bahri'd-dem fî men tekelleme fihi el-İmam Ahmed bi-medhin ev zemmin*, I, 420; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXIX, 115; Zehebî, *el-Müktenâ fî serdi'l-künâ*, II, 44; *el-Kâşif*, II, 306; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 552; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, I, 70; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbar-i men zeheb*, I, 210; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye fi't-târîh ve't-terâcim ve'l-cuğrâfiyâ ve'r-rehalât*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1986, 638; *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Mektebetü'l-Müsennâ, Beyrut 1957, XIII, 43.

[179] İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 154; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXIX, 115.

[180] İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 154; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXIX, 116; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI, 114; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 556.

[181] Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 69.

[182] Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 69, 70. A'zamî, Musâ b. Ukbe'nin yaklaşık 60/679 yılında doğmuş olabileceğini zikretmektedir. Bkz. A'zamî, *Dirâsât*, I, 213.

[183] İbn Hibbân, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, I, 80; *es-Sikât*, V, 404; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXIX, 116-117; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI, 114-115; *el-Kâşif*, II, 306; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 556; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, I, 70.

ve Muhammed b. İshâk'ın yanında Zührî'nin meğazi telif eden üç önemli talebesinden birisidir.[184]

Mûsâ b. Ukbe siyer/meğazi yazımında[185] Medine tarih ekolü'nü[186] dikkatle takip etmiştir. İsnad konusunda titiz davranmakla birlikte hocası Zührî'nin birleşik sened/metin uygulamasını aynen devam ettirmiştir. O'na çok güvendiğinden dolayı[187] Zührî'den sonraki senedleri zikretmeyerek[188] senedlerdeki karışıklık ve tahrifleri önlemeye çalışmıştır.[189] Olayları tarihlendirmeye özen göstermesi, kronolojik bir sisteme göre hareket ettiğini göstermektedir.[190] Rivâyetlerinde yazılı ve sözlü vesikalara ver vermiştir.[191] Abdullah b Abbas'ın yazdıklarının bir kısmı 98/717 tarihinde vefat eden kölesi Kureyb aracılığı ile Mûsâ b. Ukbe'ye ulaşmıştır. Ayrıca elinde Hz. Peygamber'in Münzir b. Sâvâ'ya gönderdiği mektup gibi orijinal belgeler de bulunmaktadır.[192]

Mûsâ b. Ukbe, tarih sahasındaki gayretini Hz. Peygamber'in meğazisi üzerine yoğunlaştırmıştır.[193] Bununla beraber o üstadı Şürahbîl b. Sa'd'dan[194] da yararlanarak Habeşistan'a hicret edenle-

[184] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI, 114-115; *el-Kâşif*, II, 306; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 556. Aryrıca bkz. Kitapçı, Zekeriya, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler: I*, 194.

[185] Musâ b. Ukbe'nin eseri ve kaynakları hakkında bkz. Schoeler, Gregor, "Musâ b. Uqbas Maghazi", *The biography of Muhammad : the issue of the sources*, (Edited by Harald Motzki), Brill, 2000, 90-95.

[186] İslâm tarih yazıcılığında belli başlı iki ekol vardır. Bunlar 'Medine Tarih Ekolü' ve 'Irak Tarih Ekolü'dür. Metodları ve temsilcileri için bkz. Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 20-43; Mustafa, Şakir, *et-Tarihü'l-arabi ve'l-müerrihun*, 149-202.

[187] Urve b. Zübeyr, *Meğazî Rasûlillah*, 77.

[188] Urve b. Zübeyr, *Meğazî Rasûlillah*, 120, 186, 200, 214, 216, 222.

[189] Musâ b. Ukbe, Ebû Muhammed Mûsâ b. Ukbe b. Ebî Ayyaş el-Medenî (141/758), *el-Meğazi*, (cem. Muhammed Bakşîş Ebû Malik), Câmiatü İbn Zuhr, Rabat 1994, 353.

[190] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 74; Horovitz, *el-Meğazi'l-ûlâ ve müellifuhâ*, 73; Terhînî, Muhammed Ahmed, *el-Müerrihûn ve't-târîh inde'l-arab*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1991, 50. Musâ b. Ukbe'nin bazı tarihlendirmeleri hakkında İbn Kesîr'in ciddi tenkitleri olmuştur. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 471, 476, 570; V, 117.

[191] Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliya ve tabakâtü'l-asfiya*, V, 284; Taberî, *Târîh*, II, 305.

[192] Belâzurî, *Futûhü'l-büldân*, 116-117. Ayrıca bkz. Dûrî, *İlmü't-târîh*, 27; Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 72; A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 41.

[193] Brockelmann, Carl, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, III, 10. Ayrıca bkz. A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 186-189.

[194] İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 556.

rin[195], Akabe beyatına katılanların[196], Bedir savaşında bulunanların[197] listesini tesbit etmiştir. Mâlik b. Enes'in: *"Mûsâ'nın kitabında ismi kayıtlı olan Bedir'e katılmıştır, kayıtlı olmayan Bedir'e katılmamıştır"*[198] şeklindeki beyanı onun bu konudaki yeterliliğini göstermesi açısından önemlidir.[199] Mûsâ b. Ukbe çok fazla olmasa da Emeviler devriyle de ilgilenmiştir.[200] Rivâyetlerinde şiiri nadiren kullanan[201] Mûsâ b. Ukbe'nin meğazisinin sahih[202] ve rivâyetlerinin mevsuk oluşu genel kabul görmüştür.[203]

Musâ b. Ukbe'nin kendisinden sonraki siyer/meğazi yazarlarını ne ölçüde etkilediğini tesbit etmek mümkün görülmemektedir. Dönemin tarihçilerinden İbn İshâk, Mûsâ b. Ukbe'den herhangi bir rivâyette bulunmamıştır. Bu durum da her ikisinin de Zührî'nin talebesi olmaları hasebiyle aralarında tenafüs ihtimalini akla getirmektedir. Yoksa ders arkadaşlarının birbirlerini tanımamaları, eserlerini bilmemeleri düşünülemez.

---

195 Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliya ve tabakâtü'l-asfiya*, I, 104; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, I, 439; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 74.

196 Semhûdî, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Abdullah b. Ahmed (911/1506), *Vefâü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafa*, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1984, I, 151-152.

197 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 318, 326-327.

198 İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 556.

199 Musâ b. Ukbe'yi döneminin diğer tarihçilerinden daha önemli kılan özelliklerinden biri de olaylara katılan kimselerin listesini vermesidir. Musâ b. Ukbe, Hz. Peygamber dönemi ile ilgili olarak, ilk Müslüman olanların, Habeşiştan'a hicret edenlerin, Akabe biâtına katılanların, Bedir savaşına katılanların, Huneyn ve Mu'te savaşlarında şehid olanların, Meğazi ve Seriyyelerin sayısı ve isimleri konularında listeler oluşturmuştur. Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, IV, 224; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, III, 129, 139-140; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, I, 467, II, 382; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 74, 161, 334, 337; İbn Hacar, *el-İsâbe*, I, 424; II, 237; III, 40; IV, 144; Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafa*, I, 223.

200 İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 85, 168, 312; II, 238; III, 25, 51, 114, 482; VI, 459, 528; VII, 84.

201 Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 72; Sezgin, Fuad *Tarîhu't-turâsi'l-Arabî*, I-II, 84.

202 İbn Kâdî Şehbe, Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf b. Muhammed b. Ömer (789/1385), *Ehâdîsu müntehabe min meğazi Musâ b. Ukbe*, (nşr. Meşhur Hasan Selman), Müessesetü'r-Reyyân, Beyrut 1991, 10-15.

203 İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 404; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, IV, 214, *Tezkira*, I, 148; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, 552; Kannevcî, Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddik Hasan Han (1307/1890), *Ebcedü'l-ulûm*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1978, II, 514.

Ünlü tarihçi Vâkıdî de *"el-Meğazi"* isimli eserinde Mûsâ b. Ukbe'den çok az (beş) rivâyette bulunmuştur.[204] Bu rivâyetlerin bir kısmı (ikisi) İbn Ebî Sebre,[205] diğer bir kısmı (üçü) ise Mûsâ b. Ukbe'nin yeğeni İsmâil b. İbrâhim b. Ukbe vasıtasıyla Vâkıdî'ye ulaşmıştır.[206] Rivâyetlerin sayısı az olmasına rağmen, Mûsâ b. Ukbe'nin yeğeni aracılığıyla nakledilenler metin yönünden daha uzundur. Mesela bu rivâyetlerden, Mekke'nin fethi ile ilgili olanı beş, Tebuk gazvesi esnasında Hâlid b. Velid'in komutasında Dûmetü'l-cendel'in reisi Ukeydir b. Abdülmelik'e karşı yapılan seriyye ile ilgili olanı otuz sayfa civarındadır. Bu rivâyetlerden ve rivâyeti nakleden İsmâil b. İbrâhim b. Ukbe'nin Vâkıdî'nin *Kitâbü'l-Meğazi*'sinin ana kaynakları arasında bulunmasından,[207] Mûsâ'nın meğazi konulu kitabının İsmâil vasıtasıyla Vâkıdî'nin eline geçtiğini tahmin etmek güç değildir. Vâkıdî'nin Mûsâ b. Ukbe'nin hem rivâyet malzemesinden hem de tarzından istifade ettiği söylenebilir. Çünkü Mûsâ b. Ukbe vefat ettiğinde (141/758)[208] Vâkıdî henüz on bir yaşındaydı.[209] İbn Sa'd da Vâkıdî kanalı ile Musâ b. Ukbe'nin rivâyetlerini oldukça sık kullanmıştır.[210] Bu bilgilerden hareketle Musâ b. Ukbe'nin, siyer/meğazi yazıcılığına, içerik yönünden kısmî bir etkisinin olduğundan söz edilebilir. Hadis ilmi açısından da rivâyetleri ve verdiği tarihi bilgilerle önemli bir yere sahip olan Musâ b. Ukbe'nin farklı isnâdlarla (çoğu zaman Nafi' ve Zührî tarikiyle) Buhârî'nin Sahih'inde 64[211], Müslim'in Sahih'in de ise 44[212] rivâyeti bulunmaktadır.

---

[204] Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzi*, I, 144; II, 849, 850; III, 890, 1025.

[205] Vâkıdî, a.g.e., II, 849, 850.

[206] Vâkıdî, a.g.e., I, 144; III, 890, 1025.

[207] Vâkıdî, a.g.e., I, 2.

[208] Musâ b. Ukbe'nin ölüm tarihi için bkz. İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 405; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXIX, 119, 121; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI, 117; *el-İber fî haber-i men gaber*, I, 192; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 552; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, I, 70; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbar-i men zeheb*, I, 209.

[209] İbn Hacer, *Takrîb*, 552.

[210] Horovitz, *el-Meğazi'l-ûlâ ve müellifuhâ*, 72.

[211] Örnekler için bkz. Buhârî, Vudû 51; Gusl 20; Salât 89, 97; Ezan 42, 81; Sıfatü's-Salât 5.

[212] Örnekler için bkz. Müslim, İman 274; Salâtü'l-müsâfirîn 214, 227, 306; Cenâiz 100; Zekât 22, 78.

e) Muhammed b. İshâk (151/768)

Zührî'nin siyer/meğazi sahasında eser veren öğrencilerinden birisi de Muhammed b. İshâktır. O, telif ettiği *"Kitâbü'l-Meğazi"* isimli eseriyle bütün seleflerinin ve çağdaşlarının şöhretini geride bırakmıştır. Nesebi hakkında Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr[213], İbn Kevsân[214], İbn Habbâz[215] ve İbn Cebbâr[216] şeklinde farlı görüşler vardır. İbn İshâk'ın künyesi olarak Ebû Bekr[217] ve Ebû Abdillah[218] olmak üzere iki farklı rivâyet bulunmaktadır.

Muhammed b. İshâk b. Yesâr'ın büyük dedesi Yesâr, Aynu't-temr esirlerindendir. Hâlid b. Velid (21/642), Irak'ta Aynu't-temr kilisesinde Kisrâ'nın elinde rehin bulunan Arap çocuklarını bulur (12/633). Bu çocuklar rehin olmaktan kurtarılır, Şam ve Irak'a ailelere dağıtılır. İşte neseb bilgini el-Kelbî'nin (204/819) dedesi ile Muhammed b. İshâk'ın dedesi onlardandır. Herhalde bu sebepten, bazı şarkiyatçılar İbn İshâk'ın dedesinin Hıristiyan olduğunu iddia eder.[219] Ancak kilisede rehin tutulan Arap çocuklarının Hıristiyan olduğu konusunda herhangi bir delil yoktur. İncil'i iyi bilen İbn İshâk bu malumatı döneminin bilginlerinden öğrenmiştir.

İbn İshâk ailesi, Kays b. Mahreme b. Muttalib b. Abdümenaf'ın mevalisidir. Çünkü Aynu't-temr kilisesinden Hâlid b. Velîd tarafından alınan çocuklar arasında bulunan İbn İshâk'ın dedesi Yesâr, Kays b. Mahreme'ye verilmiştir. Bilahere Yesâr'ın Müslüman olduğu ve efendisinin ona Hıyâr ismini verdiği belirtilir.[220] Bu nedenle İbn İshâk'a el-Mahremî,

---

[213] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 33; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 26.

[214] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 33; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 26.

[215] Sehâvî, *Tuhfe*, II, 447.

[216] Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, VI, 8.

[217] Müslim, *Kitâbü'l-künâ ve'l-esmâ*, I, 120; Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Musâ b. Haddâd (322/934), *ed-Duafâü'l-kebîr*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1984, IV, 23; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 191; İbn Hibbân, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, I, 139; *es-Sikât*, VII, 380; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 33; *Tezkira*, I, 108; *el-Kâşif*, II, 156; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 26; Sehâvî, *Tuhfe*, II, 447.

[218] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 33; *el-Kâşif*, II, 156; İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1449), *Lisânü'l-mîzân*, Müessesetü'l-İlm li'l-Matbûât, Beyrut 1971/1390, VII, 351; *Tehzîb*, V, 26; Sehâvî, *Tuhfe*, II, 447.

[219] Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 593; Brockelmann, Carl, "İbn İshâk", İA (MEB), V-2, 752. Ayrıca bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, V, 321; Taberî, *Târîh*, IV, 193.

[220] İbn İshâk, *Siyer*, 20-22, (M. Hamidullah'ın Önsöz'ü.)

el-Kuraşî, el-Muttalibî ve el-Medenî gibi çeşitli nisbet isimleri verilir.[221]

İbn İshâk 85/704 yılı civarında Medine'de doğmuştur.[222] İlimle iştiğal eden bir ailede dünyaya gelen İbn İshâk[223] yaklaşık otuz yıl Medine'de yaşamıştır. Burada Enes b. Mâlik ile Saîd b. el-Müseyyib'in ilim halkasına katılmıştır. Kasım b. Muhammed b. Ebî Bekr es-Sıddîk, Ebân b. Osman b. Affan, Muhammed b. Ali b. Hüseyn b. Ali b. Ebî Tâlib, Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf, Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rac, Abdullah b. Ömer'in azadlı kölesi Nâfi', Muhammed b. Müslim b. Şihâb ez-Zührî ve daha başkalarından rivâyet almıştır. Ayrıca Âsım b. Katâde'den, Abdullah b. Ebî Bekr'den, Urve b. Zübeyr'in öğrencisi Yezîd b. Rûman'dan ilim tahsil etmiştir.[224] Muhammed b. Ebî Ahmed ve Muğîre b. Lebîd'in tefsir ve Vehb b. Münebbih'in israiliyat ile ilgili kitaplarını okumuştur.[225]

Kendisinden rivâyette bulunanlar arasında ise, Abde b. Süleyman, Abdullah b. Nümeyr, Seleme b. Fadl er-Râzî, Cerîr b. Hâzım, Harun b. Ebî İsa, Yunus b. Bükeyr el-Kûfî, Ziyâd b. Abdillah el-Bekkâî gibi kimseler bulunmaktadır.[226] İbn İshâk'ın râvileri üzerini kapsamlı bir çalışma yapan Tarâbişî, bu sayıyı meçhullerle beraber yüz otuz bire çıkarmaktadır.[227]

İbn İshâk, uzun bir süre Medine'de kaldıktan sonra 115/733'te İskenderiye'ye göç etmiştir. Burada Mısır hadis ekolünün en önemli şahsiyetlerinden Yezîd b. Ebî Habîb'in (128/745) hadis derslerine katı-

---

[221] İbn Kuteybe, *el-Meârif (Nebiler ve Sahabilerin Sîreti)*, 343, el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, I, 216; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, III, 468.

[222] İbn İshâk'ın yaklaşık 85/704 yılı civarında doğduğunun delilleri için bkz. Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 76-77.

[223] Fayda, Mustafa, "İbn İshâk", DİA, XX, 93-96.

[224] Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 77.

[225] Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 191; Halîlî, Ebû Ya'lâ el-Halîl b. Abdullah b. Ahmed (446/1054), *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadîs*, (thk. Muhammed Saîd b. Amr İdrîs), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1989, I, 296; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, I, 218; İbn Seyyidi'n-Nâs, *Uyûnü'l-eser*, I, 55; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXIV, 406-410; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 34; *Tezkira*, I, 172; *Mîzânü'l-i'tidâl*, IV, 56; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 26; Sehâvî, *Tuhfe*, II, 448; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, I, 82.

[226] Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 191; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXIV, 410-411; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 35; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 26; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, I, 82.

[227] Tarâbişî, Muta', *Ruvâtu Muhammed b. İshâk b. Yesâr fi'l-Meğazî ve's-Siyer ve Sâiri'l-Merviyyât*, Dârü'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrut 1994, 22. Râvilerin şehirlere göre tasnifi için bkz. 25-27.

lır. Birkaç yıl sonra doğum yeri olan Medine'ye döner, 132/749 yılında Süfyan b. Uyeyne (198/814) ile karşılaşır. Medine'deyken hocası Zührî, İbn İshâk'ın ilmî kifâyetini ilan eder.

İbn İshâk, daha sonra Bağdat'a göçmek zorunda kalmıştır. Kısa bir süre el-Cezîre, Kûfe ve Rey'de kalır; 146/763 yılında Bağdat'a tekrar döner. Hocası Zührî'den farklı olarak Emevilerle münasebet içerisinde değildir. Ancak Bağdat'a gidişinin Abbasilerin iktidara gelişinin etkisiyle olduğu da söylenemez.[228]

İbn İshâk, 150/767 veya 151/768 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir.[229]

İbn İshâk, Medine'de Hişâm b. Urve'nin[230] ve Mâlik b. Enes'in (179/795)[231] hasmane tavırlarıyla karşılaştı.[232] İbn İshâk, Hişâm'ın babası Urve b. Zübeyr'in rivâyetlerini Zührî aracılığıyla biliyordu. Bu sebeple eserlerinde Urve b. Zübeyr'in malumatından çokça yararlandı. Aslında Hişâm b. Urve, Zührî ve Yezîd b. Ebî Habîb, üçü İbn İshâk'ı Urve b. Zübeyr'e ulaştıran en önemli râvilerdir.

J. Horovitz, İbn İshâk'ın *"el-Mebde' ve'l-meb'as ve'l-meğazi"* kitabını tamamen Halife Mansur'un (158/775) emri ile yazdığını söylemenin mümkün olmadığını ifade eder. Çünkü, İbn İshâk küçüklüğünden beri hadis rivâyeti ile meşgul olmuştur. Hz. Peygamber'in siyerine ait bilgi ve vesikaları derin bir alaka ile toplamıştır.[233] Hatta bu çalışmaları esnasında bir süre Medine'nin hadis bilginleriyle, özellikle Mâlik b. Enes ile ihtilafa bile düşmüş, şiî olmak, çeşitli menkibe ve şiirlerin düzenleyicisi

---

228 Horovitz, *İlk Siyer, Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 77.

229 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VIII, 322; İbn Hacer, *Takrîb*, 467.

230 Hişâm b. Urve, eleştirisel yönü çok gelişmiş bir kimsedir. Dönemin halifelerine bile sözünü esirgememiştir. Örnekler için bkz. Zübeyr b. Bekkâr, Ebû Abdullah Zübeyr b. Bekkâr b. Abdullah b. Mus'ab b. Sâbit (256/870), *Cemheratü nesebi Kureyş ve ahbârihâ*, (thk. Mahmûd Muhammed Şakir), Dârü'l-Beyâni'l-Arabi, Kahire 1961/1381, 291-293, 299-304. Urve, İbn İshâk için ise *"yalancıdır"* demiştir. Bkz. Ukaylî, *Duafâ*, IV, 23; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 193; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 38; *Mîzânü'l-i'tidâl*, VI, 57.

231 İmâm Mâlik, İbn İshâk için tavrını *"Deccâllerden bir deccâl"* diyecek kadar ileriye götürmüştür. Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, VI, 103; İbn Seyyidi'n-Nâs, *Uyûnü'l-eser*, I, 60; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 38; *Tezkira*, I, 173; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 27.

232 İmâm Malik ve Hişâm b. Urve'nin İbn İshâk'a olan husumetinin sebepleri için bkz. İbn İshâk, *Siyer*, 20-22, (M. Hamidullah'ın Önsöz'ü.)

233 Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 80-81.

olmasından şüphe edilerek tenkit edilmiştir.[234] Oysa İbn İshâk, kitabındaki rivâyetleri hadis isnâdı esasına göre yazmaya çalışmıştır.[235] Kitabındaki hadislerin senedlerine bakarak onun eserini Medine ve Mısır'da topladığı rivâyetlere istinat ederek yazdığı söylenebilir.[236] Diğer taraftan eserinde Irak râvilerinin isimlerine yer vermediği ve Hz. Abbas'la ilgili Abbasileri pek memnun etmeyecek rivâyetlere yer verdiği de görülmektedir.[237] Bu yüzden onun şiî olma ihtimali pek sıhhatli görülmemektedir.

A. Dûrî'ye göre siyer ve meğazinin tekamül seyri izlenip İbn İshâk'a gelindiğinde *"muhaddis tarihçiler"* devrinin kapandığı *"tarihçi muhaddisler"* devrinin başladığı görülmektedir.[238] İbn İshâk'tan itibaren siyer ve meğaziye dair kitaplarda hadis rivâyetleri ile birlikte israiliyat ve mahalli kıssalar yer almaya başlamıştır. Siyer ve meğazinin sade ve açık üslûbuna, mübalağalar karışır olmuştur.[239]

İbn İshâk'ın tarihi olayları birleşik sened/metinle anlatma metodunu kullanmada hocası Zührî'yi takip ettiği görülmektedir.[240] Muhaddislerin İbn İshâk'a yönelttiği en büyük eleştiri, onun hadisleri tedlis ettiği noktasında toplanmıştır.[241] Oysa ki bu durum tamamen hadis ile tarih arasın-

---

[234] İbn İshâk, a- Yalan söylemek, b- Gayr-ı İslâmî kaynakları kullanmak, c- Tedlis yapmak, d- Nisbet edildiği kişilere aidiyeti şüpheli şiirler rivâyet etmek, e- Meçhul ve zayıf râvilerden münker şeyler rivâyet etmek, f- Şiî ve kaderî olmak, g- Hüccet olmamak, h- Abbasilerin tesiri altında kalmak gibi hususlarda tenkit edilmiştir. Farklı eleştiriler için bkz. İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 93; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, I, 242; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, III, 470; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 41; Ebû Suaylik, Muhammed Abdullah, *Muhammed b. İshak*, Dârü'l-Kalem, Dımaşk 1994/1415, 31.

[235] Hamâde, Faruk, *Mesâdirü's-sîreti'n-nebeviyye ve takvîmuhâ*, Dârü'l-Beyzâ - Dârü's-Sekâfe, Ribât 1989/1410, 95-96.

[236] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 58-59.

[237] İbn Hişâm, *Sîre*, III, 7.

[238] İzmirli İsmail Hakkı da benzer bir tasnifle tarihçileri *"Muhaddis/Fakih Tarihçiler"* ve *"Nahiv/Edebiyatçı Tarihçiler"* olmak üzere ikiye ayırarak birincilerin ikincilerden güvenilirlik açısından daha önde olduğunu ifade etmektedir. Bkz. İzmirli, İsmail Hakkı, *Siyer-i celîle-i nebeviyye*, 46-47.

[239] Dûrî, *İlmü't-târîh*, 27-30.

[240] Örnekler için bkz. İbn Hişam, *Sîretu İbn Hişâm*, II, 396-402.

[241] Ukaylî, *Duafâ*, IV, 28; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 93; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, III, 470; IV, 59; Alâî, Ebû Saîd Salâhuddin Halîl b. Keykeldî b. Abdullah (761/1359), *Câmiü't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl*, (thk. Hamdî Abdülmecîd Selefî), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1986, s. 261; İbnü'l-Irâkî, Ebû Zür'a Veliyyüddin Ahmed b. Abdürrahim (826/1423),

daki farktan kaynaklanmaktadır. Hadiste, bütün öğeleri birbirine bağlı bir anlatım istenmemektedir. Belki bir râvinin, naklettiği rivâyeti bildiğine şehadeti istenmektedir. Tarih ilminde ise, olayı tam olarak birbirine bağlamak ve senedleri, açıklamaları tekrarlamadan ortaya koymak esastır.[242] Bu mesele İbn İshâk'ın buluşu değildir. Aynı şeyi daha önce Urve[243] de Zühri de başarıyla uygulamışlardır.[244] Nitekim Buhârî'nin Sahih'inde, Zührî'den alınmış rivâyetlerde bunun örneklerine de rastlamak mümkündür. Mesela bir rivâyette Zührî'nin, *"her bir râvi, bana bu hadisin bir kısmını rivâyet etti, bazısı bazısından daha anlayışlı idi. Ben, herkesin bana anlattıklarını bir araya getirip topladım"*[245] dediği kaydedilmektedir.

İbn İshâk, Zührî'nin en olgun öğrencilerindendir. Tarihi anlatımda Zührî'nin yolunu izleyen İbn İshâk'ı, Zührî de diğer öğrencilerinden farklı bir yere koymaktadır.[246] Zührî'nin İbn İshâk'ın meğazi ile ilgili rivâyetlerini Âsım b. Ömer vasıtasıyla elde ettiği bilgisinden[247] hareketle aralarındaki hoca-talebe ilişkisinin karşılıklı olduğu da söylenebilir.

İbn İshâk'ın tarih sahasındaki en önemli telifi *"Kitâbü'l-Mebde' ve'l-meb'as ve'l-meğazi"* isimli eseridir. Bu kitap, *"Kitâbü'l-Meğazi"*, *"Kitâbü's-Siyer ve'l-meğazi"* isimleri ile de bilinir.[248] Her ne kadar İbn İshâk'ın kitabı, onun elinden çıkmış şekliyle bize kadar gelmemişse de kitabın önemli bir kısmı M. Hamidullah'ın gayreti ile ilim alemine kazandırılmıştır.

İbn İshâk, Juynboll tarafından isnâd kullanmama ve zayıf rivâyetler

---

Tuhfetü't-tahsîl fî zikri ruvâti'l-merâsîl, (thk. Abdullah Nevvâre), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1998/1419, 274; İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1449), *Tabakâtü'l-müdellisîn*, (thk. Âsım b. Abdullah Karyûtî), Mektebetü'l-Menar, Zerkâ 1983, 51.

242 Fayda, Mustafa, "İbn İshâk", DİA, XX, 94-95.

243 Urve b. Zübeyr, *Meğazî Rasûlillah*, (cem. Muhammed Mustafa el-A'zamî), Mektebetü't-terbiyeti'l-Arabî, Riyad 1981, 120, 147, 172, 174, 192, 207, 216. Ayrıca bkz. Taberî, *Târîh*, III, 36, 163-164, 220; İbn Hacer, *Fethü'l-bâri*, VII, 353, 421.

244 Emin, Ahmed, *Duha'l-İslâm*, II, 336-337.

245 Buhârî, Şehâdât 15. Örnekler için bkz. Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzi*, I, 2, 354; III, 408.

246 İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 191; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXIV, 412; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 36; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 26.

247 İbn Seyyidi'n-Nâs, *Uyûnü'l-eser*, I, 56; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXIV, 416; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 39; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 27.

248 İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 142.

üretme gerekçesiyle itham edilmiştir.[249] Onun bir araya getirdiği malzemenin bolluğu ve çeşitliliği, onu yeterli derecede güvenilir olmayan bazı rivâyetleri kabul etmeğe mecbur bırakmış olsa da[250] bu onun bizzat kendisinin böyle rivâyetler imal ettiğini kesinlikle göstermez. Nitekim, İbn İshâk'ın isnâd kullanımı ile ilgili bir makalesi bulunan J. Robson: *"Eğer İbn İshâk, muttasıl isnâdlar elde edemedi ise, bunu açıkça göstermesi tabiidir ve böyle isnâdlar verdiği zaman onun yalan söylediğini kabul etmek güçtür."*[251] demektedir. İbnü'l-Medînî ve İbn Hibbân ise İbn İshâk'ın doğrudan rivâyette bulunabileceği kaynaklara bir başka râvi vasıtasıyla ulaşmasını onun doğruluğunun ve adaletinin şöhretine delil olarak yorumlamaktadırlar.[252] Nitekim İbn İshâk'ın, İbn Hişâm rivâyetinde tekrarları ile beraber yaklaşık 560 sened zikretmesi onun sened ilminin kurallarını bildiğini ve senede verdiği önemi göstermesi açısından önemlidir. Bununla birlikte İbn İshâk'ın bazan telfik yaptığı[253] ve bazı rivâyetlerinde senedi haberin sonunda verdiği[254] de görülmektedir.

İbn İshâk, rivâyetlerinde vesika kullanımına ayrı bir önem vermiştir. Bu konuda vesikanın güvenilir olmasına dikkat etmiş ve çapraz sorgulamalar yapmıştır. Mesela Yezîd b. Ebî Habîb'in Resûlullah'ın krallara gönderdiği elçilerle ilgili bir rivâyetinin sıhhatini Zührî'ye danışması[255] bunun bir örneğini teşkil etmektedir. İbn İshâk eserinde bir çok vesikaya yer vermiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: Resûlullah'ın Habeş melikine

---

[249] Juynboll, G.H.A., "İlk Devir İslâm Toplumunun İsnâd Kullanma Yöntemleri", *Oryantalistik hadis araştırmaları : makaleler*, (der. ve çev. Mustafa Ertürk), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, 85, 118.

[250] Vida, Della, "Sîre", İA (MEB), X, 701.

[251] Robson, James, "İbn İshâk'ın İsnad Kullanışı I", (çev. Talat Koçyiğit), AÜİFD, X (1962), 125.

[252] İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 384; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 51; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 28-29. Bu konuda en dikkat çeken râvi Zührî'dir. İbn İshâk, Zührî'den doğrudan rivâyette bulunma imkanına sahipken bazen ondan farklı râviler vasıtasıyla haber naklinde bulunmuştur. Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 223, 321.

[253] Örnekler için bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, II, 588, 605, 606; III, 51, 60, 184, 281; IV, 516; İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe b. Abîde en-Nemerî (262/876), *Târîhü'l-Medîneti'l-Münevvere: Ahbârü'l-Medineti'l-Münevvere*, (thk. Fehim Muhammed Şeltût), Dârü'l-İsfahânî, Cidde 1973, I, 328; Taberî, *Târîhü'l-ümem ve'l-mulûk*, II, 105, 109, 111, 112, 181.

[254] İbn Hişâm, *Sîre*, II, 661.

[255] İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 607.

mektubu[256] ve onun cevabı[257], Medine Sözleşmesi[258], Hudeybiye anlaşması[259], Resûlullah'ın Kisra'ya mektubu[260], Hâtıb b. Beltaa'nın mektubu[261], Müseylime'nin Resûlullah'a[262], Resûlullah'ın da ona cevabî mektubu[263], Resûlullah'ın Sakiflilere yazdığı mektub.[264]

İbn İshâk, şiir kullanımı noktasında tenkitlere maruz kalmıştır.[265] Fakat onun şiir kullanımında tarihi objektiflik anlayışının şiir rivâyetlerine de yansıdığı görülmektedir. Bu anlayıştan dolayı eserinde müşrik şiirlerine, müşrikleri öven, Resûlullah ve ashabını yeren şiirlere de rastlamak mümkündür.[266] Ayrıca İbn İshâk şiiri istişhad (delil getirme) için kullandığı[267] ve bazı tercihlerini şiirle dile getirdiği[268] görülmektedir.

İbn İshâk, çağdası Musâ b. Ukbe gibi neseb listelerine önem vermiş ve hâdiselere konu olan şahısların neseplerini zikretmiştir.[269] İbn Kesîr'in onu neseb âlimi olarak da kabul etmesi[270] bu konudaki yetkinliğini göstermesi açısından önemlidir. Neseb listelerinin hazırlanmasında kabile nesebcilerine baş vurduğu[271] gibi divan kayıtlarını da incelediği[272] görülen İbn İshâk'ın bu kayıtlara Abbâsî sarayına intisabından sonra Bağdat'ta ulaştığı kuvvetle muhtemeldir. İbn İshâk'ın oluşturduğu listelerden bazıları şunlardır:

---

256 Taberî, *Târîhü'l-ümem ve'l-mulûk*, II, 131-132.
257 Taberî, *Târîhü'l-ümem ve'l-mulûk*, II, 132.
258 İbn Hişâm, *Sîre*, II, 501-504.
259 İbn Hişâm, *Sîre*, III, 317-319.
260 Taberî, *Târîhü'l-ümem ve'l-mulûk*, II, 133.
261 İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 398; Taberî, *Târîhü'l-ümem ve'l-mulûk*, II, 155.
262 İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 600; Taberî, *Târîhü'l-ümem ve'l-mulûk*, II, 203.
263 İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 600-601.
264 İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 543; Ebû Dâvûd, Harac 36.
265 İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 93; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, I, 242; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, III, 470; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 41; Ebû Suaylik, *Muhammed b. İshak*, 31.
266 İbn Hişâm, *Sîre*, I, 174-177; II, 637, 651; III, 10-11, 45-46, 52, 54, 61, 68, 75-76, 91-92, 129-131, 136-137, 139-140, 141-142, 143-144; IV, 637.
267 İbn Hişâm, *Sîre*, II, 596; III, 310-311.
268 İbn Hişâm, *Sîre*, III, 311.
269 İbn Hişâm, *Sîre*, I, 21, 222-223.
270 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II, 553.
271 İbn Hişâm, *Sîre*, I, 11, 76, 91.
272 İbn Hişâm, *Sîre*, II, 507.

İlk Müslüman olanların listesi[273], Münafıkların listesi[274], Habeş hicretine katılanların listesi[275], Medine'ye ilk hicret edenlerin listesi[276], Bedr savaşına katılanların listesi[277], Uhud'da şehid olanların listesi[278], Mu'te savaşında şehid olanların listesi[279], Mescid-i Dırâr'ı yapanların listesi.[280]

İbn İshâk eserinde, mitolojiden[281] sosyal hayata dair anlatılara[282], dini hayattan[283] delâilü'n-Nübüvve haberlerine[284] kadar çok geniş bir sahada rivâyetlere yer vermiştir. Anlatmış olduğu olayları yer[285] ve zaman[286] açısından kayıtlar altına almış, az da olsa bazı rivâyetleri tenkit ederek[287] kendi yorumları[288] ile değerlendirmeye tabi tutmuştur.

İbn Hişâm (218/813), İbn İshâk'ın eserini Ebû Zeyd b. Abdullah b. Tufeyl el-Bekkâî el-Âmirî'nin (183/799) rivâyeti ile almıştır.[289] İbn Hişâm, İbn İshâk'ın eserini bazı ayıklamalar yaparak yeniden düzenlemiştir.

---

273 İbn Hişâm, *Sîre*, I, 240-260; Taberî, *Târîhü'l-ümem ve'l-mulûk*, II, 541.
274 İbn Hişâm, *Sîre*, II, 519-527.
275 İbn Hişâm, *Sîre*, II, 365-369.
276 İbn Hişâm, *Sîre*, II, 472.
277 İbn Hişâm, *Sîre*, II, 677-706.
278 İbn Hişâm, *Sîre*, II, 122-126.
279 İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 388-389.
280 İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 530
281 Örnekler için bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, I, 27-28, 36-37; Taberî, *Târîhü'l-ümem ve'l-mulûk*, I, 526.
282 Örnekler için bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, I, 132, 147, 180, 224; II, 618; III, 173, 294.
283 Örnekler için bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, I, 23, 33, 47, 82, 85, 111, 146, 199; Taberî, *Târîhü'l-ümem ve'l-mulûk*, I, 567; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II, 587-588, 710-711.
284 Örnekler için bkz. İbn İshâk, *Siyer*, 26-28, 63, 92-93, 101-102, İbn Hişâm, *Sîre*, I, 159, 179, 211-212, 217, 234; II, 390, 409, 600, 670; III, 217-219; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II, 670, 711-712, 714-715,
285 İbn İshâk, nakletmiş olduğu hadiselere konu olan yerlerin coğrafi özelliklerini detaylarıyla vermeye çalışmıştır. Buradan hareketle onun bu yerleri bizzat gidip gördüğünü söylemek mümkündür. Örnekler için bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, I, 34, 113, 148-150; II, 491-492, 598-599, 613-616; III, 184, 280, 324, 330; Taberî, *Târîhü'l-ümem ve'l-mulûk*, II, 340-341.
286 İbn İshâk, nakletmiş olduğu hadiseleri tarihlendirmeye özen göstermiştir. Örnekler için bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, I, 158, 240, 342; II, 416, 590, 612; III, 43, 60, 100-102, 203, 279, 308, 328; IV, 370, 373, 437, 543, 606; İbn Kuteybe, *el-Meârif (Nebiler ve Sahabilerin Sîreti)*, 158; Taberî, *Târîhü'l-ümem ve'l-mulûk*, II, 11, 139.
287 İbn Hişâm, *Sîre*, I, 159, 239; IV, 607; Taberî, *Târîhü'l-ümem ve'l-mulûk*, I, 533-534; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 20.
288 İbn Hişâm, *Sîre*, I, 113, 183; II, 428, 668.
289 Sehavî'ye göre Bekkâî'nin rivâyeti, İbn İshâk'ın diğer önemli râvilerinden Yunus b. Bukeyr eş-Şeybanî'nin (199/814) rivâyetinden daha sağlamdır. Bkz. Sehâvî, *el-İ'lân*, 158.

Özellikle eserin *"el-Mebde'"* kısmında zayıf bulduğu kısımları çıkarmıştır. Eser, İbn Hişâm'ın elinden geçtikten sonra tarihçiler arasında daha çok hüsn-ü kabul görmüştür.[290]

İbn İshâk'ın *"Târîhü'l-hulefa"*[291], *"Kitâbü'l-Fütûh"*[292] ve *"Kitâbü's-Sünne"*[293] isimli üç meşhur eseri daha bulunmaktadır.

İbn İshâk'ın *Kitâbü'l-Meğazi* isimli eseri, selefleri ve çağdaşları için örnek bir çalışma olmuştur. İbn İshâk, kendisinden önce amatörce yapılan siyer/meğazi çalışmalarını içerik ve yöntem bakımından disiplin altına almıştır. Siyer/meğazi haber anlatımında kronoloji ve birleşik sened/metin unsurlarını kullanmada gösterdiği yetkinlik kendisinden sonrakilerde bu metodun siyer anlatım tarzı olarak benimsenmesini sağlamıştır.

İbn İshâk'ın siyer/meğazi rivâyetleri yanında âlemin yaratılışı, geçmiş peygamberlerin haberleri gibi konulara da girerek bir genel tarih oluşturma çabası, daha sonraki dönemlerde bu literatürün özellikle kaynak ve içerik açısından genişlemesine sebep olmuştur. Onun diğer milletlerin tarihlerini kendi kaynaklarından araştırma gayreti, eserinde Tevrat ve İncil kaynaklı söylemlere yer vermesi, İslâm tarih yazıcılığında kaynak genişlemesine ve bu kaynakların daha yoğun olarak kullanılmasına sebep olmuştur. İbn İshâk'ın rivâyetler hakkında fazla bir tenkit, tahlil ve tercih yapmamasından hareketle daha sonrakiler de aynı tarzı benimseyerek İslâm tarihçiliğinin karakteristik özelliği olan *"rivâyetçi tarih"* anlayışının ortaya çıkmasına zemin hazırlamış olduğu söylenebilir.

İbn İshâk'ın tarih sahasındaki etkisini en yakın çağdaşı olan Vâkıdî'de görmek mümkümdür. Vâkıdî, İbn İshâk'ın tarihe ait malzemesinden

---

[290] Dûrî, *İlmü't-târîh*, 31-32.

[291] İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 142.

[292] Bu eser Vâkıdî'nin, "*Fütûhu'l-Mısr ve arz-rabî'a*" ile "*Fütûhu'l-furs*" adlı kitaplarının temel kaynağıdır. Bkz. Brockelmann, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, III, 11-14; Sezgin, Fuad, *Târîhü't-turâsi'l-Arabî*, I-2, 91.

[293] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 48; Brockelmann, Carl, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, II, 11. İbn İshâk'ın başka eserleri için bkz. Ebû Suaylik, *Muhammed b. İshak*, 36; Vâkıdî, Muhammed b. Ömer b. Vâkıd (207/823), *Kitâbü'r-ridde*, (thk. Mahmûd Abdullah Ebü'l-Hayr), Dârü'l-Furkân, Amman, ts., (takdim) 21.

ve konuları işleme tarzından etkilenmiştir. İbn İshâk'ın tersine Vâkıdî, israiliyata fazlaca önem vermeyerek, meğazi bilgilerinin yanında tarih çalışmalarına İslâm öncesi yakın cahiliye devri ile başlamıştır. Olayları tarihlendirmeyi prensip edinen Vâkıdî'nin bu konuda çok titiz davrandığı, şiirlere İbn İshâk kadar önem vermediği, tarihi anlatımda birleşik sened/metin kullanmayı bir metod olarak benimsediği ve bunu geliştirip yerleştirdiği[294] görülmektedir. Bununla beraber isnâda İbn İshâk'tan daha fazla önem verdiği de bilinen bir gerçektir.

Hadis ilmine katkılarının yanında vermiş olduğu tarihi bilgilerle de kendisinden sonrakiler için vazgeçilmez bir kaynak olan Muhammed b. İshâk'ın Buhârî'nin Sahih'inde -çoğu tarihi konularla ilgili- mutâbaaten ve ta'liken 12[295], Müslim'in Sahih'in de ise 5[296] rivâyeti bulunmaktadır.

Burada, râvilik/tarihçilik özelliklerinden ve metodlarından bahsetmiş olduğumuz kişilerin yanı sıra genel olarak h. 200 yılına kadar hadisçi/tarihçi olarak tanınmış ve eser vermiş olan diğer bir kısım müellif ve eserlerine de kısaca değinmek yerinde olacaktır. Fred McGraw Donner'ın "*The Beginnigs of Islamic Historical Writing/İslâm Tarih Yazıcılığının Başlangıcı*" isimli eserinde bir liste halinde bulmanın mümkün olduğu[297] bu müellif ve eserlerine tez sınırlarını zorlayacağı düşüncesiyle yer veremiyoruz. Ancak konu ile ilgili F. Rosenthal'ın da İbn Nedîm (385/995) ve Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin (460/1067) "*el-Fihrist*" isimli eserlerinden istifade ederek ilk dönem tarih çalışmalarını yazar ve konularına göre tasnif etmiş olduğunu da[298] belirtmeden geçemeyeceğim.

---

[294] Vâkıdî'nin dönemine gelindiğinde birleşik sened/metin kullanma yaygınlaş ve herkesin uyğuladığı bir metod halini almıştır. Bkz. İbn Zebâle, Muhammed b. Hasen, *el-Müntehab min kitâbi ezvâci'n-nebî* (s.a.s.), (thk. Ekrem Ziya Ömeri), el-Câmiâtü'l-İslâmiyye, Medine 1981/1401, 24.

[295] Örnekler için bkz. Buhârî, Ezân 38; Zekât 50; Ebvâbu'l-muhsar ve cezâi's-Sayd 23; Musakât 18; Itk 4; Şurût 4; Menâkıbü'l-ensâr 28; Meğazi 1, 29, 32; Zebâih ve's-Sayd 27; Hudûd 18.

[296] Örnekler için bkz. Müslim, Müslim, Salât 213; Salâtü'l-müsâfirîn 293; Cum'a 52; Hac 78; Eyman 28; Hudûd 31.

[297] Donner, Fred McGraw, *Narratives of Islamic Origins: The Beginnings of Islamic Historical Writing*, 297-306.

[298] Rosenthal, Franz, *İlmü't-târîh inde'l-müslimîn*, 273-316. Ayrıca mevzuyla alakalı olarak Taşköprülüzade'nin (968/1561) *"Miftahü's-seâde"* ve Kâtip Çelebi'nin (1067/1657) *"Keşfü'z-zunûn"* isimli eserlerinde de birçok tarihi kaynağa yer verilmektedir. (Şeşen, Ramazan, *Müslü-*

B- MADDÎ KAYNAKLAR

1. Hadis ve Tarih Kitapları

Birinci bölümde hadis ve tarih ilimlerinin başlangıç ve gelişim dönemleri üzerinde durmuş, ikinci bölümde ise Ebân b. Osman, Urve b. Zübeyr, İbn Şihâb ez-Zührî, Mûsâ b. Ukbe ve İbn İshâk gibi hadis ve tarih ilimlerinde ihtisas sahibi âlimleri tanıtmıştık. Hadis ile tarih ilimleri arasındaki ilişkiyi daha iyi anlayabilmek için bu bölümde ilk üç asırda meydana getirilen hadis ve tarih kitaplarının yazılış gayeleri ve kısaca muhteva değerlendirmeleri yapılacaktır.

a) Hadis Kitapları

Hadislerin yazımı/kayıt altına alınması kısmen Hz. Peygamber hayatta iken başlamıştır.[299] İsnad sistemi sayesinde hadislerin yazımı ve güvenli bir şekilde daha sonraki nesillere aktarımı sağlanmaya çalışılmıştır. Biz burada ilk ilk üç asırda meydana getirilen hadis çalışmaları hakkında kısa bilgiler vereceğiz.

Hz. Peygamberden duyulan veya görülen şeylerin yazılmasıyla meydana getirilen ilk eserlere *"Sahife"* veya *"Cüz"* ismi verilmektedir. İlk dönemde bu tarz eserler meydana getirenler arasında Ebû Bekr es-Sıddîk (13/634), Sa'd b. Ubâde (15/636), Abdullah b. Mes'ud (31/651), Ali b. Ebî Tâlib (40/661), Semûre b. Cundeb (50/679), Ebû Eyyûb Hâlid b. Zeyd el-Ensârî (52/672), Âişe (58/677), Ebû Hureyre (58/677), Abdullah b. Amr (63/682), Abdullah b. Abbâs (68/687), Abdullah b. Ömer (73/693), Abdullah b. Zübeyr (73/692), Câbir b. Abdullah (78/697)ve Enes b. Mâlik (93/711) gibi sahabîleri saymak mümkündür.[300] Bu eserlerden günümüze yalnızca Ebû Hureyre'nin sahifesi bize talebesi Hemmâm b. Münebbih tarafından ulaştırılmış olup *"Hemmâm b.*

manlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, 1.)

[299] Hadislerin Hz. Peygamber zamanında yazılmasıyla alakalı tartışmalar için bkz. Sezgin, Fuad, *Târîhü't-turâsi'l-arabî*, II, 8; *Buhârî'nin Kaynakları*, 213-362; Halil, İmaduddin, *İslâm Tarihi-Bir Yöntem Araştırması-*, 121-122.

[300] A'zamî, Muhammed Mustafa, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 34-161.

Münebbih'in Sahifesi" ismiyle bilinmektedir. Sahife'nin bütün hadisleri Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde Ebû Hureyre'ye ayrılmış olan sayfalar arasında yer almaktadır.[301] Daha sonraları fetihlerle genişleyen İslâm toplumu içerisinde meydana gelen kültürel, sosyal ve siyasi bazı problemlerden dolayı dağınık halde bulunan hadis sahifeleri, resmi ve sistemli bir şekilde bir araya getirilmeye başlanmıştır.[302]

Diğer yandan hadis kitaplarından daha kolay istifade edilebilmesi için hadisleri fıkıh bâblarına göre ayıran Musannef, Sünen ve Câmi' türünden eserler meydana getirilmiştir. Bu eserler kendi içlerinde "*ale'r-ricâl*" (sahabi râvilerin isimlerine göre) ve "*ale'l-ebvâb*" (konularına göre) olmak üzere iki ana bölüme ayrılmıştır. Musannef türünde kaleme alınan ilk eserler Malik b. Enes'in (179/795) *el-Muvatta*'ı ile Abdurrahman b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî'nin (211/817) *el-Musannef* isimli eserleridir.

İlk iki asırda kayıt altına alınan hadisler, üçüncü asra gelindiğinde özellikle râvi güvenilirliği esas alınarak tasnife tabî tutulmuştur. Bunun sonucunda "*Sahih*" isminin verildiği eserler ortaya çıkmıştır. Yine bu dönemde meydana getirilen eser grubundan birisi de sünenlerdir.

Yukarıda da belirtildiği gibi musannef türü eserler Musannef, Câmi' ve Sünen'lerden oluşmaktadır. Ve kendi aralarında da içerik yönünden farklılıklar vardır. Abdürrezzâk'ın *el-Musannef*'i, Müslim'in *Sahih*'i ve Nesâî'nin *Sünen*'ini esas alarak bir değerlendirme yapılırsa içerik açısından büyük ölçüde birbirine yakın oldukları görülecektir. Özellikle Nesâî'nin temsil ettiği Sünen grubu, zaten Câmi'lerin bir bölümünü oluşturmaktadır. Aynı kısmın (taharetten vasiyete kadar bütün fıkıh konularıyla alakalı hadisler) Musannef'te de olduğu görülmektedir. Sünenlerde ibâdât, muâmelât ve ukûbat konuları olmasına rağmen Câmi'lerde bunlara ilaveten iman, zühd, edeb, siyer, menâkıb, tefsir, fiten ve melâhim konuları da bulunmaktadır. Musannef'te ise, Sünen'e ilaveten siyer/meğazi ve menâkıb konuları bulunmaktadır. Tabi ki bu ifadeler Sünen türü eserlerde

---

[301] Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde Ebû Hureyre'nin rivâyet ettiği 3862 hadis bulunmaktadır. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 3-650). Muhammed Hamidullah'ın araştırmaları neticesinde de Hemmam İbn Münebbih'in Sahifesi'nde 138 hadis bulunduğu tesbit edilmiştir. (Muhammed Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmâm İbn Münebbih*, 86, 132.)

[302] el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîd*, 105-106.

siyer/meğazi ve menâkıb konuları ile bir Câmi'de bulunan diğer konulara ait hadislerin bulunmadığını ifade etmez. Daha önceden de ifade edildiği gibi hadis kitaplarının karakteristik özelliği gereği bir bâb başlığı altında farklı konulara ait hadisler bulunabilmektedir. Cami' türünün en önemli eserleri olan Buhârî ve Müslim'in siyer/meğaziye ait rivâyetleri yukarıdaki tanıma uygun olarak farklı kitap ve bâb başlıkları altında kullanmaları da bu tezimizi destekleyen faktörlerden bir tanesidir.

b) Tarih Kitapları

İslâm tarihinde kronoloji ve coğrafi özelliklere yer veren, ciddi bir tenkit süzgecinden geçirilerek meydana getirilen tarih yazıcılığı ve tarih ilmi Medine'de tefsir ve hadisle meşgul olan âlimler arasında ortaya çıkmıştır.[303] Bu âlimler önceleri Hz. Peygamber'in hayatından ve savaşlarından bahseden siyer/meğazi sahasındaki araştırmalarla işe başlamışlardır. Bir asır kadar devam eden çalışmalar neticesinde toplamış oldukları rivâyet malzemesini zaman (kronoloji) ve mekan (coğrafi özellikler) içerisine yerleştirerek bu sahanın ilk eserlerini vermeye başladılar. İbn Şihâb ez-Zührî (124/742) ve İbn İshâk (150/767) ile beraber siyer/meğazi ve İslâm tarihi sahalarında ilmî tasnife uygun eserler yazılmaya başlandı.[304] Bu çalışmalar Vâkıdî (207/823) ile gerçek bir tarih ekolü hüviyetine kavuştu. Zamanla bu ekol, Basra ve Kûfe'deki hadis, dil ve şiir çalışmaları sırasında Arap kabileleri arasında yazılı ve sözlü olarak dolaşan haberlerin toplanması ve tedvin edilmesiyle meydana gelen Irak haber ekolü'yle birleşerek İslâm tarihi geleneğini oluşturmuştur. Daha sonraki asırlarda meydana getirilen İslâm tarihinin nadide eserleri bu sağlam blokaj üzerine kurulmuştur.[305] Biz burada yukarıda anlattığımız oluşum süresinde dikkatleri çeken üç

---

[303] Günaltay, Şemseddin, *-Tarih ve Müverrihler- İslâm Tarihinin Kaynakları*, 17.

[304] İlk dönem siyer/meğazi ve tarih yazarları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Donner, Fred McGraw, *Narratives of Islamic origins: The Beginnings of Islamic Historical Writing*, 297-306. Rosenthal'da konuyla alakalı olarak İbn Nedîm'in (385/995) "*el-Fihrist*" ve Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin (460/1067) "*el-Fihrist*" isimli eserlerinden faydalanarak ilk dönem tarihi çalışmaları yazar ve konularına göre tasnif etmiştir. (Rosenthal, Franz, *İlmü't-târîh inde'l-müslimîn*, 273-316.)

[305] Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 20-21.

eser üzerinde durmak istiyoruz. Bunlardan ilki: İbn Şihâb ez-Zührî'nin *el-Meğazi*'sidir.

1) İbn Şihâb ez-Zührî ve el-Meğazi'si

Zührî, toplamış olduğu rivâyet malzemesini siyer/meğazi ve İslâm tarihi konularına göre yazan ilk kişidir.[306] Çok sayıda âlimden ders alan Zührî, devlet arşivlerinden de istifade etmiş, toplamış olduğu rivâyetleri defterlere kaydetmek suretiyle tasnif etmiştir. O, bu yönüyle ilmî anlamda ilk hadisçi ve tarihçidir. Hayatının bir bölümünü Emevî saraylarında talebe yetiştirmekle geçiren Zührî'yi özellikle halife Ömer İbn Abdülaziz ve Hişâm b. Abdülmelik, hadisleri ve siyer/meğazi rivâyetlerini yazması için teşvik etmişler, hatta bu konuda zorlamışlardır.[307] Zührî, Hz. Peygamber'in sîreti, gazaları, dört halife ve Emeviler devri ile ilgilenmiş, elde ettiği bilgileri tenkid süzgecinden geçirerek çeşitli kaynaklardan (senedlerden) elde ettiği bilgileri birleştirmiş, olayların tarihi akışına dikkat çekerek önemli olayları göstermiştir. Eserine kıssaları ve şiirleri almamıştır. O, bir olaya dair çeşitli rivâyetleri bir araya toplayıp tek bir metin halinde veren ilk kişidir. Bu metod tarihçilikte ileri bir merhaledir.[308] O, bilhassa dört halife devrine, hilafet meselesinin, divanların, vergilerin ve siyasi hiziplerin ortaya çıkması gibi konulara önem vermiştir. Eseri 121/739 tarihinde bitirmiştir.[309]

2) İbn İshâk ve es-Sîretü'n-Nebeviyye'si

İbn Şihâb ez-Zührî'nin en ünlü talebelerinden İbn İshâk, ilk büyük İslâm tarihçisidir. İbn İshâk'ın eserini meydana getirirken kullandığı kaynaklar çok çeşitlidir. Medineli çok sayıda hadisçi ve tarihçiden istifade ettiği gibi ehl-i kitaptan yararlanmayı da ihmal etmemiş çeşitli vesika, şiir

---

306 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 400.

307 Râmehurmûzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, 397; Zehebî, *Siyer*, V, 333; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 396.

308 Dûrî, *İlmü't-târîh*, 24, 94; Salim, Abdülaziz, *et-Târih ve'l-muerrihîni'l-Arab*, 59; Şulul, Kasım, *İlk Siyer ve Megâzi Müelliflerinden Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî (130-207/747-823) Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği ve Etkileri*, 25.

309 Eser hakkında daha geniş bilgi için bkz. Öz, Şaban, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006, 206-209.

ve halk rivâyetlerinden de faydalanmıştır. Bu kadar çeşitli kaynak kullanması nedeniyle bazılarınca ciddi mânâda tenkit edilmiştir. Eser, günümüze talebesi Bekkâî'nin talebesi Abdülmelik b. Hişâm'ın (218/833) tehzibiyle ulaşmıştır. İbn Hişâm kitabın aslındaki bazı şiirleri ve zayıf gördüğü rivâyetleri atmıştır. Bu haliyle eser, Hz. Peygamber'in sîreti, meğazisi ve İslâmiyetin ortaya çıktığı zamandaki Hicaz'ın durumu hakkında başlıca kaynağımızdır.

İbn İshâk'ın *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'si kendisinden önceki ve kendi devrindeki siyer/meğazi yazarlarının eserlerinden daha kapsamlı olan bir tarih görüşünün mahsulüdür. O, yalnız Hz. Peygamber'in değil, peygamberlik müessesesinin de tarihini vermek istemiştir. Eser üç bölümden meydana gelmektedir.

el-Mübtede' (Başlangıç): Bu bölüm, yaratılıştan itibaren İslâmiyet öncesi Peygamberler tarihinden bahsetmektedir. Bu bölümde, Vehb b. Münebbih'ten çokça nakillerde bulunmuştur.[310] Bunun yanında Ka'bu'l-Ahbâr[311] ve Muhammed İbn Ka'b el-Kurazî'den[312] de istifade etmeyi ihmal etmemiştir. Bazen de isimlerini söylemeksizin *"Tevrat ehlinden ..."*[313], *"Geçmiş kitaplara inanan bir ehli ilimden"*[314] gibi lafızlarla rivâyetlerde bulunduğu da görülmektedir. İbn İshâk bu dönemdeki rivâyetlerinin çoğunda isnâd kullanmamıştır.[315] Bu bölümde Cahiliye Devri Araplarından da bahsetmiştir. Haklı olarak, israiliyat başta olmak üzere, sözlü ve yazılı nakledilen rivâyetlerden faydalanmıştır. Zira, bu konunun başka kaynağı da yoktur. Belki de hadisçiler daha çok bu bölümü tenkit etmişlerdir. Bu konuda Taberî gibi tarihçiler de İbn İshâk'ın yolunu takip etmişlerdir.[316]

el-Meb'as (Peygamber gönderiliş): Bu bölümde, Hz. Peygamber'in doğumundan Hicret'in ilk yılına kadar geçen hayatı anlatılmaktadır.

---

310 Taberî, *Târîh*, I, 322, 401, 407, 432, 464, 476, 478.

311 Taberî, a.g.e., I, 265, 401.

312 Taberî, a.g.e., I, 418, 420.

313 Taberî, a.g.e., I, 44, 183. Ayrıca bkz. Emin, Ahmed, *Duha'l-İslâm*, II, 331.

314 Taberî, a.g.e., I, 140.

315 Örnekler için bkz. Taberî, a.g.e., I, 34, 145, 165, 234, 461, 462.

316 Ukaylî, *Duafâ*, IV, 25; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 53; *Mîzânü'l-i'tidâl*, VI, 59. Ayrıca bkz. Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 89.

el-Meğazi (Hz. Peygamber'in savaşları): Bu bölümde de Hicret'ten Hz. Peygamber'in vefatına kadarki hayatı anlatılmaktadır. Bu son iki bölüm sağlam rivâyetler esas alınarak kaleme alınmıştır. Gerçek mânâda tarihtir. Büyük hadisçi Buhârî (256/870) İbn İshâk'ın hadislerini kitabına almadığı halde, tarihi konulardan bahsederken daima ondan söz etmiş, bir çok eleştirilerini onun rivâyetlerine dayandırmıştır. İbn Adî'in şu sözü de onun siyer/meğazi sahasındaki yerini göstermesi açısından önemlidir: *"Meğazi alanında yazılan eserlerin hiçbiri onunki ile yarışamaz."*

3) Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî ve Eserleri

Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî, İbn İshâk'ın talebesidir. Onunla Medine ekolü zirveye ulaşmış ve sona ermiştir. Abbasi Devleti'nin kurulmasıyla Hicaz ve Şam bölgeleri önemlerini yitirmiş, İslâm Devleti'nin kültürel başkenti Irak, bilhassa Bağdat olmuştur. Bu yüzden Vâkıdî hayatının son otuz senesini Bağdat'ta geçirmiştir. Vâkıdî, büyük bir tarihçi olmasına rağmen bazı hadisçiler tarafından itimada şayan olmamakla suçlanmıştır.[317] Vâkıdî, hocası İbn İshâk gibi sadece Hz. Peygamber'in hayatı ile değil, zamanına kadarki İslâm tarihi ile de ilgilenmiştir. Peygamber'in hayatının safhalarını, olayların geçtiği yerleri inceleyerek araştırmıştır. Tarihe dair eserleri şunlardır: *Kitâbü't-Târîh ve'l-Meb'as ve'l-Meğazi*[318], *Kitâbü Ahbâri Mekke*[319], *Kitâbü't-Tabakât*, *Futûhu'ş-Şam*, *Futûhu Irak*, *Futûhu'l-Cezîre*[320], *Kitâbü'l-Cemel*[321], *Maktelu'l-Huseyn*, *Kitâbü's-Sîre*[322], *Ezvâcu'n-Nebî*[323], *Kitâbü'r-Ridde ve'd-Dâr*[324], *Harbu'l-*

317 Sellûmî, Abdülazîz b. Süleyman b. Nâsır, *el-Vâkıdî ve kitâbuhü'l-Megazî menhecuhu ve mesadiruhu*, I, 110-120.
318 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 280.
319 Taberî, a.g.e., I, 495, 511-512.
320 Brockelmann, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, II, 19-20.
321 Taberî, *Târîh*, III, 133.
322 İbn Hayr, Ebû Bekr b. Hayr b. Ömer (575/1179), *Fihrist*, el-Mektebetü'l-Endelüsiyye - Müessesetü'l-Hancî, Kahire, ts, 231.
323 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VIII, 11-19, 52-140.
324 İbn Hayr, *Fihrist*, 237.

Evs ve'l-Hazreç, Kitâbu Sıffîn, Mevlidu'n-Nebî[325], *Kitâbü Vefâti'n-Nebî*[326], *Emru'l-Habeşe ve'l-Fîl, Kitâbü's-Sakîfe ve Bey'atü Ebî Bekr, Sîretu Ebî Bekr ve Futûhuhû*[327],*et-Târihü'l-Kebîr*[328], *Vaz'ü Ömer ed-Devâvîn ve teşrîfu'l-kabâil ve merâtibuha ve ensâbüha, Kitâbü'ş-Şûrâ, Darbu'd-Denânîr ve'd-Derâhim.*[329]

Eserlerinden de anlaşılacağı üzere Vâkıdî, İslâm tarihinin ilk devirlerindeki önemli olayların hepsiyle ilgilenmiştir. Hatta, divanların tesisinden, altın ve gümüş paraların basılmasından bahseden kültür tarihiyle ilgili eserler yazmıştır. *et-Târihü'l-Kebîr* isimli büyük İslâm tarihi yıllara göre tertip edilmiş olup 179/795 yılına kadarki olaylardan bahsediyordu. *Kitâbü't-Tabakât* isimli eseri ilk tabakat kitabı olup Medineli, Kûfeli, Basralı hadisçilerden, diğer âlimlerden bahsediyordu. Bu eseri, talebesi İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtü'l-Kebîr* isimli eserine esas teşkil etmiştir. Eserlerinde kronoloji ve coğrafyaya büyük önem verdiği görülen Vâkıdî'nin yukarıda isimlerini verdiğimiz eserlerinden sadece *Kitâbü't-Târîh ve'l-Meb'as ve'l-Meğazi*, *Kitâbü'r-Ridde ve'd-Dâr* ve *Mevlidu'n-Nebî* isimli eserleri günümüze kadar gelebilmiştir.

2. Hadis ve Tarih Kitaplarının Siyer/Meğazi Rivâyetlerini Kullanımı

Önceki bölümlerde hadis ve tarih ilmi, rivâyetleri kullanma ve râvilerinin özellikleri esas alınarak incelenmişti. Bu bölümde ise daha öncekilerin devamı olması ve konuya bütünlük katması amacıyla hadis ve tarih kitaplarında siyer/meğazi rivâyetlerinin hangi bölümler (Kitâb) içerisinde yer aldığı ve ne maksatla kullanıldığı gibi konular karşılaştırmalı olarak incelenecektir.

Siyer/meğazi kitapları kronolojik bir düzlemde mevzuya ait bütün detayları incelemekte ve bir sonuca varmaktadır. Hadis kitapları ise krono-

---

325 Brockelmann, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, II, 18.

326 Taberî, *Târîh*, II, 218-220. Ayrıca bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn-Esmâu'l-Müellifîn ve Âsâri'l-Musannifîn*, II, 10.

327 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, III, 203.

328 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 280.

329 Vâkıdî'nin eserleri hakkında daha detaylı bilgiler için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 28-31; Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 377-388.

lojik bir kaygıdan uzak, herhangi bir siyer/meğazi rivâyetini nerede ihtiyaç duyarsa orada zikretmekte, rivâyetler arasında kronolojik bir bağ kurmamaktadır. Bu gerçeğin hadis ve tarih kitaplarındaki yansımaları burada örnekleriyle gösterilmeye çalışılacaktır.

a) Hadis Kitaplarının Siyer/Meğazi Rivâyetlerini Kullanımı

Materyalist tarih görüşünün aksine Müslümanların tarih kültürünün bir neticesi olarak ilk yaratılanın ne olduğu sorusuna verilen cevaptan başlayarak dünyada meydana gelen her hadise hadis kitaplarına konu olmuştur. Hatta bu anlayış dünya ile de sınırlı kalmayıp ahirete kadar uzanan dairesel bir tarih anlayışıdır. Bunun bir neticesi olarak hadis kitapları da kainatın yaratılmasından (Kitâbu Bed'i'l-halk) başlayıp insanın ölüp cennet ve cehennemin (Kitâbu Cennet, Kitâbu Cehennem) ahvaline kadar hayatın bütün yönlerini içine alan bir malzemeye sahip olmuştur. Bu genel yaklaşımın bir yansıması olarak siyer/meğazi rivâyetleri de hadis kitaplarındaki yerini almıştır. *Kütüb-i Sitte* diye bilinen meşhur hadis koleksiyonu incelendiğinde bu eserlerin hepsinde de siyer/meğazi rivâyetlerini içinde barındıran *Kitâbu Bed'i'l-halk* (Buhârî 59) *Kitâbu Bed'i'l-vahy* (Buhârî 1) *Kitâbü't-Tefsir* (Buhârî 65, Müslim 54, Tirmizî 44), *Kitâbü'l-Cihad ve's-siyer* (Buhârî 56, Müslim 32, Ebû Dâvûd 15, Tirmizî 21, Nesâî 25, İbn Mâce 24, Dârimî 16, Mâlik 21, *Kitâbü's-Siyer* (Tirmizî 19, Dârimî 17), *Kitâbu Fedâilu ashabi'n-Nebi* (Buhârî 62, Müslim 44) *Fedâilu'l-Cihad* (Tirmizî 20) *Kitâbü'l-Meğazi* (Buhârî 64) *Kitâbü'l-Menâkıb* (Buhârî 61, Tirmizî 46), *Kitâbu Menakıbi'l-ensar* (Buhârî 63) gibi bölümlerin varlığı görülecektir. Bununla beraber siyer/meğazi rivâyetleri hadis kitapları içerisinde homojen bir yapıya da sahip değildir. Bunun sebep ve sonuçlarını Buhârî ve Müslim'in sahihleri özelinde yapılacak bir çalışmada görmeye çalışacağız.

Aşağıda Buhârî'nin sahihinde siyer/meğazi rivâyetlerini nasıl kullandığı ve nelere dikkat ettiği örnekleri ile incelenecektir.

1) Buhârî'nin Siyer/Meğazi Rivâyetlerini Kullanımı

Buhârî, hadisçilik yönü kadar tarihçilik yönüyle de bilinen ve ön plana çıkan bir âlimdir. Onun hem hadis hem de tarih ilminin ortaklaşa kullanmış olduğu *"et-Târîhu's-Sağîr"*, *"et-Târîhu'l-Evsat"*, *"et-Târîhu'l-Kebîr"*

ve *"Kitâbü'd-Duafâ"*[330] gibi eserleri bu görüşümüzü destekleyen önemli materyallerdir. Bu eserler aynı zaman da *"Sahih"*i ile hadisçi olarak bilinen Buhârî'nin tarihçilik gibi farklı yönlerinin olduğunu göstermesi açısından da ayrıca önemlidir. Buhârî'nin *"Sahih"*inde siyer/meğazi rivâyetlerini kullanmasının onun tarihçilik yanının bir tezahürü mü yoksa hadis kitaplarının genel özelliğinden kaynaklanan bir zorunluluk mu olduğu aşağıda verilecek bilgiler ışığında aydınlığa kavuşturulmaya çalışılacaktır. Buhârî'nin tarihçiliğinin ortaya konulabilmesi için öncelikle onun hadisçiliği hakkında bilgi sahibi olmamız gerekmektedir.

Buhârî'nin Hadisçiliği

Buhârî'nin asıl ismi, Muhammed İbn İsmâil İbn İbrâhim İbn el-Muğîre İbn Berdizbeh el-Cu'fî'dir. Künyesi Ebû Abdullah'tır.[331] 13 şevvâl 194 (21 temmuz 810)'te Buhârâ'da doğmuştur.[332] Küçük yaşlardan itibaren kendisini ilme veren Buhârî, zekâsının keskinliği ve hafızasının kuvveti ile etrafındakilerin hayret ve takdirlerini kazanmıştır.[333] Hayatı boyunca uzun ilim yolculukları yapmış, Şam, Kûfe, Bağdat ve Mısır gibi dönemin belli başlı ilim merkezlerinde hadis ilimleri tahsil etmiştir. Hicaz'da altı, Basra'da beş sene kalarak Medine ve Irak hadis okullarına ait bütün rivâyetleri toplamaya çalışmıştır.[334] Bu uzun tahsil hayatında bine yakın hocadan ders almıştır.[335] Ezberlemiş olduğu hadis sayısı kendi ifadesiyle yüz bini sahih olmak üzere üç yüz bini bulmuştur.[336] Değişik yerlerde hayatını geçiren Buhârî Semerkand'ın köylerinden olan Hartenk'de 30 ramazan 256 yılında (31

---

[330] İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 516-517; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 541-555. Ayrıca bkz. Brockelmann, *GAL*, I, 157, Supp. I, 260-265; Sezgin, Fuad, *Târîhu turasi'l-Arabî*, I, 175, 204-206, *GAS*, I, 126-128; Abdü'l-Hâlık, *el-İmâmü'l-Buhârî ve sahîhuh*, 149-154.

[331] İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 188; Zehebî, *Siyer*, XII, 391. Buhârî'nin nesebi hakkında daha geniş bilgiler için bkz. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 474-495.

[332] Nevevî, *Mukaddimetü şerhi'l-Buhârî*, 23; *Tehzîbü'l-esmâ*, I, 68.

[333] ; Zehebî, *Siyer*, XII, 393; *Tezkira*, II, 555; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 502.

[334] İbn Hacer, *Tağlîk*, V, 390; el-Kandehlevî, *Mukaddimetü lâmiu'd-derârî, alâ Câmiu'l-Buhârî*, 33; Hüseynî, *el-İmâmü'l-Buhârî muhaddisen ve fakîhen*, 30. Buhârî'nin ilim yolculukları hakkında daha detaylı bilgiler için bkz. Subkî, *Tabakât*, II, 214; Abdü'l-Hâlık, Abdü'l-Ğânî, *el-İmâmü'l-Buhârî ve sahîhuh*, 118; el-Kâsımî, *Hayatü'l-Buhârî*, 15.

[335] Nevevî, *Mukaddimetü şerhi'l-Buhârî*, 36; İbn Hacer, *Tağlîk*, V, 389.

[336] Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, II, 25; Suyûtî, *Tedrîb*, I, 50.

ağustos 869) vefat etmiştir.[337]

Hiç şüphesiz Buhârî'nin en meşhur eseri "*Sahihu'l-Buhârî*" diye de bilinen "*el-Câmi'u's-sahîh*" isimli eseridir. Eserin tam adı, "*el-Câmi'u'l-müsnedi's-sahîhi'l-muhtasar min umûri Rasûlillah* (s.a.s.) *ve sünenihi ve eyyâmih*"dir.[338] Eser -isminden de anlaşılacağı üzere- sahih hadisleri toplamak üzere telif edilmiştir. Bununla beraber asıl rivâyetleri destekleme maksadıyla ve bâb başlıklarında (terceme) zayıf hadis kullanıldığı da vakidir.

Buhârî, bâb başlıklarını çoğu zaman âyetlerden, bazen hadislerden alıntılarla bazen de kendi ifadelerinden, fıkhî bir anlam taşıyacak tarzda seçmiş olduğu cümlelerle meydana getirmiştir.[339] Bundan dolayı *"Fıkhu'l-Buhârî fi terâcimihî/Buhârî'nin fıkhî görüşleri bâb başlıklarındadır"*[340] sözü meşhur olmuştur.

Buhârî'nin özelliklerinden birisi de bazen bir hadisi, ilgisi dolayısıyla ve ondan bazı hükümler çıkarmak (istinbat) düşüncesiyle, farklı kitapların farklı bâbları içerisinde bölerek (takti') tekrarlamasıdır. Fakat çoğu kez böyle hadisi değişik yerlerde bölerek verirken farklı senedlerle vermeye dikkat eder. Bununla da hadisin farklı senedlerini ve metin içerisinde meydana gelebilecek küçük değişiklikleri ortaya koymaya çalışır.[341]

Buhârî'nin bir hadisi, Sahih'inin on üç farklı yerinde tekrarladığı olmuştur. Her defasında da farklı hocalarından rivâyet ettiği farklı sened ve metinleri verir. Böylece hem hadisi kuvvetlendirir, hem de lafızlardaki değişiklikler dolayısıyla yeni hükümlerin elde edilmesini temin eder.[342] Ayrıca Buhârî eserinde, hadis metinlerinde geçen bazı ğarib kelimelerin anlaşılması ve müşkilü'l-hadis konularında da açıklamalarda bulunmuştur.[343]

---

337 Abdü'l-Hâlık, *el-İmâmü'l-Buhârî ve sahîhuh*, 172. Ayrıca bkz. Kufralı, Kasım, "Buhârî", İA (MEB) II, 771-772.

338 İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 10.

339 İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 17-18.

340 İbnü'l-Müneyyir, *el-Mütevârî alâ ebvâbi'l-Buhârî*, 37. Ayrıca bkz. Hüseynî, *el-İmâmü'l-Buhârî muhaddisen ve fakîhen*, 165-166.

341 İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 17-22; Zehrânî, Abdülaziz b. Abdullah, *Mu'cemu ruvâti'l-hadîsi'l-emâcid min ulemâi Zehrân ve Gâmid*, Mektebetü Nizar Mustafa el-Bâz, Mekke 1998/1418, I, 19. Misaller için bkz. Buhârî, Cihad ve's-siyer, 18; Meğazi 14, 30.

342 İbn Hacer, a.g.e., 19-21.

343 İbn Hacer, a.g.e., 77-220.

Buhârî'nin Tarih Perspektifi

Buhârî'nin Sahih'inde bulunan siyer ve meğazi ile ilgili rivâyetler incelendiğinde Buhârî'nin birçok râviden hadis aldığı görülür. O, bu râvilerin birçoğunun rivâyetlerine gerçekten itimat etmiştir. Geriye kalan râvilerin rivâyetlerinin bir kısmını istişhad için almış diğer bir kısmını da mütabaat ve ta'liklerinde kullanmıştır.

Buhârî'nin siyer ve meğazi konusunda önemli iki kaynağı vardır: Urve b. Zübeyr[344] ve İbn Şihâb ez-Zührî.[345]

Buhârî'nin bir başka kaynağı da Ebû İshâk es-Sebiî'dir.[346] Ebû İshâk es-Sebiî'nin rivâyetleri çoğunlukla Berâ İbn Âzib'ten rivâyet edilmiştir.[347] Diğer rivâyetleri ise Zeyd b. Erkam[348], Süleyman b. Surad[349] ve Amr b. Meymûn'dan[350] rivâyet etmiştir. Başka bir ifadeyle Buhârî bu râvilere Ebû İshâk es-Sebiî vasıtasıyla ulaşmıştır.

Buhârî'nin siyer ve meğazideki kaynakları arasında Âsım b. Ömer b. Katâde[351] ve Mûsâ b. Ukbe'yi[352] de saymadan geçemeyiz. Buhârî'nin bu şahıslardan hem müsned[353] hem de muallak[354] rivâyetleri bulunmaktadır. Buhârî ayrıca çok az da olsa Halife İbn Hayyât[355] ve Süleyman et-Teymî'den[356] de rivâyette bulunmuştur.

Buhârî'nin siyer/meğazi kaynakları arasında İbn İshâk'ı da sayabiliriz. İbn Hacer, Ebû Ya'lâ el-Halîlî'den rivâyetle Buhârî'nin İbn İshâk'tan Hz.

---

[344] İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, VII, 224, 230, 239, 257, 264, 299, 314, 319, 335, 388, 399...

[345] İbn Hacer, a.g.e., VII, 219, 230, 238, 239, 257, 263, 269, 274, 308, 319, 334...

[346] İsmi: Amr İbn Abdullah el-Hemedânî'dir. Kûfeli tabiîlerin büyüklerindendir. İbn Ebî Hâtim (327/938) ve Yahya İbn Maîn'e (235/859) göre "Sika"dır. Doksan beş yaşında hicri 127 yılında vefat etmiştir. (Zehebî, *Siyer*, V, 399; *Mîzânü'l-i'tidâl* , III, 270; *Kaşif*, II, 334; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 63)

[347] İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, VII, 240, 255, 259, 290, 341, 349, 364, 398, 441, 499...

[348] İbn Hacer, a.g.e., VII, 279.

[349] İbn Hacer, a.g.e., VII, 405.

[350] İbn Hacer, a.g.e., VII, 282.

[351] İbn Hacer, a.g.e., VII, 378.

[352] İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, VII, 264.

[353] İbn Hacer, a.g.e., VII, 321, 329.

[354] İbn Hacer, a.g.e., VII, 392, 428.

[355] İbn Hacer, a.g.e., VII, 410.

[356] İbn Hacer, a.g.e., VII, 293, 321.

Peygamber'in günlük hayatı, hal ve hareketleri ve bazı tarihlerle alakalı alıntılarından bahsetmektedir.[357] Fakat bu alıntılar genellikle mutabaat[358] veya muallakat[359] suretinde bulunmaktadır. Bu da Buhârî'nin İbn İshâk'ın rivâyetlerine mesafeli yaklaştığının bir göstergesi olsa gerektir. Bununla beraber Buhârî'nin tarihle alakalı görüşlerini temellendirmek için İbn İshâk'ın rivâyetlerini kullandığı da bilinen bir gerçektir.[360]

Buhârî'de bulunan siyer/meğazi ile ilgili rivâyetlerin çoğunluğunu yukarıda ismi geçen zatlardan yapılan nakiller oluşturmaktadır. Ve bu nakiller azımsanmayacak kadardır. Belki Buhârî, eserinin isminin bir gereği olarak bu mevzulara girmiş ve bu mevzularla alakalı rivâyetleri eserine koymuştur. Bu rivâyetlerin çoğu nisbi olarak *"Kitâbu Bed'i'l-vahy"*, *"Kitâbu Fadâili ashabi'n-Nebî"*, *"Kitâbü'l-Menâkıb"*, *"Kitâbü't-Tefsir"*, *"Kitâbü'l-Meğazi"*, *"Kitâbü'l-Cihad ve's-siyer"* gibi başlıklar altında bulunsa da *"Kitâbü's-Salât"*tan *"Kitâbü'n-Nikah"*a kadar çeşitli başlıkların altında da yer alabilmektedir. Kısacası Buhârî'de siyer/meğazi rivâyetlerinin homojen bir yapısı yoktur. Eserin her tarafına dağılmıştır. Bu dağılmada eserin yaklaşık üçte ikisinin tekrar edilmesinin de büyük payı vardır.[361]

Buhârî'deki siyer/meğazi ile ilgili rivâyetlerin dağılımı incelendiğinde Buhârî'nin eserini meydana getirirken öncelikle –olaylar hakkındaki geniş malumat kendisinde saklı olmak kaydıyla- herhangi bir olaya delalet etmeksizin bâb başlıklarını koyduğu anlaşılmaktadır. Bazen bu konulan bâb başlığının altında herhangi bir rivâyetin bulunmaması[362] bazen de bâb

---

[357] İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 46. Ayrıca bkz. Buhârî, Meğazi 1.

[358] Mutabi hadis: Ferd olarak bilinen bir hadisin râvisine, güvenilir olan ve rivâyeti kabul olunan bir başka râvinin mutabaat ederek diğerinin şeyhinden rivâyet ettiği aynı hadise denir. Suyûtî, *Tedrîb*, I, 85. Örnek için bkz. Buhârî, Menâkıbü'l-ensâr 29.

[359] Muallak hadis: İsnadının başından bir veya sıra ile daha fazla râvinin hazfedilerek "kale fülan" veya "zekera fülan" gibi kesinlik ifade eden yahutta "yurva", "yuzkeru" "yuhka" ve "hukiye an fülan" gibi yarı kati ifadelerle rivâyet edilen hadislere muallak, bu çeşit rivâyete de "ta'lik" denir. İbn Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 69. Örnekler için bkz. İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, VII, 279, 329, 378, 416, 417, 428...

[360] Misal için bkz. Buhârî, Meğazi 1.

[361] İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 465-470.

[362] "Menâkibü'l-ensar"da *"Tezvîcu'n-Nebî sallallahu aleyhi ve sellem Âişete..."* bâb başlığı altında Hz. Âişe'nin evlenme hikâyesi, düğünü vs. anlatılmamaktadır. (Buhârî, Menâkıbü'l-ensâr 44) *"İbn Hacer, bu bâbdaki hadisler bâb başlığıyla birebir uyuşmamakta fakat bâb başlığında anla-*

başlığında anlatılan hadiseyi uzaktan çağrıştıran bir rivâyetin bulunması[363] bu tezimizi desteklemektedir.

Bütün bu sebeplerden dolayı Sahihi Buhârî'de herhangi bir siyer/meğazi hadisesini araştırmak ve onun bütün vecihlerini ortaya koymak kolay bir iş değildir. Bunun en önemli sebebi Buhârî'nin tertibi ve bâb başlığı koymadaki metodudur. Bu zorluk bilindiği için bazı âlimler Müslim'in metodunun araştırmacılar için daha kolay bir metod olduğunu ileri sürerler.[364]

İbn Hacer, Buhârî'nin *"Fedâilu's-Sahâbe"* kitabında geçen şahıslar hakkındaki bilgilerin güzel bir tertip içerisinde tasnif edilmediğinden[365] bahsederek *"Buhârî'nin özelliklerinden birinin de bir olay hakkında çoğunluğun bilmesi muhtemel bilgileri tekrar etmek yerine bazı detaylara yer vermek"*[366] olduğunu ifade etmektedir. Buradan Buhârî'nin bir olay hakkında bütün detayları vermek yerine hikmetli bir metod tercih edip -kendince- verilmesi ve bilinmesi gerekli olan rivâyetleri vermeyi tercih ettiği anlaşılmaktadır.

Buhârî bu metoduyla bir hadiseyle alakalı bütün rivâyetleri bir arada veren birçok siyer ve meğazi yazarından ayrılır. Buhârî'deki siyer ve meğaziye ait bir olayın tam olarak bilinmesi o mevzunun eser içerisinde bütün yönleriyle araştırılmasını gerektirir ki bu da zor bir iştir.[367]

Bununla beraber Buhârî'nin bâb başlıklarını koymadaki titizliğini ve dikkatini de gözden kaçırmamak gerekir. Mesela: *"Habeşistan'a Hicret"* mevzuunda *"Necâşî'nin Ölümü"*[368] isimli bir bâb başlığı koymuştur. Bilindiği üzere Necâşî hicretten sonra ölmüştür. Böyle bir bâb başlığının konulması, onun Müslüman olarak ölmüş olmasının -Buhârî tarafın-

---

tılan mânâyı gerektirmektedir." demektedir. (İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, VII, 277).

363 "Menâkibü'l-ensâr"da *"İslâmu Selman el-Fârisî radiyallahu anh"* bâb başlığı altında onun Müslüman olma hikâyesi anlatılmamaktadır. Buhârî'ce bilinen Selman el-Fârisî'nin Müslüman olma hikâyesine işaret edilip geçilmiştir. (Buhârî, Menâkıbü'l-ensâr 53)

364 Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî alâ Müslim*, I, 14-15.

365 İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, VII, 91.

366 İbn Hacer, a.g.e., VII, 572.

367 Mesela: "Birinci Akabe Biâtı" ile alakalı hadisler İman, Menâkıbü'l-ensâr, Tefsir, Hudud, Diyât, Ahkam, Tevhid gibi yedi farklı kitap içerisinde bulunmaktadır.

368 Buhârî, Menâkıbü'l-ensâr 38.

dan- bilindiğinin bir delilidir. Fakat bâb başlığında neden *"Necâşî'nin Müslüman Oluşu"* değil de *"Necâşî'nin Ölümü"* denilmiştir? İbn Hacer bu soruya şöyle cevap vermektedir: *"Buhârî'nin elinde Necâşî'nin Müslüman olduğunu anlatan "*kıssa*"lar bulunmamasına rağmen onun Müslüman olduğunu bildiren "*rivâyet*"ler de bulunmaktadır. Zaten Necâşî'nin öldüğü de kesindir. Buhârî "Necâşi'nin Ölümü" şeklinde bir bâb başlığı kullanmak suretiyle, onun kendisine yapılacak dualardan istifade etmesini dilemiştir."*[369]

Buhârî'nin bir özelliği de siyer/meğazi rivâyetlerini, bilinen kronolojik bir sırayla takip etmemesidir. İbn Hacer'e göre: *"Buhârî, siyer/meğazi rivâyetlerini kendisince sahih ve doğru olan bir tertibe göre tasnif etmiştir."*[370] Mesela: Hendek savaşının tarihi için Mûsâ b. Ukbe'nin hicretin dördüncü senesinde meydana geldiğine dair rivâyetini esas almıştır. Ve bu görüşünü de İbn Ömer'in bir rivâyetiyle kuvvetlendirmiştir. Rivâyette anlatıldığı üzere İbn Ömer on dört yaşında Uhud savaşına katılmak istemiş fakat Hz. Peygamber izin vermemiştir. On beş yaşında Hendek savaşına katılmak için yine izin isteyen İbn Ömer'e bu sefer izin verilmiştir.[371] Olayların değerlendirmesini yapan İbn Hacer: *"Her iki olay arasında bir sene fark olduğu görülmektedir. Uhud savaşının hicri üçüncü senede olduğu bilindiğine göre Hendek savaşı da hicri dördüncü senede olmuştur. Fakat bu yeni tarihleme siyer/meğazi yazarlarının meşhur olan görüşünün hilafınadır. Meşhur olan görüşe göre Hendek savaşı hicretin beşinci senesinde vuku bulmuştur."*[372]

Buhârî, *"Zâtü'r-rika' Gazvesi"*nin tarihi mevzuunda da İbn İshâk[373] gibi siyer/meğazi yazarlarının meşhur olan görüşlerinin hilafına yeni bir tarih ortaya koymaktadır. Buhârî'ye göre Zâtü'r-rika' Gazvesi Hayber'in muhasarasından hemen sonra meydana gelmiştir. Çünkü Ebû Mûsâ el-Eş'ârî de bu gazveye katılanlar arasındadır. Ebû Mûsâ el-Eş'ârî ise

---

[369] İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, VII, 191.
[370] İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 472.
[371] Buhârî, Meğazi 30.
[372] İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, VII, 393.
[373] İbn Hişâm, *Sîre*, III, 287.

Medine'ye Hayber'in fethinden sonra gelmiştir.[374] Bu da gösteriyor ki Zâtü'r-rika' Gazvesi Hayber'in fethinden sonra gerçekleşmiştir.

Buhârî, *"Benî Mustalik/el-Müreysî Gazvesi"*nin tarihi hakkında İbn İshâk'ın hicretin altıncı senesi ve Mûsâ b. Ukbe'nin dördüncü senesinde olduğuna dair rivâyetleri[375] verdikten sonra Zühri'den *"İfk Hadisesi"*ni -ki bu hadise Benî Mustalik gazvesinde meydana gelmiştir- geniş bir şekilde anlatmış ve orada Sa'd b. Muâz'ın başarılarından da ayrıca bahsetmiştir.[376] Buhârî, Zühri'nin bu rivâyetini vermek suretiyle yukarıda verilen her iki tarihinde yanlış olduğunu vurgulamak istemiştir. Çünkü bilindiği üzere Sa'd b. Muâz Hendek savaşına katılmış ve Benî Kureyza muhasarasında almış olduğu bir yara sebebiyle vefat etmiştir.[377] Yukarıda da geçtiği gibi Hendek savaşı hicri dördüncü senede meydana gelmiştir. Bu duruma göre Benî Mustalik/el-Müreysî Gazvesinin en geç Hendek savaşından önce meydana gelmiş olması gerekir.

Buhârî'nin Sahih'inin en önemli özelliği, sahih rivâyetlerden meydana gelmiş olmasıdır. Buhârî elinden geldiğince -ta'likler ve bâb başlıklarında kullanılan rivâyetler hariç- buna dikkat etmiştir. Buhârî herhangibir konu ile alakalı sahih rivâyetlere dayanarak geniş bilgi verme imkanı yoksa elindeki sınırlı sayıdaki sahih rivâyetle yetinmiştir. Hz. Peygamber'in nesebi/soy kütüğü ile ilgili kullandığı rivâyetler bu konuya örnek verilebilir. Buhârî Hz. Peygamber'in soy kütüğünü İbn Abbas'tan (radiyallahu anhüma) rivâyetle: *"Muhammed İbn Abdullah İbn Abdülmuttalib İbn Hâşim İbn Abd-i Menâf İbn Kusay İbn Kilâb İbn Mürre İbn Ka'b İbn Lüey İbn Gâlib İbn Fihr İbn Mâlik İbn Nadr İbn Kinâne İbn Huzeyme İbn Müdrike İbn İlyâs İbn Mudar İbn Nizâr İbn Ma'd İbn Adnân"* şekliyle vermektedir.[378] Rivâyette de görüldüğü üzere Hz. Peygamber'in tesbit edilebilen soy kütüğü Hz. Âdem'e kadar ulaşmamaktadır. Oysaki İbn İshâk birçok hadisçi ve tarihçinin eleştirisine rağmen[379] Hz. Peygamber'in

---

[374] Buhârî, Meğazi 32.

[375] İbn Hişâm, *Sîre*, III, 398.

[376] İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, VII, 430.

[377] Buhârî, Meğazi 31; Cihad 18; Müslim, Cihad 67.

[378] Buhârî, Menâkıbü'l-ensâr 28.

[379] Eleştiriler için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, I, 56-58; Süheylî, *er-Ravdü'l-ünf*, I, 66;

nesebini isnâdsız olarak Hz. Âdem'e kadar ulaştırmaktadır.[380]

Buhârî'nin de bu rivâyeti İbn İshâk'a atfen *et-Tarîhü'l-kKebîr* isimli eserinde kullanması[381] onun hadis kritik mantalitesi ile siyer/meğazi rivâyetlerini nakletmedeki ölçüsü arasındaki farkı göstermesi açısından önemlidir. Bu aynı zamanda Buhârî'nin iki farklı kimliğiyle kaleme aldığı eserlerindeki aynı konuya ait rivâyetlerin sıhhat derecesinin farkının görülmesi bakımından da oldukça dikkat çekicidir.

Buhârî'nin bu hassasiyetinin daha iyi anlaşılması için İbn İshâk[382] ve Tirmizî[383] tarafından rivâyet edilen *"Bahîra"* rivâyetine bakmak yerinde olacaktır. Beyhakî'nin ifadesiyle: *"Bahîra hadisesi, siyer/meğazi ehli yanında meşhur bir rivâyettir."*[384] Buhârî'nin siyer/meğazi ile alakalı konularda kendisine itimat ettiği ve bazı rivâyetlerini kullandığı İbn İshâk'ın bu rivâyetini görmemiş ve bilmiyor olacağı pek ihtimal dahilinde değildir. Öyleyse Buhârî'yi bu rivâyeti kullanmamaya iten sebep nedir, diye düşünebiliriz. Kanaatimizce bu sorunun cevabı, İbn İshâk'ın Bahîra rivâyetini isnâdsız olarak aktarmasında ve yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi Buhârî'nin hadis kritik anlayışında yatmaktadır.

Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere Buhârî, siyer/meğazi hadiseleri hakkında da aynen diğer rivâyetlere uygulamış olduğu tenkit metodunu uygulamış ve farklı sonuçlara ulaşmıştır. Bu metod Buhârî'nin eserinin en belirleyici özelliğidir. Buhârî gayet dakik olan bu metodu kullandığından ve kendisinden sonra gelen en yakın takipçilerinin bile böyle bir metodu kullanmayı düşünmemeleri/güç yetirememeleri sebebiyle haklı bir şöhrete sahip olmuştur.

İbn Hudeyde, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Ahmed, *el-Misbâhü'l-mudî fî küttâbi'n-nebiyyi'l-ummî*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1985, I, 16.

[380] İbn Hişâm, *Sîre*, I, 1. İbn İshâk bu konuda yalnız değildir. Dönemin önenli nesep âlimlerinden Zübeyrî'de Hz. Peygamber'in nesebini isnâdsız olarak Hz. Âdem'e kadar ulaştırmaktadır. Bkz. Zübeyrî, *Nesebu Kureyş*, 4.

[381] Buhârî, *et-Târîhü'l-kebîr*, I, 5-6.

[382] İbn Hişâm, *Sîre*, I, 194-197.

[383] Tirmizî, Menâkıb 3.

[384] Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, II, 26. Daha geniş bilgi için bkz. Sağlam, Ali Rıza, *İslam tarihinde Rahip Bahira meselesi*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1959.

2) Müslim'in Siyer/Meğazi Rivâyetlerini Kullanımı

Müslim'in Buhârî'ye kıyasla en önemli özelliklerinden birisi, eserinde yer verdiği konuların tertip ve düzenidir. Bu yönüyle o, Buhârî'den bir adım öndedir ve yine bu özelliğiyle eseri, siyer/meğazi rivâyetlerinin kolayca bulunabilmesine ve etraflıca araştırma yapılabilmesine çok elverişlidir. Böyle olmasına rağmen yine de Buhârî'de olduğu gibi Müslim'de de siyer/meğaziye dair rivâyetler eserin içerisinde muhtelif kitaplar ve bâblar altındadır. Bu özellik daha önce de bahsedildiği gibi hadis kitapları ile siyer/meğazi kitapları arasındaki farktan kaynaklanmaktadır. Siyer/meğazi kitapları, kronolojik bir düzlemde mevzuya ait bütün detayları incelemekte ve bir sonuca varmaktadır. Hadis kitapları ise, kronolojik bir kaygıdan uzak olarak herhangi bir siyer/meğazi rivâyetini nerede ihtiyaç duyarsa orada zikretmekte, rivâyetler arası bir bağ kurmamaktadır.

Müslim'in tarihçiliğinin/tarih kültürünün ortaya konulabilmesi için öncelikle onun hadisçiliği hakkında bilgi sahibi olmamız yerinde olacaktır. Ancak bu bilgilere sahip olduktan sonra Müslim'in siyer/meğazi rivâyetlerini kullanımı hakkında etraflıca bilgi edinmek mümkün olabilecektir.

Müslim'in Hadisçiliği

Asıl ismi: Ebü'l-Huseyn Müslim b. Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî'dir.[385] 202/817 veya 206/821 yılında Nişabur'da doğmuştur.[386]

İlk eğitimini Nişabur'da aldıktan sonra ilim seyahatlerine başlamış ve dönemin belli başlı ilim merkezleri olan Hicaz, Mısır, İran,

[385] el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, XIII, 100; Zehebî, *Siyer*, XII, 557. Müslim'in hayatı, ilmi kişiliği ve eserleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Zirikli, *A'lam*, VII, 221; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Mektebetü'l-Müsennâ, Beyrut 1957, XII, 232; Selman, Meşhur Hasan Mahmud, *el-İmâm Müslim İbnü'l-Haccâc Sâhibü'l-Müsnedi's-Sahîh ve muhaddisu'l-İslâmi'l-kebîr*; Fahûrî, Mahmut, *el-İmâm Müslim İbnü'l-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî.*

[386] İbn Salâh, *Sıyânetü Müslim*, 64; Nevevî, *Şerhu Müslim*, I, 11. Müslim'in doğum tarihindeki ihtilaflar için bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yan*, V, 195; Zehebî, *el-İber*, II, 23, *Siyer*, XII, 558, *Kâşif*, III, 123; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 127; İbn Tağriberdî, *en-Nucûmü'z-zâhira*, III, 33; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, I, 145.

Suriye, Mezopotamya ve Türkistan'a gitmiştir.[387] Gezdiği yerlerdeki hadis âlimlerinden ders almıştır. Hocaları arasında Ahmed b. Hanbel ve İmâm Şafiî'nin talebesi olan Harmele b. Yahyâ (243/857) ile İshâk b. Râhûye (238/852), Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî (221/836), Ebû Zür'a er-Râzî (264/877) ve Kuteybe b. Saîd (240/854) gibi dönemin en meşhur âlimleri bulunmaktadır.[388] Talebeleri arasında da yine Ebû İsâ et-Tirmizî (275/888), Ebû Hâtim er-Râzî (277/890), Ebû Bekr, Muhammed b. İshâk İbn Huzeyme (311/923) ve Ahmed b. Mübârek el-Müstemlî (284/897) gibi meşhur âlimler vardır.[389]

Ömrünün sonlarına doğru Buhârî'yle tanışan Müslim, onun hadisteki derinliğini takdir etmiş ve dönemin siyasi çalkantıları içerisinde birçokları onu terk ederken o, Buhârî'nin yanında olmayı tercih etmiştir. Hatta kendi hocası Yahyâ ez-Zühlî'nin (257/870) *"Kim 'mes'eletü'l-lafz'da (Kur'ân'ın lafzını telaffuz etmenin mahlûkiyeti meselesi) Buhârî'nin fikrine kailse bizim meclisimizden ayrılsın"* demesi üzerine Müslim, herkesin gözü önünde meclisi terketmiş ve Zühlî'den dinlemiş olduğu hadisleri bir çuvala koyarak kendisine göndermiştir. Sahih'ine de Zühlî'den hiçbir rivâyet almamıştır.[390] Eserine Buhârî'den de hiçbir rivâyet almayan[391] Müslim, 261/874'de vefat etmiştir.[392]

Hadis ve hadis ilimleri mevzuunda birçok eser[393] kaleme alan Müslim'in en meşhur eseri *"el-Müsnedü's-Sahih"* ismini verdiği Sahih'idir.[394]

Müslim, Sahih'ini üç yüz bin hadis içerisinden seçerek meydana getirmiştir.[395] Eserinde diğer bazı müelliflerin çok önemsemediği bir husu-

---

387 el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, II, 6-7; Zehebî, *Siyer*, XII, 558; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 127; Tavâlibe, *el-İmâm Müslim*, 27-36.

388 Tavâlibe, *el-İmâm Müslim*, 38-76; Selman, *el-İmâm Müslim İbnü'l-Haccâc*, 41-43.

389 Tavâlibe, a.g.e., 77-83.

390 Zehebî, a.g.e., XII, 570-573.

391 el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, XIII, 100.

392 İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 195; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 34.

393 Nevevî, *Şerhu Müslim*, I, 10; Zehebî, *Tezkira*, II, 151; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 127. Ayrıca bkz. Brockelmann, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, III, 185; Sezgin, Fuad, *Târîhü't-turâsi'l-Arabî*, I, 269; Tavâlibe, *el-İmâm Müslim*, 86-99; Fâhûrî, *el-İmâm Müslim İbnü'l-Haccâc*, 53-59.

394 İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 195; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 33; İbn Asâkîr, *Târîhu medînet-i Dımaşk*, XVI, 468.

395 İbn Salâh, *Sıyânetü Müslim*, 68; Zehebî, *Siyer*, XII, 580; Suyûtî, *Tedrîb*, I, 50; Hâzimî, *Şurûtü'l-eimmeti'l-hamse*, (İbnü'l-Kayserânî'nin "*Şurûtü'l-eimmeti's-sitte*"si ile beraber) 68.

sa dikkat ederek hocalarından sema' yoluyla almış olduğu hadisleri naklederken *"haddesenâ"*, kendisinin hocalarına okumak suretiyle onların tasvibine arzettiği hadisleri naklederken de *"ahberenâ"* tabirini kullanmıştır.[396]

Müslim, ihtisar etme veya daha başka sebeplerden dolayı eserini bâblara ayırmamış ve bâb başlıkları (terceme) koymamıştır.[397] Merfu hadisleri toplamaya çalışmış mevkuf ve maktu' hadisleri almamıştır.[398] Diğer hadis kitaplarından (Kütüb-i Sitte) farklı olarak eserine *"Mukaddime"* ile başlamış ve burada ne yapmak istediğini açıklamıştır.[399]

Müslim'in Sahih'inin en önemli özelliği; bir hadisin bütün varyantlarını veya aynı konudaki sened ve metinlerinde farklılık olan bütün hadisleri fıkhın ilgili bâbının altına almaktır. Bu toplama esnasında da en önce mutkın olan hafızların rivâyetlerine yer verip mestur, hıfz ve itkanda mutavassıt olan râvilerin naklini sonraya duafâ ve metrûkînin mutabaaten ve iştişhaden rivâyetlerini de daha sonraya bırakır. Böylece aranan hadislerin daha kolay bulunması, sened ve metinlerin hep birden göz önünde bulundurularak istinbat edilecek hükümlerin kolayca çıkarılması sağlanmış olur.[400]

Müslim'in –az da olsa- bir hadisi birden fazla yerde tekrarladığı olmuştur. Eserinde yüz otuz yedi adet tekrar vardır.[401] Tekrar edilen isnâdlarla gelen tek metin için senedlerin değiştiği noktalara (ح) harfi koymak suretiyle bu durumu belirtmek istemiştir. Ayrıca benzer metinli hadislerin en kuvvetlisini baş tarafa almış daha zayıf olan rivâyetlerin senedlerini verip metinlerini *"mislehu"* ve *"nahvehu"* tabirleriyle ifade etmiştir. Eserde bu uygulamanın örnekleri bir hayli çoktur.[402]

Müslim'in Sahih'i elli dört ana bölüm (Kitâb), 1322 bâbtan oluşmaktadır. Eserde mükerrerler dışında 3033 hadis bulunmaktadır. Yukarıda da geçtiği gibi bâb başlıkları Müslim'in şarihlerinden Nevevî (676/1277)

---

396 Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Usûlü*, 56.

397 İbn Salâh, *Sıyânetü Müslim*, 101. Farklı görüşler için bkz. Zehebî, *Siyer*, XII, 574; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I, 555; Itr, Nureddin, *Menhecü'n-nakd fî ulûmi'l-hadis*, 254.

398 Nevevî, *Şerhu Müslim*, I, 3-4; Tavâlibe, *el-İmâm Müslim*, 93; Sezgin, Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, 198-199.

399 Nevevî, *Şerhu Müslim*, I, 10.

400 Nevevî, a.g.e., I, 3-4. Misaller için bkz. Müslim, Cihad ve's-siyer 64, 69.

401 İbn Salâh, *Sıyânetü Müslim*, 101; Nevevî, a.g.e., I, 21.

402 Müslim, İman 1, 14, 23, 30, 34, 35, 38, 40, Tahâret 1, 5, 11, 17, 19, 22, 26...

tarafından konulmuştur.[403] Müslim'de sadece on yedi adet ta'lik vardır. Müslim eserini yazdıktan sonra dönemin en büyük hadis münekkidi Ebû Zür'a'ya takdim etmiş ve onun tashihlerini aynen uygulamıştır.[404] Bununla beraber eserdeki tefsir bölümü tam sistematik olmadıgı için Müslim'in Sahih'ini *"Câmi'"* saymak istemeyen bir eğilim de vardır. Eserde sadece merfu hadislerin bulunması da bu görüşü kuvvetlendiren faktörlerden bir diğeridir.[405]

Müslim'in Tarih Perspektifi

Müslim'in en önemli özelliklerinden birisi eserinde yer verdiği konuların tertip ve düzenidir. Bu yönüyle Buhârî'den bir adım öndedir ve bu özelliğiyle eseri, siyer/meğazi rivâyetlerinin kolayca bulunabilmesine ve etraflıca araştırma yapılabilmesine çok elverişlidir. Böyle olmasına rağmen yine de Buhârî'de olduğu gibi Müslim'de de siyer/meğaziye dair rivâyetler eserin içerisinde muhtelif kitaplar ve bâblar altındadır. Bu özellik daha önceden de bahsedildiği gibi hadis kitapları ile siyer/meğazi kitapları arasındaki farktan kaynaklanmaktadır. Aynı mentaliteyle meydana getirilen Müslim'de de durum farklı değildir. Mesela: *"Tebuk Gazvesi"* ile alakalı rivâyetler eserde on beş farklı yerde geçmektedir.[406] Bu mevzu hakkında bilgi sahibi olmak isteyen bir araştırmacı bütün bu rivâyetleri toplamak ve incelemek zorundadır.

Bununla beraber Müslim'de siyer/meğaziye ait rivâyetler Buhârî'de olduğu kadar çok değildir. Nadiren de olsa Buhârî'de olmayan bazı rivâyetlere rastlamak mümkündür.[407] Müslim'deki siyer/meğazi rivâyetlerinin çoğunlukla bulunduğu üç kitap vardır. Birincisi: *"Kitâbü's-*

---

[403] Nevevî, *Şerhu Müslim*, I, 21. Daha detaylı bilgi için bkz. Selman, *el-İmâm Müslim İbnü'l-Haccâc*, 190-192.

[404] İbn Tağriberdî, *en-Nücumü'z-zahire fi mülûki'l-Mısr vel-Kahire*, III, 33; Zehebî, *Tezkira*, II, 165-167; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbar-i men zeheb*, II, 144-145

[405] ed-Duyûbendî, *Fethü'l-mülhim bi şerhi Sahihi Müslim*, I, 105.

[406] Müslim, Tahâret 77, 81, Salât 105, 244, Salâtü'l-müsâfirîn 42-43, Zekât 72, Eyman 7, Kasâme 23, Lukâta 18-19, Fedâilu's-sahâbe 31-32, Tevbe 9, Fedâil 11, Zühd ve'r-rekâik 38.

[407] Buhârî'de olmayan Hz. Peygamber'in Beni Sa'd kabilesinin yaşadığı bölgede ilk defa göğsünün yarılması hadisesi ve Amr b. Anbese'nin Müslüman oluşu ile ilgili rivâyetler için bkz. Müslim, İman 261; Salâtü'l-müsâfirîn 294.

*Siyer ve'l-cihad"*dır. Bu kitap en çok rivâyeti içerisinde bulunduran kitap olup şu konularla alakalı rivâyetler içermektedir: Savaş hukuku, ganimetlerin hükmü, esirlerin durumu, ğazve ve seriyyeler, Hz. Peygamber'in devlet başkanlarına gönderdiği mektuplar.

İkinci olarak *"Kitâbu Fedâili's-sahâbe"*de sahabenin nasıl Müslüman olduğu, Allah yolunda yaptıkları cihadın özellikleri, Hudeybiye'de biat edenler ve faziletleri, Bedir savaşına katılanlar ve faziletleri, Muhacir ve Ensar arasında yapılan kardeşlik gibi konular ele alınmaktadır.

Üçüncü olarak *"Kitâbü'l-Fedâil"*de ise Hz. Peygamber'in soyu, isimleri, mucizeleri, fıtri ve ahlaki özellikleri, peygamber oluşu, Mekke ve Medine hayatıyla alakalı bilgiler ele alınmaktadır.

Müslim'deki siyer/meğaziye ait rivâyetler –Buhârî'de de olduğu gibi- yukarıda saydığımız birkaç kitapla sınırlı değildir. Mesela: Birinci Akabe Biatı ile alakalı rivâyetler *"Kitâbü'l-Hudud"*da[408], İkinci Akabe Biatı ile alakalı rivâyetler *"Kitâbü'l-İmâre"*de[409], Medine'ye hicretle alakalı rivâyetler ise *"Kitâbü'z-Zühd ve'r-rekâik"*[410] içerisinde bulunabilmektedir.

Müslim'de bazen de bir kitabın içerisinde nakledilen bir olay farklı bâb başlıklarının altında bulunabilmektedir.[411] Bunun sebebi de bâb başlıklarının bizzat Müslim tarafından konulmamış olmasıdır. Bu mevzu ile alakalı olarak Nevevî şöyle demektedir: *"Müslim, Sahih'ini birçok bâblara göre tertip etti, o hakikatte bâblara ayrılmıştır. Fakat Müslim kitabın hacmi artmasın diye veya başka sebeplerden dolayı bâbların adlarını yani tercemelerini zikretmemiştir. Bir cemaat onun bâblarının adlarını koymuş yani bâbları tercemelendirmiştir. Bunların bazısı güzel bazısı değildir. Bu güzel olmayış ya terceme ibaresindeki bir kusurdan yahud lafzının rekâketinden*

---

[408] Müslim, Hudûd 41.

[409] Müslim, İmare 41-42.

[410] Müslim, Zühd ve'r-rekâik 75.

[411] Mesela: Hendek savaşıyla alakalı iki tane bâb başlığı bulunmaktadır. Bunlardan birincisi "Bâbu Gazveti'l-Ahzâb"dır. Burada Hz. Huzeyfeden nakledilen bir rivâyette savaşta yaşanan şiddetli durumdan bahsedilmektedir. (Müslim, Cihad ve's-siyer 99) İkinci bâb ise "Bâbu Gazveti'l-Ahzâb ve hiye'l-Hendek" ismiyle birincisinden yedi bâb sonra gelmektedir. Burada da çukurların kazılmasından, söylenen recezlerden ve Hz. Peygamber'in çukur kazmaya yardım edişinden bahsedilmektedir. (Buhârî, Cihad ve's-siyer 121; Müslim, Cihad ve's-siyer 125-130)

yahud da bunlardan başka sebeplerden ileri gelmiştir. İnşallah ben onları yerlerine yakışacak birtakım ibarelerle tabir etmeye gayret edeceğim."[412]

Yukarıdan da sarih bir şekilde anlaşıldığı üzere Muhammed Fuad Abdülbâki'nin tahkik ettiği ve Nevevî'nin şerh ettiği Müslim nüshasında kullanılan bütün bâb başlıkları tamamen Nevevî'ye aittir.

Bundan dolayı eseri ihtisar eden Münzirî yeni bir tertip yapmış ve: *"Bu tertiple arayan aradığına çok daha hızlı ulaşacaktır."*[413] demiştir. Münzirî, Müslim'de bulunmayan bazı ana başlıklar (Kitâb) koymayı da ihmal etmemiştir.[414] Bu kitap ismi ve bâb başlığı koyma işlerinden siyer/meğaziye ait rivâyetler de nasibini almıştır.[415]

Müslim'in siyer/meğazi rivâyetlerindeki kaynakları Buhârî'de olduğu kadar açık ve net değildir. Çünkü Müslim muallak rivâyetlere itimat etmemiş ve siyer/meğazi rivâyetlerini de diğer rivâyetlerde olduğu gibi muttasıl bir sened ile rivâyet etmeye özen göstermiştir. Oysaki Buhârî muallakatında ve bâb başlıklarının isimlendirilmesinde İbn İshâk ve Mûsâ b. Ukbe gibi siyer/meğazi müelliflerinden istifade ederek kaynaklarını deşifre etmiştir.

Müslim'in siyer/meğazi konuları hakkında en fazla istifade ettiği râvileri Zührî[416], Urve b. Zübeyr[417] ve Mûsâ b. Ukbe'dir.[418]

Ayrıca Müslim, Buhârî'nin yapmış olduğu gibi ahkâm istinbatı için hadisleri muhtelif bâblarda bölmeye ve parçalamaya çalışmamıştır. Onun gayesi muhtelif hadis isnâd zincirlerini bir yerde toplamak olmuştur. Bundan dolayı mevkuf hadislere ehemmiyet vermeyip, müsned hadislerle

---

412 Nevevî, *Şerhu Müslim*, Mukaddime, 21.

413 Münzirî, *Muhtasaru Sahih-i Müslim*, 9. (M. Nasıruddin el-Elbânî'nin Mukaddimesi)

414 Münzirî'nin eklemiş olduğu kitap isimlerinden bazıları şunlardır. "Kitâbü'l-Vudu", "Kitâbü'l-Gusl", "Kitâbü'n-Nefakât", "Kitâbü'l-Vakf", "Kitâbü'd-Dıyâfe", "Kitâbü'l-Hicra ve'l-meğazi". Daha geniş bilgi için bkz. Münzirî, *Muhtasaru Sahih-i Müslim*, 9. (M. Nasıruddin el-Elbânî'nin Mukaddimesi)

415 Münzirî, "Kitâbü'l-Cihad ve's-siyer"i birbirindan ayırarak müstakil iki ayrı kitap haline getirmiştir. Ayrıca "Kitâbü'l-Hicra ve'l-meğazi" ismiyle de yeni bir kitap meydana getirmiştir.

416 Müslim, Cihad ve's-siyer 11, 26, 27, 28, 38, 39, 40, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 70, 74, 76…

417 Müslim, Cihad ve's-siyer 51, 52, 53, 54, 65, 67 vd.

418 Müslim, Cihad ve's-siyer 20, 30, 38, 62 vd.

meşgul olmuştur.[419] Bunun en güzel örneği de *"İsrâ ve Mi'rac Hadisesi"* hakkındaki Şerik b. Abdullah b. Ebi Nemir'in rivâyetidir.[420]

b) Tarih Kitaplarının Siyer/Meğazi Rivâyetlerini Kullanımı

Önceki bölümde *"Tarih Kitapları"* başlığı altında, 133 ve 138. sayfalar arasında ilk dönemdeki meşhur tarih kitapları hakkında bilgiler verilmişti. Burada o bilgilere ilaveten İbn İshâk'ın *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'si özelinde tarih kitaplarının siyer/meğazi rivâyetlerini kullanımını incelemeye çalışacağız.

1) İbn İshâk'ın Siyer/Meğazi Rivâyetlerini Kullanımı

İbn İshâk'ın eserini; *"el-Mübtede"* (Cahiliye ve İslâm öncesi dönem), *"el-Meb'as"* (Hz. Peygamber'in Mekke dönemi), *"el-Meğazi"* (Hz. Peygamber'in gazveleri ve Medine dönemi) diye üç bölüme ayıranlar[421] olduğu gibi *"el-Mübtede"*, *"el-Meğazi"* ve *"el-Hulefa"* gibi bölümlere ayıranlar da olmuştur. Bunun yanında eserin asıl maksadının Hz. Peygamber'in meğazisini ortaya koymak olduğunu söyleyenler de vardır.[422]

Günümüz yazarlarından Abdülaziz ed-Dûrî ise eserin *"el-Mübtede"* ve *"el-Meğazi"* ismiyle iki ana bölüm halinde telif edildiğini belirtmektedir.[423] Nasıl isimlendirilirse isimlendirilsin geçmişteki birçok âlim eserin *"Kısâs-ı Enbiyâ/Peygamberlerin Kıssaları"* bölümündeki rivâyetlerden istifade etmiştir.[424] Hatta Sehavî, *"el-Mübtede"* bölümünün *"Kısâs-ı Enbiyâ"* ile ilgili rivâyetlere tahsis edilmiş olduğunu belirtmektedir.[425]

"el-Hulefâ/halifeler" bölümünün siyer/meğazi ile açık bir bağlantısı olmasa da eserde Hz. Ömer'in şehid edilmesi, Müslümanların halifesinin şûrânın toplanmasını istemesi gibi halifelerle alakalı bölümlere de yer

---

[419] Sezgin, Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, 198-199.
[420] Bkz. Müslim, İman 262.
[421] Horovitz, *el-Meğazi'l-ûlâ ve müellifuhâ*, 82; Brockelmann, *Târîhü'l-edebi'l-Arabi*, III, 11; Dûrî, *Neş'etü ilmi't-târîh*, 28.
[422] Tarâbişî, Muta', *Ruvâtu Muhammed İbn İshâk fi'l-Meğazi ve's-Siyer ve Sâiri'l-Merviyyât*, 35-36.
[423] Dûrî, *Neş'etü ilmi't-târîh*, 28.
[424] el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, I, 215.
[425] Sehâvî, *el-İ'lân*, 92.

verilmiştir.[426] Taberî'nin nakline göre Hz. Osman dönemindeki fitne[427] ile Hz. Ali ve Hz. Muâviye arasındaki hadiseler[428] hakkında da bilgi verilmektedir.

İbn İshâk'ın siyer/meğazi rivâyetlerini kullanmna/değerlendirmede uygulamış olduğu metodlarını şu başlıklar altında incelemek mümkün olacaktır.

Bir olay hakkındaki bütün rivâyetleri toplaması

İbn İshâk'ın önemli özelliklerinden birisi herhangi bir mevzu hakkındaki bütün rivâyetleri toplayıp tek bir sened ve tek bir metin olarak nakletmesidir. Birleşik sened/metin diye isimlendirilen bu husus daha çok *"el-Meğazi"* bölümünde bulunmaktadır.[429] Medine tarih yazıcılığı ekolünün (rivâyetçi ekol) en bariz özelliklerinden birisi olan birleşik sened kullanma meselesi daha önceleri Urve b. Zübeyr ve Zührî[430] tarafından daha sonra da Vâkıdî tarafından uygulanagelmiştir.[431]

İbn İshâk'ı diğerlerinden ayıran özellik ise onun herhangi bir hadiseyi birleşik sened/metinle verdikten sonra kendi hocalarından başlamak üzere senedi tekrar vermesi ve olayı daha geniş ve detaylarıyla anlatmasıdır.[432] Birleşik sened/metin kullananlar hadisçiler tarafından eleştirildiği gibi İbn İshâk da bu mevzuda eleştirilmekten kurtulamamıştır.[433]

İbn İshâk siresinde üslup olarak hem hadisçilerin hem de hikayecilerin üslubunu kullanmıştır. Bununla beraber eserinde hikayecilerin üslubunun

---

[426] Sezgin, Fuad, *Târîhü't-turasi'l-Arabi*, 95.

[427] Taberî, *Târîh*, IV, 329, 381.

[428] Taberî, a.g.e., IV/557; V, 46, 69, 266, 288, 296.

[429] İbn Hişâm, *Sire*, II, 244.

[430] Urve b. Zübeyr'in Hudeybiye olayı ile ilgili rivâyetinde birleşik sened, Zühri'nin de ifk hadisesiyle ilgili rivâyetinde birleşik sened ve metin kullanmalarına dair bkz. Urve b. Zübeyr, *Meğazî Rasûlillah*, 192; Buhârî, Şehadât 15; İbn Hacer, *Fethü'l-bâri*, VII, 353, 421. Burada ilk dönem hadis/tarih yazıcılığı açısından dikkat edilmesi gereken bir ayrıntı daha vardır: Urve b. Zübeyr, birleşik sened ve metin kullanımında râvilerin hepsinin sika olmasını şart koşmuştur. İbn İshâk ise sened de sika olanı da olmayanı da birleştirmiştir. (Ulyânî, Muhammed b. Sâmel, *Menhecu kitâbeti't-târîhi'l-İslâmi*, 352.)

[431] Dûrî, *Neş'etü ilmi't-târîh*, 31.

[432] Örnekler için bkz. İbn Hişâm, *Sire*, I, 221, 224, 239-240.

[433] İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 93; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, III, 470; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 43.

etkileri biraz daha fazla hissedilmektedir.[434] Eserinde hadisçilerin genel üslubundan farklı olarak çok daha fazla şiir kullanmış ve bu yönüyle de ayrıca eleştiri oklarına maruz kalmıştır.[435]

Topladığı rivâyetlerde sıhhat şartı aramaması

İbn İshâk toplamış olduğu rivâyetlerde sıhhat şartı aramamıştır. Siyer sahasında yapmış olduğu başarılı çalışmalarından dolayı onu takdir eden Zehebî, eserine yalan ifadeler içeren şiirler ve bazı münker rivâyetler doldurduğu için de eleştirmiş[436] ve eseri için *"Keşke onlar olmasa daha güzel olacaktı"*[437] demiştir. Bir başka yerde de eserin bu haliyle tenkih ve tashihe muhtaç olduğunu belirtmiştir.[438]

Zehebî'nin eleştirilerinden anlaşıldığı üzere İbn İshâk'ın, siyer/meğaziye ait toplamış olduğu malzemede sıhhat şartı aramadığı ve onun sahih ile zayıf rivâyetleri birbirinden ayırma gibi bir düşüncesinin olmadığı anlaşılmaktadır. Bu düşüncesinden dolayı eserine asılsız haberler ve münker rivâyetler almaktan çekinmemiştir.[439]

İbn İshâk'ta böyle rivâyetler bulunduğu için Yahya İbn Saîd el-Kattân kendisine uğrayan bir takım kimselere: *"Nereden geliyorsunuz?"* diye sorduğunda onlar: *"Vehb İbn Cerîr'in yanından geliyoruz, o "Kitâbü'l-Meğazi"yi babasından, o da İbn İshâk'tan rivâyetle bize okudu."* diye cevap vermişler, Yahya, "*Desenize onun yanından çok yalanlarla döndünüz*" buyurmuştur.[440]

Yukarıda sayılan sebeplerden dolayı İbn Hişâm, İbn İshâk'ın eserinde

---

434 Dûrî, *Neş'etü ilmi't-târîh*, 28.

435 İbn İshâk'a yöneltilen eleştiriler için bkz. İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 93; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, I, 242; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, III, 470; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 41.

436 Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, III, 469.

437 Zehebî, *Siyer*, VII, 52.

438 Zehebî, a.g.e., VII, 115-116.

439 İbn İshâk, İbn Abbas'tan naklen Ebû Tâlib'in Müslüman olarak öldüğünü rivâyet etmektedir. (İbn Hişâm, *Sire*, II, 26-27) Buhârî ve Müslim'deki rivâyetler ise Ebû Tâlib'in kesinlikle kafir olarak öldüğü yönündedir. Bkz. Buhârî, Salât 21; Menâkıbü'l-ensâr 63; Tefsir 9 (16), 28 (1); Müslim, İman 357-364.

440 İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 193.

bulunan yanlışlıkları gidermeye çalışmış, bazı tenkit ve tashihlerde bulunarak yeniden tasnif etmiştir.[441]

Eserde kronoloji gözetilmesi

İbn İshâk eserinde olayları kronolojik bir tertibe göre vermeye gayret göstermiştir. Nadiren de olsa bazı olayların kronolojik tertibe uymadıkları görülmektedir. Kronolojik tertip herhangi bir mevzu ile alakalı rivâyetlerin bir araya getirilmesine de mani değildir. Bu özellik hadis kitapları ile tarih kitaplarının en belli başlı farklarından birini meydana getirmektedir. Hadis kitaplarında rivâyetlerin bölünüp farklı yerlerde nakledilmesi genel bir prensip olarak görülmektedir.[442]

İlk defa İbn İshâk'ın eserinde uygulamış olduğu bu özellik[443] Müslüman tarih yazıcılığı konusunda bir inkılap meydana getirmiştir.

İbn İshâk'ın kaynakları

İbn İshâk'ın kaynaklarını öncelikle *"mektûbe/yazılı"* ve *"müşâfehe/sözlü"* kaynaklar olmak üzere ikiye ayırmak gerekir.

İbn İshâk, eserinin ilk kısmını oluşturan *"el-Mübtede"*" bölümünde yazılı kaynaklardan istifade etmiştir. Bu bölümde Hz. Âdem'in yaratılışından Hz. İsmâil aleyhimüsselam dönemine kadar kullanmış olduğu kaynaklarda israiliyata da itimat ettiği görülmektedir. Mısır'da kaleme aldığı bu bölümde[444] Vehb b. Münebbih'ten çokça nakillerde bulunmuştur.[445] Bunun yanında Ka'bu'l-Ahbâr[446] ve Muhammed İbn Ka'b el-Kurazî'den[447] de istifade etmeyi ihmal etmemiştir. Bazen de isimlerini söylemeksizin, rivâyetlerde bulunduğu da görülmektedir.[448] İbn İshâk bu dönemdeki

441 İbn Hişâm, *Sire*, I, 1-2.

442 Müslim'de "Tebuk Gazvesi"nin on beş değişik yerde geçmesiyle alakalı bkz. Müslim, Tahâret 77, 81; Salât 105, 244; Salâtü'l-müsâfirîn 42-43; Zekât 72; Eyman 7; Kasâme 23; Lukâta 18-19; Fedâilu's-sahâbe 31-32; Tevbe 9; Fedâil 11; Zühd ve'r-rekâik 38.

443 Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzi*, I, 19.

444 İbn Hişâm, *Sîre*, 17.

445 Taberî, *Târîh*, I, 322, 401, 407, 432, 464, 476, 478.

446 Taberî, a.g.e., I, 265, 401.

447 Taberî, a.g.e., I, 418, 420.

448 Taberî, a.g.e., I, 44, 140, 183.

rivâyetlerinin çoğunda isnâd kullanmamıştır.[449]

İbn İshâk siyer/meğazi konularının naklinde sözlü rivâyetlere de çok önem vermiştir. Özellikle Medineli hocalarına, onlar içerisinde de Zübeyr ailesi ve mevalilerine ayrı bir değer vermiştir. En çok rivâyeti Urve İbn Zübeyr[450], Hişâm İbn Urve[451], Yahya İbn Urve[452], Amr İbn Abdullah İbn Ehî Urve[453], Muhammed İbn Ca'fer İbn Ehî Urve[454] ve Yahya İbn Abbâd İbn Abdullah İbn Ehî Urve el-Kebîr'den[455] yapmıştır. Ayrıca Zübeyr ailesinin mevalileri olan Yezîd İbn Rûman[456], Vehb İbn Keysân[457], Salih İbn Keysân[458] ve İsmâil İbn Ebî Hakîm'den[459] de rivâyetlerde bulunmuştur.

İbn İshâk'ın siyer/meğazi alanında en önemli kaynakları ise başta Zührî[460] olmak üzere Âsım İbn Ömer İbn Katâde el-Ensârî[461] ve Abdullah İbn Ebî Bekr İbn Muhammed İbn Amr İbn Hazm'dır.[462]

İbn İshâk'ın râvileri arasında olaylara bizzat katılanların kadın/erkek akrabalarını da saymamız gerekir.[463] Hatta bunlar arasında İbn İshâk'ın babası İshâk İbn Yesâr[464] ve Yezîd İbn Ebî Habîb el-Mısrî[465] de bulunmaktadır.

İbn İshâk Ehli Kitap'tan da rivâyetlerde bulunmuştur.[466] Fakat o bu rivâyetleri metin tenkidine tabi tutmadan eserine almamıştır. Mesela

---

449 Taberî, a.g.e., I, 34, 145, 165, 234, 461, 462.
450 İbn Hişâm, *Sîre*, III, 356, 376.
451 İbn Hişâm, a.g.e., I, 259, 340.
452 İbn Hişâm, a.g.e., I, 310, 336.
453 İbn Hişâm, a.g.e., II, 220.
454 İbn Hişâm, a.g.e., II, 109, 206, 306.
455 İbn Hişâm, a.g.e., II, 102.
456 İbn Hişâm, a.g.e., I, 363; II, 242, 244, 245.
457 İbn Hişâm, a.g.e., I, 253, 254.
458 İbn Hişâm, a.g.e., I, 262; II, 195.
459 İbn Hişâm, a.g.e., I, 257.
460 İbn Hişâm, a.g.e., II, 102, 218, 244; III, 356, 362, 377.
461 İbn Hişâm, a.g.e., II, 47, 127, 146.
462 İbn Hişâm, a.g.e., II, 127, 140, 244, 260; III, 357.
463 İbn Hişâm, a.g.e., I, 231, 311, 371; II, 47, 138, 441.
464 İbn Hişâm, a.g.e., I, 169, 418; II, 77, 428.
465 İbn Hişâm, a.g.e., I, 145; II, 116, 302; III, 382.
466 Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, III, 470. Örnekler için bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 194, 261, 263.

Hz. Peygamber'in Hayber, Benî Kureyza ve Benî Nadîr gibi gazveleri ile ilgili, Müslüman olan Yahudi çocuklarından babalarının durumları hakkında bilgiler almış fakat o bilgileri tenkide tâbi tutmadan ihticac/delil getirme için kullanmamıştır.[467] Bu hassasiyetine rağmen İbn İshâk'ın bazı meçhul şahıslardan batıl rivâyetlerde bulunduğu da bir gerçektir.[468]

İbn İshâk'ın rivâyetlerinin bir kısmını da belağları[469] oluşturmaktadır. Bazı rivâyetlerinde de *"Güvendiğim bir kimse"*[470], *"Bazı ilim sahipleri"*[471] gibi kapalı, *"İddia ettikleri gibi"*, *"En iyisini Allah bilir"* gibi şüpheyi çağrıştıran ifadeler kullanmıştır. Bütün bunlar onun Medineli hadisçiler nazarında zayıf bir râvi seviyesine düşmesine ve rivâyetlerine önem verilmemesine sebep olmuştur.

Bütün bunlara rağmen İbn İshâk'ın eserinde muttasıl senedle rivâyet edilen rivâyetler ve Buhârî ve Müslim'in râvileri gibi sika râviler de vardır.

Şunu da hatırlatmadan geçmemek lazımdır ki İbn İshâk –el-Mübtede'de– her ne kadar sözlü rivâyetlere önem verse de bu onun yazılı kaynaklar kullanmadığı mânâsına gelmez. Yezîd İbn Habîb[472] ve Abdullah İbn Ebû Bekr'den[473] yapmış olduğu rivâyetler bunu göstermektedir.

İbn İshâk'ın çok sayıda râvisi bulunmaktadır. İbn Hacer bunlardan yirmi dokuz tanesinin ismini[474], Zehebî ise kırk tanesinin ismini saymış

---

[467] İbn Seyyidi'n-Nâs, *Uyûnü'l-eser*, I, 18.

[468] el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, I, 227. Meçhul bir şahıs olan Cehm Mevlâ Hâris b. Hâtıb el-Cümahî'nin rivâyetleri için bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, I, 173.

[469] Belağ: "Belağanî/bana ulaştı ki... " diyerek nakledilen haber. Bu şekilde nakledilen bir haber, aksi belli oluncaya kadar "munkatı", dolayısıyla da "zayıf" hükmündedir. (Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 56) İbn İshâk'ın belağları için bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, I, 251, 275, 276, 365.

[470] İbn Hişâm, *Sîre*, III, 48, 73, 424.

[471] İbn Hişâm, a.g.e., I, 225, 263, 265; III, 52.

[472] Taberî, *Târîh*, II, 645.

[473] Taberî, a.g.e., III, 126, 128, 146.

[474] İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 39.

ve arkasından şöyle demiştir: *"Daha başkaları da var ki onlara ulaşmak ve saymak gerçekten zordur."*[475] Günümüz araştırmacılarından Tarâbişî, İbn İshâk'ın râvilerini altmış olarak saymaktadır. Fakat bu sayıların bir mânâ ifade etmediği kanaatindeyiz. Çünkü İbn İshâk'ın, İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ı; Halife İbn Hayyât'ın *Târîh*'i, Belâzurî'nin *Ensâbu'l-Eşrâf*'ı gibi eserlere yayılmış *"kale İbn İshâk"*, *"ve fi rivâyeti İbn İshâk"* ve benzeri ifadelerle nakledilen onlarca/yüzlerce rivâyeti bulunmaktadır. Bu da İbn İshâk'ın râvilerinin kaç kişi olduğunu belirlememizi zorlaştırmaktadır. İbn İshâk'tan en çok rivâyet eden kişi Bekkâî'dir. Daha sonra Seleme İbn Fadl ve Yunus İbn Bükeyr gelmektedir. Bu şahısların rivâyetlerinin çoğu elimizde olmasına rağmen bir kısmının da Hâkim'in *Müstedrek*'i, Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübra* ve *Delâilü'n-Nübüvve*'si, İbn Asâkir'in *Târih*'i, İbn Esîr'in *el-Kâmil*'i ve İbn Hacer'in *Üsdü'l-ğâbe*'si gibi eserlerin içerisinde dağınık bir şekilde bulunduğu bilinmektedir[476] İbn İshâk'ın bütün rivâyetlerine ulaşmak için yukarıda isimleri sayılmaya çalışılan eserler üzerinde kapsamlı bir çalışma yapılmasıyla mümkün olacaktır.[477]

İbn İshâk'ın eserine bakılınca bazen aynı mevzuda bile râvilerin birbiriyle çelişen rivâyetlerine rastlamak mümkündür.[478] Bunun sebebi ise İbn İshâk'ın eserini üç farklı yerde yazması ve üç farklı nüshanın oluşmasıdır. Bunlar Medine, Kûfe ve Bağdat nüshalarıdır.[479] Bir başka sebep de İbn İshâk'ın eserinin kendi döneminde bir kitap haline getirilmemiş râvilere sahifeler halinde okunmuş ve imla ettirilmiş olmasıdır.[480]

---

[475] Zehebî, *Siyer*, VII, 35.

[476] Tarâbişî, Muta', "Ruvâtu Muhammed İbn İshâk fi'l-Meğazi ve's-Siyer ve Sâiri'l-Merviyyât", Mecelletü Mecmeu'l-Lugat, C. III, S. 56, s. 555.

[477] Tarâbişî, Muta', a.g.m., 543; Horovitz, *el-Meğazi'l-ûlâ*, 83.

[478] Mesela: Âmir İbn Füheyre'nin Müslüman oluşuyla ilgili rivâyet Bekkâî ve Yunus İbn Bükeyr nüshalarında farklılıklar göstermektedir. (Süheylî, *er-Ravdü'l-ünf*, III, 38) İbn İshâk'ın râvileri arasındaki diğer ihtilaflar için bkz. İbn Kesîr, *Üsdü'l-ğabe fi marifeti's-sahabe*, III, 120; İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 146, 216; İbn Hişâm, *Sîre*, II/36-37.

[479] İbn Hişâm, *Sîre*, I, 13.

[480] Tarâbişî, Muta', "Ruvâtu Muhammed İbn İshâk fi'l-Meğazi ve's-Siyer ve Sâiri'l-Merviyyât", Mecelletü Mecmeu'l-Lugat, C. III, S. 56, s. 535, 537.

İbn İshâk'ın eseri her ne kadar çok zayıf rivâyetler ihtiva etse de rivâyetlerinin çoğu sahih hadis kitaplarında nakledilmiş veya başka bir ifadeyle İbn İshâk'taki rivâyetler sahih kitaplarında bulunan bilgilerle mutabaat arzetmektedir.[481]

Bu meselenin daha iyi anlaşılabilmesi için Üçüncü Bölüm'de hadis ve siyer/meğazi kaynaklarıyla karşılaştırmalı olarak incelenen Benî Kureyza olayına ve râvi değerlendirmelerine bakmak yeterli olacaktır.

---

[481] Umerî, Ekrem Ziyâ, *el-Müctemaü'l-medeni fi ahdi'n-nübüvve*, 27-47.

Üçüncü Bölüm

HADİS VE TARİH RİVAYETLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI OLARAK İNCELENMESİ: BENÎ KUREYZA OLAYI ÖRNEĞİ

HADİS VE TARİH RİVAYETLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI OLARAK İNCELENMESİ: BENÎ KUREYZA OLAYI ÖRNEĞİ

Bu bölümde, birinci ve ikinci bölümde teorik olarak incelenen hadis rivâyetlerinin tarih ilmi açısından değeri konusu *"Benî Kureyza Olayı"* çerçevesinde karşılaştırmalı olarak değerlendirilmeye çalışılacaktır. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hayatı ile ilgili en geniş bilgiler hiç şüphesiz siyer türü eserlerin ilgi alanına girse de Hadis Edebiyatının değişik bölümlerinde de Hz. Peygamber'in (s.a.s.) siyeri ile ilgili dağınık bilgiler bulunmaktadır. Aşağıda *"Benî Kureyza Olayı"* hakkında ilgili hadis ve tarih kaynakları karşılaştırılarak hadis kaynaklarındaki rivâyetler esas alınarak bir siyer kitabı yazılıp yazılmayacağı veya daha geniş perspektifte hadis kaynaklarındaki tarihi malzeme ile gerçek tarihi malumata ulaşılıp ulaşılmayacağı araştırılacaktır. Yine böyle bir karşılaştırma ile siyer/meğaziye ait aynı konudaki rivâyetlerin farklı bakış açılarına göre tasnif edildiğinde (hadis ve tarih kitapları) ne gibi sonuçların ortaya çıkabileceği görülecektir. Ayrıca hadisçilerin isnat sistemini aynen kullanan tarihçilerin, ricâl açısından rivâyetlerde hassas davranıp davranmadıkları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Medine site devlet/toplum yapısını, ehl-i kitap ile ilişkileri, savaş taktiklerini, onun insanlar üzerindeki etkisini göstermesi ve sonuçları açısından da bir takım önemli fıkhî kuralları içermesi nedeniyle *"Benî Kureyza Olayı"*, hem hadis hem de tarih kitaplarında detaylı olarak geçmektedir. Bu öneme binaen bu olayı karşılaştırmalı olarak incelemeye çalışacağız.

Mukayeseli çalışmalarda içine düşülen en önemli problemlerden birisi kronolojiye dikkat edilmeyip anakronizm'e düşülmesidir. Böyle bir kaygı nedeniyle çalışmamızda ilk dönem (h. 2-3. asır) hadis ve tarih kaynaklarını kullanmaya gayret ettik. En çok kullandığımız hadis kaynakları Abdürrezzâk'ın *Mûsannef*'i, Ahmed İbn Hanbel'in *Müsned*'i, Dârimî'nin *Sünen*'i ve Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'leri başta olmak üzere diğer hadis kitaplarıdır. Siyer kaynaklarından ise Vakıdî'nin *el-Meğazi*'si, İbn İshâk ve İbn Hişâm'ın *Sîre*'leri, İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ı kullanılmıştır. Bazan da İbn Kesîr'in *el-Bidâye*'si ve Zehebî'nin *el-Meğazi*'sine rivâyetlerin değerlendirilmesi için yer verilmiştir. Bununla birlikte olayların daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacak daha sonraki dönemlere ait eserlerden de yer yer istifade edilmiştir. Konumuz, hadis rivâyetleri ile siyer/meğazi rivâyetlerinin karşılaştırması olunca siyer ve tarih kitaplarının kendi aralarındaki farklılıklara temas edilmemiştir. Söz konusu çalışmamızda köşeli parantezlerle verilen bilgiler bizlere aittir. Olayın kurgulanması için bu gerekli görülmüştür. Ayrıca metin içerisinde konuyla ilgili alt başlıklara da yer vererek konunun bir kronoloji içerisinde işlenmesine çalışılmıştır. Temel hadis kaynaklarından alınan rivâyetler ana metinde tırnak içerisinde gösterilmiştir. Olayların hadis kaynaklarında olmayıp da yalnız siyer/meğazi ve tarih kitaplarında bulunan kısımları ise dipnotlarda verilmiştir.

Şimdi bu bilgiler ışığında *"Benî Kureyza Olayı"*nın hadis ve tarih kitaplarında nasıl anlatıldığına geçebiliriz.

A- BENÎ KUREYZA OLAYI

1. [*Benî Kureyza Olayı ne zaman meydana gelmiştir?*][1]

[1] Benî Kureyza olayının tarihi hakkında hadis kitaplarında her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. İbn Hişâm olayın tarihini hicri 5 olarak belirtirken İbn Sa'd bu tarihi detaylarıyla 23 Zi'l-ka'de Çarşamba günü (15 Nisan 627) olarak vermektedir. İbn Sa'd'ın kendisinden önceki rivâyetleri ve eserleri görme ve onları inceleyip değerlendirme imkanı olduğu için onun görüşü daha tutarlı görülmektedir. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 321; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 74. Ayrıca bkz. Makrizî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir (845/1442), *İmtâü'l-esmâ bimâ li'n-Nebiyyi mine'l-ahvâl ve'l-emvâl ve'l-hafede ve'l-metâ'*, (thk. Muhammed Abdülhamîd en-Nemîsî), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1999/1420, I, 244.

2. [*Benî Kureyza Olayı'nın sebebi:*]

"Hz. Peygamber Medine'deki Yahûdî kabileleriyle ayrı ayrı anlaşmalar yapmıştır. Bunlardan Benî Kaynuka ve Benî Nadîr anlaşma hükümlerine uymadıkları için Medine'den çıkarılmışlardır. Benî Kureyza ise, Uhud Savaşından sonra yapılan anlaşmayı yeniledikleri için yerlerinde kalmışlardır.[2] "Nadîr ve Kurayza yahudileri Resûlullah aleyhissalâtu vesselâm ile savaştılar. O da Benî Nadîr'i sürdü. Kurayza'yı yerinde bıraktı. Kurayza'ya ihsanda dahi bulundu. Sonradan onlar da Resûlullah'la savaştılar."[3]

3. [*Allah'ın, Rasûlüne Benî Kureyza ile harb etmesini emretmesi:*]

"Öğle vakti olduğu zaman Cebrâil atlastan bir sarık ile sarıklı olarak, üzerinde ipek atlastan bir kadifenin bulunduğu bir eğerle eğerlenmiş bir katırın üzerinde Resûlullah'a (sallallahü aleyhi ve sellem) geldi ve şöyle dedi: "Ya Rasûlallah, silahı bıraktın mı?" Resûlullah "evet" dedi. Bunun üzerine Cibril: "Melekler henüz silâhı bırakmadılar ve henüz geri de dönmediler. Onların peşini takip ediyorlar. Ey Muhammed! Allah sana Benî Kureyza'ya gitmeni emrediyor. Ben de onlara gidiyorum, onları sarsacağım." dedi.[4]

4. [*Resûlullah'ın Müslümanları savaşa çağırması:*]

"Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) 'Hiç kimse ikindi namazını sakın başka yerde kılmasın, ancak Benî Kureyza yurdunda kılsın' buyurdu. Ashâbın bir kısmı bu emrin zâhirine uyarak, namazlarını Benî Kureyza yurduna varınca kıldılar. Bir kısmı da Peygamber'in (sallallahü aleyhi ve sellem) maksadı, acele etmemizi sağlamaktır, diyerek, vakit çıkmadan yolda kıldılar. Bu olay nebiye (sallallahü aleyhi ve sellem) arzedilince her iki zümreyi de yaptıkları şeyden dolayı ayıplamadı."[5]

---

2 Ebû Dâvûd, Harac 23. Olayın detayları için bkz. Abdurrezzâk, *el-Musannef*, V, 358-363.

3 Buhârî, Meğâzî 14; Müslim, Cihad 62; Ebû Dâvûd, İmaret 23. Kurayza oğulları Hendek kazılırken kazma, kürek gibi âletler vererek Müslümanlara yardımcı olmuşlardır. Olayın detayları için bkz. Abdurrezzâk, *el-Musannef*, V, 368-372.

4 Buhârî, Salâtü'l-havf 5; Cihad 18; Meğazî 30; Müslim, Cihâd 67; Ebû Dâvûd, Cenâiz 8; Nesâî, Mesâcid 18; Müsned, III, 121, VI, 56, 141.

5 Abdurrezzâk, *el-Musannef*, V, 370; Buhârî, Salâtü'l-havf 5; Meğazi 30; Müslim, Cihâd 69. Hadis kitaplarında anlatılan bu hadise çok küçük değişikliklerle İbn İshâk'ta da şu şekilde geçmektedir: İbn İshâk dedi ki: Bu haberi bana babam İshâk b. Yesâr, Ma'bed b. Kâb b. Mâlik el-Ensârî'den naklen haber verdi. Ashabtan bir kısmı Benî Kureyza mahalline yatsı namazından

5. [*Resûlullah'ın* (sallallahü aleyhi ve sellem) *İbn Mektûm'u Medine'ye vali tayin etmesi:*][6]

6. [*Benî Kureyza'nın Ali b. Ebî Tâlib'e kötü sözler söylemesi:*][7]

7. [*Cibril'in Dıhye b. Halife el-Kelbî suretinde görülmesi:*]

"Resûlullah (s.a.s.) Benî Kureyza'ya varmadan önce Peygamber Mescidinin komşusu bulunan Benî Ganm kabilesinden bir kısım insanlarla karşılaştı[8] ve şöyle dedi: "Kimse size rastladı mı?" onlar dediler ki: "Ya Rasûlallah bize, Dihye b. Halîfe el-Kelbî rastladı, üzerinde eğer bulunan beyaz bir katır üzerine binmişti. O katırın üzerinde atlastan bir kadife vardı." Bunun üzerine Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem): "O Cibril'dir. "Benî Kureyza'ya gönderildi ki onların kalelerini sarssın ve kalblerine korku atsın..."[9] Enes b. Mâlik (r.a.) der ki: "Ben Cibril'in melâike cemâatinin Ganm oğulları sokağından geçtikleri sıra yükselen tozunu bugün bile görür gibiyim."[10]

8. [*Benî Kureyza kuşatmasına Müslümanlardan kaç kişi katıldı?*][11]

---

sonra geldi. Böylece Resûlullah'ın ashabı O'na kavuşmuş oldu. Fakat Resûlullah'ın (sallallahü aleyhi ve sellem): "Hiçbir kimse ikindi namazını başka yerde kılmasın, ancak Benî Kureyza da kılsın" sözünden dolayı ikindiyi kılmamışlardı. Savaş gibi vazgeçilmez bir meşguliyetleri vardı. Resûlullah'ın (sallallahü aleyhi ve sellem) "Benî Kureyza'ya gelinceye kadar" sözünden dolayı namazı kılmaktan çekindiler ve orada ikindiyi yatsıdan sonra kıldılar. Allah Kitabında bu sebepten onları ayıplamadı, Resûlullah da (sallallahü aleyhi ve sellem) bu sebeple onları kınamadı." Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 323.

6 Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) Medine'ye İbn Mektûm'u vali tayin etti. Ali b. Ebî Tâlib'i de bayrağıyla beraber Benî Kureyza'ya gönderdi. İnsanlar Benî Kureyza'ya gitmek için adeta yarış ettiler. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 322.

7 Ali b. Ebî Tâlib kalelere yaklaştığı zaman, onlardan Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) hakkında çirkin bir söz işitti. Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) ile yolda karşılaştığında şöyle dedi: "Ya Rasûlallah, bu habislere yaklaşman sana yakışmaz." Resûlullah: "Niçin? Sanırım onlardan benim hakkımda kötü sözler işittin?" Dedi ki: "Evet ya Resûlallah." Resûlullah: "Şayet beni görselerdi böyle bir şey söylemezlerdi." dedi. Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) onların, kalelerine yaklaştığı zaman: "Ey maymunların kardeşleri! Allah sizi hakir zelil etti mi ve size azabını indirdi mi?" diye sorduğunda onlar: "Ey Ebü'l-Kâsım bunun böyle olduğunu sen de biliyorsun" dediler. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 322.

8 İbn Hişâm bu mevkinin ismini 'Savreyn' olarak bildirmektedir. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 323.

9 Müsned, III, 121, VI, 141.

10 Müsned, III, 213. Ayrıca bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 76-77.

11 Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) Benî Kureyza'yı otuzaltı atlı ve üçbin piyade ile kuşatmıştır. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 335; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 74.)

9. [*Benî Kureyza kuşatmasında Yahudiler kaç kişi idi?*] [12]

10. [*Resûlullah* (sallallahü aleyhi ve sellem) *Benî Kureyza'yı kuşattığında nerede konakladı?*][13]

11. [*Benî Kureyza kuşatması kaç gün sürdü?*]

"Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) Benî Kureyza'yı yirmi beş gece muhasara etti ve muhasara onları güç duruma soktu; Allah onların kalblerine korkuyu attı."[14]

12. [*Benî Kureyza'nın Müslamanlar tarafından kuşatılmasıyla birlikte Kâb b. Esed'in kabilesini ikna çabaları:*][15]

---

[12] Benî Kureyza olayında öldürülenlerin sayısını tesbit zor olduğu gibi katılanların sayısını tespit etmek de çok zor görülmektedir. Çünkü ne hadis ne de tarih kaynaklarında sözkonusu mesele ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Sadece öldürülen insanların sayısı hakkında dört yüzden dokuz yüze kadar farklı rivâyetler vardır. (Abdurrezzâk, *el-Musannef*, II, 311; Dârimî, Siyer 66; Müsned, III, 350; Tirmizî, Siyer, 29; Musâ b. Ukbe, *el-Meğazi*, 226; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 75; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 124.) Kuşatmanın sonucunda buluğ çağına girmiş, eli silah tutan herkesin katledildiği rivâyet edildiğine göre savaşa katılanların sayısının da yaklaşık aynı rakamlar olduğu söylenebilir. Makrizî'nin Benî Kureyza'dan alınan esirlerin sayısını kadın ve çocuklar dahil *"bin"* olarak vermesi, savaşa katılanların sayısının dört yüz kadar olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bkz. Makrizî, *İmtâü'l-esmâ*, I, 253.

[13] Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) Benî Kureyza'ya geldiği zaman onların mallarının bulunduğu bölgedeki 'Enâ kuyusu' denilen bir kuyunun yanında konaklamıştır. İbn Hişâm'a göre bu kuyunun ismi'Ennî kuyusu'dur. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 323.

[14] Müsned, III, 121, VI, 141; Kilâî, Ebü'r-Rebi' Süleyman b. Musa (634/1237), *el-İktifâ fî megâzî resûlillah ve's-selâseti'l-hulefâ*, (thk. Mustafa Abdülvahid), Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1968, II, 177. Benî Kureyza kuşatmasının kaç gün devam ettiği konusunda ilk dönem kaynaklar arasında ihtilaf bulunmaktadır. Ahmed İbn Hanbel ve İbn İshâk'tan rivâyetle İbn Hişâm kuşatmanın 25 gün sürdüğünü ifade ederlerken İbn Sa'd, kuşatmanın 15 gün sürdüğünü belirtmektedir. Saîd İbn Müseyyeb'e göre ise kuşatma 14 gün sürmüştür. Bkz. Musâ b. Ukbe, *el-Meğazi*, 224; İbn Hişâm, *Sîre*, III, 323; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 74; Müsned, III, 121, VI, 141.

[15] Huyey b. Ahtab, Kureyş ve Ğatafan onlardan geri döndüğü zaman, Kâb b. Esed ile yaptığı sözleşmeyi yerine getirmek için Benî Kureyza ile birlikte onların kalelerine girmişti. Resûlullah'ın (sallallahü aleyhi ve sellem) onlarla savaşıncaya kadar ayrılmayacağını anladıkları zaman, Kâ'b b. Esed onlara: "Ey Yahudiler topluluğu, gördüğünüz bu şeyler, başınıza gelmiş. Ben size üç şeyi gösteriyorum, hangisini dilerseniz onu yapın." dediğinde onlar: "O nedir?" dediler. Bunun üzerine Ka'b b. Esed: "Bu adama tâbi oluruz ve onu tasdik ederiz. And olsun ki o apaçık bir peygamberdir ve elbette o, kitabınızda vasıfları belirtilen kimsedir. O'na tabi olmakla kanlarınızı, mallarınızı, çocuklarınızı ve kadınlarınızı emniyete almış olursunuz." Dediler ki: "Tevrat'ın hükmünden asla ayrılmayız ve başka bir şey ile de değiştiremeyiz." Ka'b b. Esed: "Madem bunu kabul etmiyorsunuz, geliniz çocuklarımızı ve kadınlarımızı katledelim sonra

13. [*Benî Kureyza'nın Ebû Lübâbe ile istişare etmesi:*]

"Benî Kureyza Ebû Lübâbe ile istişare etti. Ebû Lübâbe onlara eliyle boğazını işaret ederek eliyle boğazını işaret ederek öldürüleceklerini ima etti."[16]

14. [*Resûlullah'ın Ebû Lübâbe'ye karşı tutumu ve Allah'ın onun tevbesini kabul etmesi:*][17]

Muhammed'e ve ashâbına, kılıçlarımızı çekmiş erkekler olarak çıkalım, arkamızda bir ağırlık bırakmayalım ki Allah, Muhammed ile bizim aramızda hükmünü versin. Eğer helak olursak arkamızda üzerine korkacağımız bir nesil bırakmamış olarak helak oluruz. Eğer galip gelirsek and olsun ki yeniden kadınlar çocuklar ediniriz." demesi üzerine: "Bu mazlumları mı öldüreceğiz. Onlardan sonra yaşamanın ne mânâsı kalır ki?" dediler. Ka'b b. Esed devamla: "Eğer bunu da kabul etmiyorsanız, bu gece Cumartesi gecesidir. Umulur ki bu gece Muhammed ve ashabı bizden emindirler. Haydi! Belki bu gece Muhammed ve ashabını aldatarak kuşatmadan kurtulabiliriz." dedi. Bütün tekliflerine olumsuz yaklaşan bu kimseler bu sefer de: "Cumartesi âyinimizi mi (Sebt) ifsat edeceğiz. Bu gece bir tuzak mı kuracağız? Halbuki biliyorsun bizden kim böyle bir şey yapmışsa muhakkak mesh (hayvanlaşma) musibetine maruz kalmıştır. Senin de başına böyle bir şey gelmesinden korkarız." dediler. Ka'b b. Esed de: "Sanki sizden daha doğrusu yok" diyerek onlara serzenişte bulunmuştur. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 324.

16 Müsned, III, 121, VI, 141.

17 Ebû Lübâbe'nin tevbesi, tevbesinin kabul edilmesi ile ilgili olaylar İbn Hişâm ve İbn Sa'd'da detayları ile şöyle anlatılmaktadır: Kuşatma altında bulunan Benî Kureyza Resûlullah'a (sallallahü aleyhi ve sellem) haber göndererek: "Bize Ebû Lübâbe b. Abdülmünzir'i yani Benî Amr b. Avf'ın kardeşini gönder ki bizim durumumuz hakkında onunla istişare edelim." Onlar, Evs'in halifleri idiler. Resûlullah da (sallallahü aleyhi ve sellem) onu onlara gönderdi. Benî Kureyzalılar onu gördükleri zaman erkekleri onun yanına geldiler. Kadınlar ve çocuklar ise ağlayarak ondan meded istediler ve ona sığındılar. O da onlara acıdı. Onlar ona dediler ki:"Ey Ebû Lübâbe! Muhammed'in hükmüne razı olmamıza ne dersin, O'nun hükmüne uyalım mı?" "Evet." dedi ve eliyle boğazını işaret etti ki O'nun hükmü boğazlanmaktır. Ebû Lübâbe dedi ki: "Vallahi ayaklarım yerlerinden ayrılmadan anladım ki ben Allah'a ve O'nun Rasûlüne (sallallahü aleyhi ve sellem) hıyânet ettim." Sonra Ebû Lübâbe dosdoğru mescide gitti. Resûlullah'a (sallallahü aleyhi ve sellem) uğramadı. Mescidde direklerden birine bağlandı ve şöyle dedi: "Allah işlediğim bu hatadan dolayı tevbemi kabul edinceye kadar buradan ayrılmayacağım. Allah'a yemin olsun ki asla Benî Kureyza'ya adım atmayacağım ve Allah'a ve Rasûlüne hıyânet ettiğim bir beldede ebediyen görünmeyeceğim."

Resûlullah'a (sallallahü aleyhi ve sellem) Ebû Lübâbe'nin durumu bildirildiğinde -ki haber biraz geç verilmişti- şöyle buyurdu: "O şayet bana gelseydi elbette onun için istiğfar ederdim. Fakat böyle yemin ettikten sonra ben, Allah onun tevbesini kabul edinceye kadar, onu serbest bırakamam."

İbn İshâk, Yezîd b. Abdullah b. Kusayd'dan naklen olayın devamını şöyle anlatıyor: Ebû Lübâbe'nin tevbesiyle alakalı vahiy Resûlullah'a (sallallahü aleyhi ve sellem) seher vakti indi. O, Ümm-i Seleme'nin odasında idi. Ümm-i Seleme dedi ki: Seher vaktinde Resûlullah'ı (sallal-

15. [*Benî Kureyza kuşatması esnasında Benî Hedel'den bir topluluğun Müslüman olması:*]

"Benî Kureyza'da kuşatma sürerken onlardan bir kısmı Resûlullaha iltihak etti. Resûlullah onlara eman verdi onlar da müslüman oldular. "[18]

16. [*Benî Kureyza kuşatması esnasında Amr b. Su'dâ'ın durumu:*][19]

17. [*Benî Kureyza'nın, Resûlullah'ın hükmüne razı olması ve Sa'd b. Muâz'ın hakem kılınması:*]

Benî Kureyza Resûlullah'ın hükmüne razı olunca Evs kabilesinden bazı kimseler ortaya atıldı ve şöyle dediler: "Ya Rasûlallah, onlar bizim

---

lahü aleyhi ve sellem) gördüm gülüyordu. Dedim ki, "Ya Rasûlallah neden gülüyorsun? Allah gülmekten senin dişlerini gösterdi." Dedi ki: "Ebû Lübâbe'nin tevbesi kabul olundu." Dedim ki: "O halde ya Rasûlallah ona müjde vereyim mi?" Dedi ki: "Evet, dilersen ver."

Ümm-ü Seleme kendi hücresinin kapısı önünde durdu -ki bu tesettür emrinden önce idi- ve şöyle dedi: "Ey Ebû Lübâbe, müjde, Allah senin tevbeni kabul etmiş." Bunun üzerine insanlar onun bağlarını açmak için yanına koşuştular. O dedi ki: "Hayır, vallahi Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) beni kendi eliyle serbest bırakıncaya kadar kimse benim bağlarımı çözemez." Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) sabah namazına çıkarken onun yanına vardı ve bağlarını çözüp onu serbest bıraktı. Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 325-327; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 74-75; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 120, 121.

[18] Buhârî, Meğazi 14; Müslim, Cihad 62; Ebû Dâvûd, Harac 23. Bu şahısların isimleri Sa'lebe b. Sa'ye, Üseyd b. Sa'ye ve Esed b. Ubeyd'dir. Benî Hedel kabilesindendirler. Nesep itibariyle Benî Kureyza ve Benî Nadîr'in amca oğullarıdırlar. Benî Kureyza'nın Resûlullah'ın (sallallahü aleyhi ve sellem) hükmüne razı oldukları gece Müslüman olmuşlardır. Bkz. Hişâm, *Sîre*, III, 327; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 121.

[19] İşte yine o gecede Amr b. Su'dâ el-Kurazî çıktı ve Resûlullah'ın (sallallahü aleyhi ve sellem) muhafızlarına rastladı. O gece, Resûlullah'ı korumakla görevli olan muhafız Muhammed b. Mesleme idi. Onu gördüğü zaman: "Sen kimsin" dedi. O da: "Ben, Amr b. Su'dâ'yım." Amr, Benî Kureyza ile birlikte, Resûlullah'a (sallallahü aleyhi ve sellem) ihanet etmeye çekinmiş ve şöyle demişti: "Muhammed'e asla gadr etmem." Muhammed b. Mesleme onu tanıdığı zaman şöyle dedi: "Ey Allah'ım, beni, kerim kişilerin hatalarını izâle etmekten mahrum bırakma." Sonra ona ilişmedi. O da hiç aldırış etmeksizin çıktı ve Resûlullah'ın (sallallahü aleyhi ve sellem) mescidinin kapısına gitti. Sonra bugüne kadar nerden geldiği bilinmedi. Onun durumu Resûlullah'a (sallallahü aleyhi ve sellem) arzedildiğinde: "O öyle bir adamdır ki, Allah onu vefası sebebiyle kurtarmıştır." buyurmuştur.

Bazılarına göre o, Benî Kureyza'nın Resûlullah'ın (sallallahü aleyhi ve sellem) hükmüne razı oldukları zaman onlardan bağlananlar içinde eski bir iple bağlanmış idi. Sabahleyin ipi yerde bulundu ve onun nereye gittiği bilinemedi. Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) de onun hakkında işte o sözü söyledi. Allah bunun hangisi olduğunu en iyi bilendir. Bkz. Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzi*, II, 504; İbn Hişâm, *Sîre*, III, 228; Taberî, *Târîhü'l-ümem ve'l-mulûk*, III, 55; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 121.

mevâlilerimizdir. Hazrec'in değil. Kardeşlerimizin mevâlileri hakkında, bildiğin şeyi dün yapmıştın." Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) Benî Kureyza'dan önce Benî Kaynuka'yı kuşatmış idi. Onlar Hazrec'in halifleri idiler. Abdullah b. Übeyy b. Selûl Resûlullah'dan (sallallahü aleyhi ve sellem) onların bağışlanmasını istedi, o da onları ona bağışladı. Bunun üzerine Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) Evs kabilesinin ileri gelenlerine dedi ki: "Ey Evsliler! onların hakkında sizden bir adamın hüküm vermesine razı olmaz mısınız?" "Evet! Razı oluruz" dediler. Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem): "Bu hakemlik, Sa'd b. Muâz'a verilmiştir." diyerek meseleyi noktaladı. Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) Sa'd b. Muâz'ı, Eslem kabilesinden bir kadının çadırında bırakmıştı. O kadına Rufeyde denilir. O, mescidinde yaraları tedavi ediyor ve Müslüman hastalara hizmet ediyordu. Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) Hendek'te Sâd'a ok isabet ettiği zaman Evslilere şöyle demişti: "Onu Rüfeyde'nin çadırına koyunuz, yakında onu ziyaret edeceğim." Resûlullah Sallallahü aleyhi ve sellem) onu Benî Kureyza hakkında hakem kıldığı zaman Evsliler geldiler ve üzerine deriden minder koydukları bir eşeğe bindirdiler. Sa'd cüsseli, güzel görünümlü bir adamdı. Sonra onunla birlikte Resûlullah'a (sallallahü aleyhi ve sellem) geldiler. Onlar şöyle diyorlardı: "Ey Ebû Amr, senin mevâlin hakkında ihsanda bulun, çünkü Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) seni onlar hakkında ihsanda bulunman için bu işe tayin etti." Sa'd'ın üzerine fazla gidilince o şöyle dedi: "And olsun ki Sa'd için Allah yolunda hiçbir kınayanın kınamasına aldırmayacağı bir zaman gelip çatmıştır." Bunun üzerine birlikte olduğu kimselerden birisi, Benî Abdü'l-Eşhel kabilesine gitti ve Sa'd onlara gelmeden önce Benî Kureyza'nın erkeklerinin ölüm haberlerini verdi. Bu hareketi Sa'd'dan duyduğu sözlere dayanarak yapmıştı. Sa'd, Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) ile Müslümanların yanına vardığı zaman, Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) dedi ki: "Efendinizin önünden kalkınız." Kureyşli muhacirler: "Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) bu sözüyle Ensar'ı kast etti." dediler. Ensar ise: "Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) o efendiliği herkese umumî kıldı." dediler ve Sa'd'ın önünden kalktılar. Daha sonra: "Ey Ebû Amr, Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) şüphesiz beni senin mevâlinin işine tâyin etmiştir ki onların hakkında hüküm veresin." dediler. Sa'd b. Muâz da şöyle dedi: "Bu konuda Allah'ın ahdi ve misakı üzerinize olsun. Onlar

hakkında verilecek hüküm benim hükmüm olmayacak mı?" "Evet." dediler. Sa'd: "Buradakiler hakkında da..." (Bunu derken) Resûlullah'ın (sallallahü aleyhi ve sellem) olduğu tarafı kast etmiyordu. O kendisi Resûlullah'a (sallallahü aleyhi ve sellem) hürmeten yüzünü ondan çevirmişti. Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) de: "Evet kabul" dedi. Sa'd dedi ki: "Ben onların hakkında hükmediyorum ki: Erkekler katlolunsun, mallar taksim olunsun, çocuklar ve kadınlar da esir edilsinler."[20]

18. [*Resûlullah'ın Sa'd b. Muâz'ın hükmüne razı olması:*]

Bunun üzerine Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) Sa'd'e şöyle dedi: "Sen onlar hakkında Allah'ın yedi kat gök üstündeki hükmüne uygun hüküm verdin."[21]

19. [*Benî Kureyza'nın Sa'd b. Muâz'ın hükmüne razı olmasının sebebi:*][22]

20. [*Benî Kureyza'nın eli silah tutan erkeklerinin öldürülmesi:*][23]

---

[20] Abdurrezzâk, *el-Musannef*, V, 368-372; Dârimî, Siyer 66; Müsned, III, 22, 71, 121, 350; VI, 56, 141; Buhârî, Cihad 168; Meğazi 30; İstizan 26; Müslim, Cihad 64; Tirmizî, Siyer 29. Ayrıca bkz. Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzi*, II, 512; İbn Hişâm, *Sîre*, III, 251; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 75; Taberî, *Târîhü'l-ümem ve'l-mulûk*, III, 56, İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî (456/1064), *Cevâmiü's-sireti'n-nebeviyye*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983, 195, İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, II, 186; İbn Seyyidi'n-Nâs, *Uyûnü'l-eser*, II, 72, Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz (748/1348), *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm: el-Meğazi*, (thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî), Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut 1990, s. 309; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 121; İbn Haldun, *Târîhu İbn Haldun*, II, 31.

[21] Hadis kitaplarında yukarıdaki rivâyetin farklı varyatları da bulunmaktadır. Bu rivâyetlere göre Hz. Peygamber Sa'd İbn Muâz'a: "Melik olan Allah'ın hükmüyle hükmettin", "Melik gibi hükmettin" ve "Allah'ın hükmüyle hükmettin" buyurmuştur. Bkz. Abdurrezzâk, *el-Musannef*, V, 368-372; Müsned, III, 22, 71, 121, 350; VI, 141; Dârimî, Siyer 66; Buhârî, Cihad 168; Meğazi 30; Müslim, Cihad 64, 69; Tirmizî, Siyer, 29; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 75; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 122.

[22] İbn Hişâm dedi ki: Bana ehli ilimden kendisine itimat ettiğim birisi haber verdi ki: Ali b. Ebî Tâlib: Ey iman orduları diye seslendi. O ve Zübeyr b. el-Avvam öne geçtiler. O şöyle seslendi. Vallahi Hamza'nın tattığı şeyi elbette tattıracağım veya onların kalelerini fethedeceğim. Bunu işiten Yahudiler dediler ki: Ey Muhammed, Sa'd b. Muâz'ın hükmüne razı oluyoruz. Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 330; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 122; Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafa*, I, 307.

[23] Benî Kureyza daha sonra kalelerinden çıkarıldılar. Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) onları Medine'de Hâris'in kızının evinde hapsetti. O, Benî Neccâr'dan bir kadındır. Sonra Resûlullah

21. [*Benî Kureyza'dan sadece bir tek kadının öldürülmesi:*]

Muhammed b. Ca'fer b. Zübeyr, Urve b. Zübeyr'den, o da mü'minlerin annesi Âişe'den naklen haber verdiğine göre onlardan kadın olarak sadece bir kişi öldürüldü. Âişe dedi ki: Vallahi o kadın benimle birlikte konuşuyor ve gülüşüyordu. Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) ise o sırada çarşıda o kadının akrabalarına ölüm cezasını uyğuluyordu. Bir ara onun ismiyle "falan kadın nerededir?" diye bir ses geldi. Kadın dedi ki: "Vallahi bu çağırılan benim." Âişe dedi ki: Ona dedim ki: "Sana ne oluyor?" Dedi ki: "Öldürüleceğim." Dedim ki: "Niçin?" Dedi ki: "Yaptığım bir işten dolayı." Âişe dedi ki: "O kadın götürüldü ve boynu vuruldu. Vallahi o kadının hayretime gittiğini hala unutamam. Onun gönlünün hoşluğunu ve çok gülmesini... Halbuki biraz sonra öldürüleceğini biliyordu."[24]

22. [*Atiyye ve Rifâ'enin durumu:*]

"Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) onlardan bulûğa ermiş, sakalı bitmiş herkesin öldürülmesini emretmişti.

Şu'be b. Haccâc, Abdülmelik b. Umeyr'den, o da Atiyye el-Kurazî'den naklen şöyle haber vermiştir: Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) Benî Kureyza'dan, sakalı çıkıp erkekliğe ermiş herkesin öldürülmesini emretti. Ben çocuktum; beni sakalı çıkmamış diye salıverdiler."[25]

(sallallahü aleyhi ve sellem) Medine çarşısına çıktı. O çarşı bugün hâlen oranın çarşısıdır, Orada birtakım hendekler kazdırdı. Sonra onlar oraya gönderildiler ve onların boyunlarını işte bu hendeklerde vurdurdu. Onlar oraya bölük bölük çıkarıldılar ve onların içlerinde Allah'ın düşmanı Huyey b. Ahtab ve Ka'b b. Esed de (ki onların başıdır) var idi. Bunlar altı yüz veya yedi yüz kişilerdi. Onlar en fazla sekiz yüz ile dokuz yüz arasında idiler.

Benî Kureyza bölük bölük Resûlullah'a (sallallahü aleyhi ve sellem) götürülürken Ka'b b. Esed'e dediler ki: "Ey Ka'b, bize ne yapılacağını biliyor musun?" O da dedi ki: "Hala mı anlamıyorusuz? Görmüyor musunuz çağrılan çıkmıyor. Ve sizden götürülen kimse geri dönmüyor? Bu vallahi katildir!"

Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) onların işini bitirinceye kadar bu minval üzere devam etti. Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 330-31; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 124.

24 Ebû Dâvûd, Cihad 111. İbn Hişâm eserine aynen Ebû Dâvûd'un konu ile ilgili rivâyetini almış ve bu kadın değirmen taşını Hallâd b. Süveyd'in üzerine atıp onu katleden kadındır diye de bir açıklama getirmiştir.

25 Tirmizî, Siyer, 29; Ebû Dâvûd, Hudud 18; Nesâî, Talak 20; Kat'u's-sârik 17; İbn Mâce, Hudud 4, 25; Müsned, IV, 310, 341, 383; V, 311; Dârimî, Siyer 26. Atiyye el-Kurazî'nin hayatının kurtuluşuna benzer bir olay da Rifâe b. Semev'el el-Kurazî'nin başından geçmiştir. Bu hadiseyi de İbn Hişâm ve İbn Kesîr şöyle anlatmaktadırlar: Benî Adiyy b. Neccâr'ın

23. [*Benî Kureyza'dan alınan ganimetler nelerdir?*][26]

24. [*Benî Kureyza'dan alınan ganimetlerin taksimi:*]

Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) Benî Kureyza'dan elde edilen ganimetleri humus çıkarıldıktan sonra -ki o mallar şimdi Beni Fatıma'nın elindedir- ihtiyaç sahibi iki ensari dışında hepsini muhacirler arasında taksim etti.[27]

25. [*Reyhâne bint Amr b. Hunâfe'nin durumu:*][28]

---

kardeşi Eyyûb b. Abdurrahman b. Abdullah b. Ebî Sa'saa'dan rivâyet edilen bir habere göre: Münzir'in anası Salît b. Kays'ın kız kardeşi Selmâ bint Kays –Resûlullah'ın (sallallahü aleyhi ve sellem) halalarından idi- Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) ile beraber iki kıbleye de namaz kılmıştı ve ona kadınların bey'atiyle bey'at etmişti. Ondan Rifâe b. Semev'el el-Kurazî'yi sordu. Bulûğa ermiş bir erkek olmuştu. Selmâ'ya iltica etti. Daha önce onları tanıyordu. Selmâ şöyle dedi: "Ey Allah'ın Peygamberi, babam ve anam sana feda olsun. Bana Rifâe'yi bağışla. Çünkü yakında namaz kılacağını ve erkek deve eti yiyeceğini söylüyor."

Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) de onu Selmâ'ya bağışladı. Böylece Selmâ ona hayat vermiş oldu. Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 334-35; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 120-121.

26 Benî Kureyza'dan ganimet olarak 1500 kılıç, 300 zırh, 1000 mızrak ve 1500 kalkan ele geçirildiği nakledilmektedir. Bkz. Vâkıdî, Megâzi, II, 509- 510; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 75.

27 Abdurrezzâk, *el-Musannef*, V, 361; Ebû Dâvûd, Harac 23. Hadis kitaplarında birkaç cümle ile adeta geçiştirilen Benî Kureyza'nın mallarının taksimi meselesi tarih kitaplarında detaylarıyla şu şekilde geçmektedir: Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) Benî Kureyza'nın mallarını, kadınlarını ve çocuklarını Müslümanlara taksim etti. O gün savaşa katılan atlıların ve piyadelerin ganimetten ne kadar pay alacakları belirlendi. Ganimetler içinden humusu (beşte birini) çıkarttı. Atlı için üç pay, at için iki pay verdi. Yaya için de bir pay verdi. Benî Kureyza olayında otuz altı at vardı. Resûlullah'ın (sallallahü aleyhi ve sellem) bu olayda icra ettiği payların alındığı ve humusun çıkartıldığı ganimet taksimatı daha sonraki bütün savaşlarda devam ettirildi. Daha sonra Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem), Benî Abdü'l-Eşhel'in kardeşi Sa'd b. Zeyd el-Ensârî'yi Benî Kureyza'nın esirlerinden birtakım esirlerle birlikte Necd'e gönderdi. Onlar mukabilinde Müslümanlara at ve silâh satın alındı. Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 335; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 75; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/923), *Tefsirü't-Taberî*, (thk. Mahmûd Muhammed Şakir, Ahmed Muhammed Şakir), Dârü'l-Maârif, Kahire 1969, XIV, 142; Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan (990/1582), *Târîhü'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs*, Müessesetü Şa'ban, Beyrut, t.y., I, 499.

28 Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) Benî Kureyza'nın kadınlarından Reyhâne bint Amr b. Hunâfe'yi kendisine seçti. O, Benî Amr b. Kurayza'nın kadınlarından birisiydi. Bu kadın vefat edinceye kadar Resûlullah'ın (sallallahü aleyhi ve sellem) mülkiyetinde kaldı. Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) onunla evlenmeyi ve ona örtünmeyi teklif etti, o ise şöyle dedi: "Ya Rasûlallah, hayır bilâkis beni senin mülkünde bıraksan bu benim ve senin için daha iyi olur." Resûlullah da onu öylece bıraktı. Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) onu esir ettiği zaman İslâm'a karşı direndi ve Yahudilikten başka bir şey kabul etmedi. Bunun üzerine Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) oradan ayrıldı, üzerine gitmeyerek meseleyi zamana bıraktı.

26. [*Hendek ve Benî Kureyza hakkında nazil olan âyetler:*]

Allah Teâlâ Hendek ve Benî Kureyza'nın durumu hakkında Kur'ân'da âyetler indirdi.[29]

27. [*Sa'd b. Muâz'ın vefatı ile meydana gelen olaylar:*]

Benî Kureyza'nın durumu son bulduğu zaman, Sa'd b. Muâz'ın yarası patladı ve bu yaradan şehid olarak öldü.[30]

Hz. Cabir radıyallahu anh anlatıyor: "Resûlullah aleyhissalâtu vesselâm buyurdular ki: "Sa'd İbnu Mu'az'ın vefatından Arş titredi. -Bir rivâyette "Arş-ı Rahmân titredi" buyurmuştur-."[31]

Hz. Enes radıyallahu anh anlatıyor: "Said İbnu Mu'az radıyallahu anh'ın cenazesi taşındığı zaman münafıklar: "Cenazesi ne kadar hafif!" dediler. (Bu sözleriyle) beni Kurayza hakkındaki hükmünü kastediyorlardı. Bu, Resûlullah aleyhissalâtu vesselâm'ın kulağına ulaştı. Hemen şunu

---

Bir ara Resûlullah ashâbiyle birlikte bulunurken hızlıca kendine ulaşmya çalışan birinin ayak seslerini işitti. Sonra ashâbına: "Şüphesiz bu Sa'lebe b. Sa'ye'dir. Beni, Reyhâne'nin Müslüman olmasıyla müjdeleyecek." Sa'lebe gelince şöyle dedi: "Ya Rasûlallah, Reyhâne Müslüman oldu." Bu habere Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) çok sevindi. Bkz. Taberî, *Tefsir*, XIV, 142.

[29] Ebû Dâvûd, Akdiye 2; Taberî, *Tefsir*, IX, 221. Benî Kureyza ile ilgili âyetler Ahzâb sûresi 9-13. âyetlerdir. Bu sûrede münafıkların sözlerine, inen belaya, Müslümanlara yapılan nimete ve Allah'ın bu belayı Müslümanların üzerinden kaldırmaya kadir olduğu üzerinde durularak şöyle denmektedir: "Ey inananlar, Allah'ın size olan nimetini anın. Hani üzerinize ordular gelmişti. Biz de onların üzerine rüzgâr ve göremediğiniz ordular gönderdik. Allah yaptıklarınızı görüyordu." "Onlar size yukarınızdan ve aşağınızdan gelmişlerdi. Gözler de dönmüştü. Yürekler ağızlara gelmişti. Allah için çeşitli tahminlerde bulunuyordunuz." "İşte orada, inananlar denenmiş ve çok şiddetli sarsıntıya uğramışlardı. İki yüzlüler ve kalblerinde hastalık olanları: "Allah ve Peygamberi bize sadece kuru vaatlerde bulundular, diyorlardı."

İbn Hişâm konu ile ilgili âyetleri verdikten sonra anlaşılmaması muhtemel kelime ve mânâları da açıklamıştır. Bu bağlamda: "Cunûd diye geçen 'ordular' Kureyş, Ğatafan ve Benû Kurayza'dır. Onların üzerlerine Allah'ın gönderdiği ordular ise rüzgârla birlikte meleklerdir. Onların yukarılarından gelenler Benî Kureyza, aşağılarından gelenler ise Kureyş ve Gatafan idi." demektedir.

"İçlerinden bir takımı: 'Ey Medineliler! Tutunacak yeriniz yok, geri dönün!' demişti. İçlerinden bir topluluk da Peygamberden: 'Evlerimiz düşmana açıktır.' diyerek izin istemişlerdi. Oysa evleri açık değildi sadece kaçmak istiyorlardı." âyetinin de Muattib b. Kureyş için inzal buyurulduğunu belirtmektedir. Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 336-37.

[30] Ebû Dâvûd, *Tıp* 7; İbn Mâce, Tıp 24; Darimi, *Siyer* 66.

[31] Buhârî, Menâkıbü'l-ensâr 12; Müslim, Fezâilü's-sahâbe 125; Tirmizî, Siyer 50; Hâkim, *Müstedrek*, III, 206.

söyledi: "Onun cenazesini melekler taşıyordu."[32]

Bu haber Resûlullah'a (sallallahü aleyhi ve sellem) ulaşınca şöyle dedi: "Onun sizden başka taşıyıcıları da vardı. Nefsim yed-i kudretinde olan Allah'a yemin ederim ki elbette melekler Sa'd'ın ruhu ile müjdelenip sevindiler ve onun için arş titredi."[33]

"Eğer kabrin sıkmasından bir kimse kurtulsaydı muhakkak ki Sa'd kurtulurdu. Vallâhi öyle bir şiddetle sıkıştırıldı ki, onun tesiriyle eğe kemikleri birbirine geçti. (Bu durum) onun sidiğin eserinden sakınmamasındandır."[34]

Berâ radıyallahu anh anlatıyor: "Resûlullah aleyhissalâtu vesselâm'a sündüs bir cübbe hediye edildi. Resûlullah aleyhissalâtu vesselâm ipek elbiseyi yasaklamıştı. Halk bu elbiseden çok hoşlandı. -bir rivâyette: "İpek bir elbise hediye edildi, elimizle yoklamaya başladık, hepimiz hayran olmuştuk" denmiştir. -Resûlullah: "Nefsim (kudret) elinde olan Zât'a yemin olsun, Sa'd İbn Muâz'ın cennetteki mendilleri bundan hayırlıdır" buyurdular."[35]

28. [*Benî Kureyza Kuşatmasında Müslümanlardan kaç kişi şehid olmuştur?*][36]

---

32 Tirmizî, Siyer 50.

33 Tirmizî, Siyer 50; Müsned, III, 121; VI, 141. Konu ilgili olarak İbn Hişâm İbn İshâktan rivâyetle şöyle demektedir. "Sa'd bedence iri bir adam idi. İnsanlar onun cenazesini taşıdıkları zaman onu hafif buldular. Bunun üzerine münafıklardan bazıları dediler ki: "Vallahi o iri yarı bir adamdı. Halbuki ondan daha hafif bir cenazeyi hiç taşımadık." Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 347.

34 Nesâî, Cenâiz 113. İbn İshâk dedi ki: Muâz b. Rifâe, Mahmûd b. Abdurrahman b. Amr b. Cemûh'tan o da Cabir b. Abdullah'tan naklen bana şöyle dedi: Sa'd defnolunduğu zaman biz Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) ile birlikte idik. Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) tesbih etti. (Sübhanallah dedi) onunla birlikte yanındakiler de tesbih etti. Sonra tekbir getirdi (Allahü ekber dedi) onunla birlikte yanındakilerde tekbir getirdi. Ve dediler ki: "Ya Rasûlallah neden tesbih getirdin?" Dedi ki: "Bu sâlih kula kabri dar geldi. Allah ondan o darlığı kaldırdı." İbn Hişâm dedi ki: Bu hadisin dayanağı Âişe'nin şu sözüdür. Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) şöyle dedi: "Kabir için bir sıkıştırma vardır. Şayet ondan bir kişi kurtulacak olsaydı elbette o, Sa'd b. Muâz olurdu." Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 347.

35 Buhârî, Libas 26; Bed'ül-halk 8; Menâkıbü'l-ensâr 12; Eyman 3; Müslim, Fezâil 126. Ayrıca bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 78.

36 Hadis kitaplarında isimlerinden hiç bahsedilmeyen Benî Kureyza olayı şehidleri, İbn Hişâm'a göre Hallâd b. Süveyd b. Sa'lebe b. Amr ve Ebû Sinân b. Mihsân b. Hursân olmak üzere iki kişidir. İbn Hişâm ayrıca bu kişilerin hangi mezarlığa gömüldüğü hakkında da coğrafi bilgiler

29. [*Benî Kureyza Kuşatmasında Yahudilerden kaç kişi öldürülmüştür?*]

"Onlar dörtyüz kişi idiler."[37]

1. Değerlendirme

Yukarıda yapılan karşılaştırmalı çalışmada görüldüğü üzere temel hadis kaynaklarında, Benî Kureyza olayının ana hatları ortaya konulmuş, tâli bilgiler diyebileceğimiz ayrıntılara ise oldukça az yer verilmiş veya hiç yer verilmemiştir. Bu durum hadis kaynaklarının muhtevası gereği, olayı oldukça sade bir şekilde rivâyet etmeleri, tarihçiler gibi olaylarda sebep-sonuç, kronoloji, yer ve zaman mefhumlarına girmemelerinden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda hadiste otorite kabul edilen Buhârî ve Müslim'in Benî Kureyza olayı ile ilgili rivâyetleri farklı farklı yerlerde naklettiğini görüyoruz. Ancak onlar, olayın önemine ve konunun gereğine binaen *"Kitâbü'l-Cihâd"* ve *"Kitâbü'l-Meğazi"* bölümlerinde rivâyetleri alt alta sıralayarak olaya bir nebze bütüncül bakılmasını sağlamışlardır. Şu varki Buhârî ve Müslim olayı hiçbir zaman kronoloji ve sebep-sonuç ilişkisine göre kurgulayarak verme, o mevzuda kendi şartlarına uygun rivâyet olmasa dahi bâb başlığı koyarak *"aslında olay şöyle şöyle fakat bu mevzuda bizim şartlarımızı taşıyan herhangi bir rivâyet bulunamadı"* deme lüzumu da görmemişlerdir.[38] Buhârî ve Müslim'in Sahihleri ile yaklaşık aynı zaman dilimini paylaşmalarına rağmen *"Musannef"* türü eserlerde durum biraz farklıdır. Musannefler herhangi bir konu ile ilgili olarak -tarihi hadiselerde buna dahildir- daha derli toplu ve daha fazla bilgi edinmeye müsait yapıda tertip edilmişlerdir. Nitekim Benî Kureyza olayı hakkında Abdurrezzâk'ın *"el-Musannef"* isimli eserinin *'Gazvetü'l-*

vermiştir. Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 347; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 126.

[37] Abdurrezzâk, *el-Musannef*, II, 311; Dârimî, Siyer 66; Müsned, III, 350; Tirmizî, Siyer, 29. Musa İbn Ukbe *"altı yüz"*, İbn Sa'd, İbn Hişâm'dan rivâyetle bunların *"altı yüz veya yedi yüz"* kişi olduklarından bahsetmektedir. Onları çok fazla gösterenlere göre onlar *"sekiz yüz ile dokuz yüz"* arasında idiler. Bkz. Musâ b. Ukbe, *el-Meğazi*, 226; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 75; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 124.

[38] Buhârî'nin şartlarına uygun rivâyet bulamadığında konu ile ilgili bilgiyi bâb başlıklarında verdiğine dair bkz. Buhârî, Menâkıbü'l-ensâr 38; İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, VII, 191.

Hendek ve Benî Kureyza';[39] İbn Ebî Şeybe'nin *"el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdîs ve'l-âsâr"* eserinin de *'Gazvetü'l-Hendek'* ve *'Ma hafiztü min Benî Kureyza'*[40] başlıkları altında geniş malumat bulmak mümkündür. Her iki eserde Buhârî ve Müslim'e kaynaklık etmeleri açısından da ayrı bir öneme sahiptirler.[41]

Elimizdeki temel hadis kaynaklarında; Benî Kureyza olayının ne zaman meydana geldiği, Resûlullah'ın (s.a.s.) İbn Mektûm'u Medine'ye vali tayin etmesi, Benî Kureyza kuşatmasına Müslümanlardan kaç kişinin katıldığı ve Yahudilerin sayısının ne olduğu, kuşatma esnasında Ebû Lübâbe, Amr b. Su'dâ' ve Reyhâne bint Amr b. Hunâfe'nin durumları, Benî Kureyza'nın Ali b. Ebî Tâlib'e kötü sözler söylemesi, Kuşatma esnasında Hz. Peygamberin nerede konakladığı, kuşatma sonucunda Yahudilerin Sa'd b. Muâz'ın hükmüne razı olmalarının sebebi, eli silah tutan erkeklerin nasıl ve nerede öldürüldüğü, elde edilen ganimetlerin ne olduğu ve bu gazvede kaç şehid verildiği gibi bilgiler yer almamaktadır. Bu bilgiler yirmi dokuz başlık altında karşılaştırmalı olarak incelemeye çalıştığımız Benî Kureyza olayının on dört başlığını oluşturmaktadır. Rivâyet değeri açısından siyer/meğazi ve tarih kitaplarında oldukça geniş yer tutan sözkonusu haberlerin hiç itibar edilemeyecek kadar zayıf veya uydurma olduğunu söylemek zordur. Özellikle İbn Sa'd'ın *'Tabakâtü'l-Kebîr'*inde verilen bilgilerin senedle rivâyet edilmesi, senedlerin Buhârî ve Müslim'in senedleriyle -son râviler hariç- aynı olması[42] bu bilgilerin değerini artırmakta, hatta ondan istifade etmeyi zorunlu kılmaktadır.[43] Nitekim yukarıda Benî Kureyza olayı örneğinde gördüğümüz gibi

---

39 Abdurrezzâk, *el-Musannef*, V, 367-72.

40 İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdîs ve'l-asâr*, VII, 373-380.

41 Konu ile ilgili misaller için bkz. Buhârî, Meğazi 14, 30; Müslim, Cihad ve's-siyer 64.

42 Bkz. Şema: 3, 5.

43 Burada, ele almış olduğumuz konular ile ilgili rivâyetlerin sened ve metinlerine getirdikleri tenkitlerle, sağlam ve güvenilir bir tarih anlayışının oluşmasında büyük öneme sahip bulunan Zehebî'nin *"Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşahîr ve'l-a'lâm: el-Meğazi"* ve İbn Kesîr'in *"el-Bidâye ve'n-nihâye"* isimli eserlerini de hatırlamak yerinde olacaktır. Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm: el-Meğazi*, s. 307-322; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 117-130.

Buhârî ve diğer müsned ve sünen sahipleri siyer/meğaziye ait bilgileri Musâ b. Ukbe ve İbn İshâk gibi tarihçilerden nakletmekte bir beis görmemişlerdir. Şema: 1'de görüleceği üzere Musâ b. Ukbe'nin *"birleşik râvi"*lerden birisini oluşturduğu rivâyeti Ahmed Hanbel, Abdürrezzâk > İbn Cüreyc > *Musâ b. Ukbe* > Nâfi' > İbn Ömer[44] tarikiyle, Buhârî bu zincire İshâk b. Nasr'ı,[45] Ebû Dâvûd ise Muhammed b. Yahya b. Fâris'i[46] eklemek suretiyle nakletmişlerdir. Yine Ebû Dâvûd'un, Abdullah b. Muhammed en-Nüfeylî > Muhammed b. Seleme > *Muhammed b. İshâk* > Muhammed b. Ca'fer > Urve b. Zübeyr > Âişe[47] tarikinde görüleceği gibi İbn İshâk'tan rivâyeti de bulunmaktadır.

Her ne kadar hadisçilerin siyer/meğazi yazarları ile ortak rivâyetleri bulunsa da şemalara bakıldığında genel mânâda hadisçilerle tarihçilerin rivâyet zincirlerinin farklı olduğu da görülmektedir.

Mesela Şema: 2'de ikindi namazı ile alakalı Buhârî ve Müslim rivâyetlerinin ortak isnad zincirini: Abdullah b. Muhammed b. Esmâ > Cüveyriye > Nâfi' > İbn Ömer[48] oluştururken İbn Hişâm'ın isnad zincirini ise; Muhammed b. İshâk > İshâk b. Yesâr > Ma'bed b. Ka'b b. Mâlik el-Ensârî[49] oluşturmaktadır.

Ayne şekilde Şema: 3'te görüleceği gibi Tirmizî, Ebû Dâvûd, Nesâî, İbn Mâce, Ahmed b. Hanbel, Dârimî ve İbn Mâce'nin ilk üç müsterek râvilerini; Süfyân > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî oluştururken İbn Hişâm, İbn İshâk ve İbn Sa'd'ın oluşturduğu siyer/meğazi yazarlarının rivâyet zinciri; Şu'be > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî'den meydana gelmektedir.

Şema: 4'te daha açık ve seçik görüleceği gibi Sa'd b. Muâz'ın hakemliği ile ilgili rivâyetlerin İbn Hişâm tarikini; *İbn İshâk > Âsım b. Ömer b.*

44 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 22, 71.

45 Buhârî, Meğazi 14.

46 Ebû Dâvûd, Harac 23.

47 Ebû Dâvûd, Cihad 111.

48 Buhârî, Salâtü'l-havf 5; Meğazi 30; Müslim, Cihad ve's-siyer 69.

49 İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 195.

Katâde > Abdurrahman b. Amr b. Sa'd b. Muaz > Alkâmetü'bnü Vakkâs[50] oluşturmaktadır. İbn Hişâm'ın rivâyet zincirinde dikkati çeken önemli bir husus da kendisinden sonra gelen İbn İshâk ve Âsım b. Ömer b. Katâde'nin siyer/meğazi müellifi olmasıdır. Buradan hareketle siyer/meğazi müelliflerinin birbirlerine itimat ettiği ve kısmen de olsa[51] kendilerine ait bir rivâyet zinciri oluşturdukları söylenebilir. Nitekim İbn Hişâm'da, İbn İshâk > Âsım b. Ömer b. Katâde tarikiyle otuz dört adet rivâyetin bulunması da bunun bir delili olsa gerektir.[52]

Diğer taraftan aynı durum hadisçiler için de geçerlidir. Şema: 4'te görüleceği üzere Ebû Dâvûd'un ilk dört, İbn Ebî Şeybe'nin beş, Buhârî, Müslim ve Ahmed b. Hanbel'in ise altı râvisini; (Muhammed) İbn Beşşâr > Muhammed b. Ca'fer > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî'den[53] meydana gelen râvi zinciri oluşturmaktadır.

Verilen misallerden hareketle hadisçiler ve siyer/meğazi müelliflerinin isnad zincirlerinde meydana gelen bu farklılığın ana sebebinin râvi güvenirliği olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü İbn Hişâm'da, İbn İshâk > Âsım b. Ömer b. Katâde tarikiyle gelen rivâyetlerin önemli bir bölümünün son râvisi Mahmûd b. Lebîd b. Ukbetü'bnü Râfi' el-Evsî el-Eşhelî (97/715)'dir.[54] Sahabenin küçüklerinden[55] olan bu zât, mürselleriyle meşhurdur.[56] Diğer taraftan, Âsım b. Ömer b. Katâde'nin *"an ricalin min*

---

50 İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 200.

51 İbn Sa'd'ın rivâyet zincirlerinin Buhârî ve Müslim'in rivâyet zincirlerine yakınlığı için bkz. Şema: 3, 5.

52 Misaller için bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, II, 38, 273, 295; III, 58, 77, 173, 315; IV, 31, 126, 243, 252…

53 Buhârî, Meğazi 30; Müslim, Cihad ve's-siyer, 64; Ebû Dâvûd, Edeb 155; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 22, 71; İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdîs ve'l-asâr*, VII, 379.

54 Misaller için bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, II, 38, 275; IV, 74; V, 176, 202, 203.

55 İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 522.

56 İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 434; Alâî, *Câmiü't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl*, I, 275. Müslim, Mahmûd b. Lebîd'den *"mevkuf"* olarak Züheyr b. Harb / Muhammed b. Müsennâ > Dahhâk b. Mahled > Abdülhamid b. Ca'fer > Babası > Mahmûd b. Lebîd tarikiyle nakledilen bir hadisi iki farklı yerde mutabaaten kullanmıştır. Bkz. Müslim, Mesâcid 24; Zühd ve'r-Rekâik 43.

kavmihî"[57], *"an eşyâhin min kavmihî"*[58] ve *"an şeyhin min Benî Kureyza"*[59] gibi *"mübhem"* ifadelerle yapmış olduğu rivâyetler hadis rivâyet kriterleri açısından *"ma'lul"* olarak nitelendirilmektedir. Bununla birlikte Buhârî ve Müslim, Âsım b. Ömer b. Katâde'den *"müsned"* olarak gelen rivâyetleri eserlerine almakta bir beis görmemişlerdir.[60]

Bütün bu bilgiler bize rivâyetleri tercih etme ve kullanma noktasında hadis ve tarih ilmi arasındaki farkı açıkca göstermektedir. Buna göre hadis rivâyetlerinde –siyer/meğazi rivâyetlerinde de durum pek farklı değil– özellikle Buhârî ve Müslim'in çok hassas ölçülerle hareket ettiğini, tarihçilerin ise rivâyetleri alırken daha esnek davrandıklarını söyleyebiliriz. Rivâyetleri kabul açısından hadisçiler ve tarihçiler arasındaki bu farklılıktan hareketle hadis rivâyetlerinin daha güvenilir ve sıhhatli, tarih rivâyetlerinin ise diğerlerine nazaran daha eleştiriye açık oldukları anlaşılmaktadır.

Gerek hadis gerekse siyer/meğazi kaynaklarında Benî Kureyza olayı ile ilgili gelen rivâyetler genellikle Câbir b. Abdillah, İbn Ömer, Âişe, Ebû Saîd el-Hudrî ve Enes b. Mâlik gibi hadis ilmiyle meşgul 'muksirûn' sahabelerden gelmektedir. Diğer yandan Benî Kureyza olayında çocukların öldürülmediğine dair hadislerin tek sahabe râvisi ise Atıyye el-Kurazî'dir. Atıyye el-Kurazî olayı bizzat kendisi yaşamış ve hadisenin canlı tanığı konumundadır. Bu durum adı geçen rivâyetlerin güvenirliği ve olayın sıhhati açısından ayrıca önemli olsa gerektir.

Konunun iyi tetkik edilmesi ve anlaşılabilmesi için Benî Kureyza olayı ile ilgili rivâyetleri: 1. Genel rivâyetler, 2. İkindi namazı ile ilgili rivâyetler, 3. Çocukların öldürülmediğine dair rivâyetler, 4. Sa'd İbn Muâz'ın hakemliği ile ilgili rivâyetler, 5. Cebrail'in görülmesine dair rivâyetler olmak üzere beş ana gruba ayırmayı uygun bulduk. Öncelikle rivâyetlerin hadis ve siyer/meğazi kitaplarındaki dağılımı hakkında genel bir değerlendirme

---

[57] İbn Hişâm, *Sîre*, II, 37.
[58] İbn Hişâm, *Sîre*, II, 76, 272; III, 77.
[59] İbn Hişâm, *Sîre*, II, 38.
[60] Bkz. Buhârî, Salât 65; Tıbb 13; Müslim, Mesâcid 24; Zühd ve'r-Rekâik 43.

yapılarak ilgili hadis kaynaklarından Buhârî ve Müslim, siyer/meğazi kaynaklarından da İbn İshâk, İbn Hişâm ve İbn Sa'd'ın eserlerinde bulunan rivâyetlerin râvi değerlendirmeleri yapılacaktır.

Buhârî ve Müslim'de konu ile ilgili rivâyet bulunmadığı zaman *"Sünen-i Erbaa"* başta olmak üzere diğer hadis kitaplarından; siyer/meğazi kaynaklarından da Musâ b. Ukbe ve Vâkıdî'nin *"Megâzi"*lerinden yararlanılacaktır.

B- HADİS VE TARİH KİTAPLARINDA BULUNAN BENÎ KUREYZA OLAYI RİVÂYETLERİNİN RÂVİ DEĞERLENDİRMELERİ

1. Birinci Grup: Genel Rivâyetler

Birinci grupta, Benî Kureyza olayı hakkında genel bilgi veren on dokuz rivâyet bulunmaktadır.[61] Bu rivâyetlerin sahabe râvileri Câbir b. Abdullah, İbn Ömer ve Âişe'dir. Rivâyetler Buhârî'de dört, Müslim'de üç, Tirmizî'de bir, Ebû Dâvûd'da iki, Ahmed b. Hanbel'de altı, Musannef'te bir ve İbn Ebî Şeybe'de iki adet bulunmaktadır.

Şimdi Buhârî ve Müslim'in konu ile ilgili rivâyet zincirlerine ve onların râvi değerlendirmelerine geçebiliriz.

a) Buhârî Rivâyetleri

1. Muhammed b. Selâm > Abde > Hişâm b. Urve > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe.[62]

2. Abdullah b. Ebî Şeybe > İbn Nümeyr > Hişâm > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe.[63]

3. Zekeriyya b. Yahya > Abdullah b. Nümeyr > Hişâm > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe.[64]

---

61 Bkz. Şema: 1.

62 Buhârî, Cihad ve's-siyer, 18.

63 Buhârî, Meğazi 30.

64 Buhârî, Meğazi 30.

4. İshâk b. Nasr > Abdürrezzâk > İbn Cüreyc > Musâ b. Ukbe > Nâfi' > İbn Ömer.[65]

Rivâyet zincirlerinde görüldüğü üzere Buhârî'nin, Hz. Âişe mahreçli rivâyetlerinin ortak râvileri, Abdullah b. Nümeyr, Hişâm ve Babası (Urve b. Zübeyr)'dır. Hişâm b. Urve > Babası (Urve b. Zübeyr) > (teyzesi) Âişe isnâdıyla gelen rivâyetler şekil yönünden *"tekli aile isnâdı"* olarak bilinmektedir.[66] Bu zincire birinci rivâyette Muhammed b. Selâm ve Abde, ikinci ve üçüncü rivâyetlerde ise Zekeriyya b. Yahya ile *"Musannef"* sahibi İbn Ebî Şeybe eklenmektedir. Buradan Buhârî'nin her rivâyette farklı bir hocasından rivâyet ettiği farklı sened ve metinleri vererek hem hadisi kuvvetlendirdiği, hem de lâfızlardaki değişiklikler dolayısıyla yeni hükümlerin elde edilmesini temin ettiği sonucuna varabiliriz. Dördüncü rivâyet zinciri ise İbn Ömer mahreçli olup Nâfi', *"Meğazi"* sahibi Musâ b. Ukbe, dönemin büyük âlim ve abidlerinden İbn Cüreyc, yine *"Musannef"* sahibi Abdürrezzâk ve son olarak İshâk b. Nasr kanalıyla Buhârî'ye ulaşmaktadır.

Bu bilgilerden hareketle Buhârî'nin Hz. Âişe mahreçli rivâyetlerinin birinci ve ikinci tabakada birer râvisinin bulunmasından dolayı *"ferd-i mutlak"* denebileceği ve rivâyetler hakkında bir takım kuşkuların olabileceği akla gelse de, bu doğru değildir. Şema: 1'e bakıldığında Hz. Âişe mahreçli rivâyetlerin, ondan sonra Urve b. Zübeyr ve Alkâme b. Vakkâs tarikiyle, Urve b. Zübeyr'den de Hişâm b. Urve ve Muhammed b. Ca'fer tarikleriyle devam ettiği görülecektir. Dolayısıyla rivâyetlerde şekil yönünden herhangi bir zayıflık emaresi görülmemektedir.

1) Buhârî Rivâyetlerinin İsnâd Tahlili

Hz. Âişe mahreçli rivâyetlerin ilk râvisi konumundaki Urve b. Zübeyr b. el-Avvâm b. Huveylid el-Esedî el-Medenî (91/709 veya 95/713), Hz. Âişe'nin yeğeni ve onun rivâyetlerini en iyi bilen üç kişiden biridir.[67] Cerh ve ta'dîl âlimleri tarafından *"sikâ"*, *"sebt"*, *"me'mûn"*, *"hâfız"* ve *"kesîrü'l-*

[65] Buhârî, Meğazi 14.

[66] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XV, 367. Aile isnâdları hakkında geniş bilgi için bkz. Kuzudişli, Bekir, *Hadis Rivâyetinde Aile İsnadları*, İşaret Yayınları, İstanbul 2007, 21-30.

[67] İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 164.

hadîs" lâfızlarıyla methedilen[68] Urve b. Zübeyr'in rivâyetleri ile ihticâc edilebileceğinde hiçbir tereddüt yoktur.

İkinci râvi Hişâm b. Urve b. Zübeyr b. el-Avvâm el-Kuraşî el-Medenî (146/764), dönemin meşhur muhaddis ve fakîhlerindendir. Babası Urve'den bizzat işitmediği hadisleri nakletmemeye gayret etmişse de daha sonraları bu konuda *"tesâhül"* göstererek özellikle Irak ehliyle alakalı mürsel rivâyetler nakletmiştir. Nitekim Ümmü Zer' hadisini merfu olarak rivâyet eden tek râvidir.[69] Hişâm, İbn Sa'd, Ebû Hâtim, İbn Hırâş, Iclî ve Ya'kub b. Şu'be tarafından *"sikâ"*, *"sebt"*, *"sadûk"*, *"kesîrü'l-hadîs"*, *"imâm fi'l-hadîs"* ve *"hüccet"* lâfızlarıyla ta'dîl edilmiştir.[70] İbn Hibbân da onu *"Sikât"*ına alarak *"hâfiz"*, *"mutkin"*, *"verâ sahibi"* ve *"fazilet âbidesi"* gibi vasıflarla övmüştür.[71] Sonuç olarak Hişâm'ın güvenilir bir râvi olduğu görülmektedir.

Üçüncü râvi Abdullah b. Nümeyr Ebû Hişâm el-Hemedânî el-Kûfî (199/815)'yi Yahya İbn Maîn ve İbn Hibbân *"sikâ"*, İbn Sa'd *"sikâ"*, *"kesîrü'l-hadîs"* ve *"sadûk"*, Iclî de *"sâlihü'l-hadîs"* ve *"sâhibu Sünnet"* lâfızlarıyla ta'dîl etmiştir.[72] Abdullah b. Nümeyr'in de *"sikâ"* bir râvi olduğu açıktır.

Şimdi birinci rivâyetin diğer râvilerinin değerlendirilmesine geçebiliriz: Abdetü'bnü Süleyman el-Kilâî el-Kûfî (180/797), Dârekutnî, Ahmed b. Hanbel ve Iclî'ye göre *"sikâ"*, *"Kur'ân'a düşkün"* ve *"sâlih"* bir kimse olarak tavsif edilmiştir.[73] Muhammed b. Selâm b. Ferec es-Selemî el-Bîkendî (127/745) ise dönemin Buhara ve Maveraünnehr muhaddisi olarak ün yapmış,[74] *"sikâ"*, *"sebt"* ve *"sadûk"* lâfızlarıyla ta'dîl edilmiş,[75] ihticâca elverişli bir râvidir. Bu bilgiler ışığında Buhârî'nin birinci rivâyetinin râvilerinde her hangi bir problem görülmemektedir. Dolayısıyla rivâyet,

---

68 Zehebî, *el-Kâşif*, II, 18; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 389.

69 İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 45.

70 Zehebî, *Tezkira*, I, 144-5; *el-Kâşif*, II, 337; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 45.

71 İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 502.

72 İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 60; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 604; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 52; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 327.

73 Zehebî, *Tezkira*, I, 312; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 405.

74 Zehebî, *Tezkira*, I, 422.

75 İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 75; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 188-9.

hadis kriterleri açısından *"sahih"*tir denilebilir.

İkinci rivâyetin son râvisi Abdullah b. Muhammed b. İbrahim Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe (235/849), Ahmed b. Hanbel tarafından *"sadûk"*, Iclî, Ebû Hâtim ve İbn Hırâş tarafından *"sikâ"*, İbn Kâni' tarafında da *"sikâ"*, *"sebt"* olarak tavsif olunmuş,[76] *"Musannef"* sahibi *"sikâ"* bir râvidir.

Üçüncü rivâyetin son râvisi Zekeriyya b. Yahya b. Sabîh el-Yeşkurî el-Vâsıtî (235/850) ise Zehebî tarafından *"sikâ"* olarak,[77] İbn Hibbân'ın da *"Sikât"*ında zikrederek rivâyetlerinde *"mutkin"* olduğunu belirttiği[78] bir râvidir. Dolayısıyla Buhârî'nin ikinci ve üçüncü rivâyetleri de *"sahih"* olarak görülmektedir.

Buhârî'nin dördüncü rivâyetinin sahabe râvisi Abdullah İbn Ömer'dir. Ondan hadisi rivâyet eden Nâfi' Mevlâ İbn Ömer (117/735), cerh ve ta'dîl imâmlarının kendisinin *"sikâ"* olduğu noktasında müttefik olduğu râvilerdendir.[79] İmam Malik'in: *"Nâfi'nin İbn Ömer'den rivâyet ettiği bir hadisi başkalarından duyma ihtiyacı hissetmem"* dediği rivâyet edilmektedir.[80]

Rivâyetin diğer râvilerinden Musâ b. Ukbe b. Ebî Ayyaş el-Medenî (141/759), Meğazi'yi en iyi bilenlerden biri olarak kabul edilmiş ve hadis münekkitleri tarafından *"sikâ"* ve *"sâlih"* olarak tavsif edilmiştir.[81]

Bir diğer râvi Abdülmelik b. Abdülaziz İbn Cüreyc er-Rûmî el-Emevî el-Mekkî (150/767), dönemin önde gelen fakîh ve müelliflerindendir. Atâ b. Ebî Rebâh'ın (114/732) on sekiz yıl talebeliğini yapmıştır. Bu yönüyle Atâ'nın rivâyetlerini en iyi bilen kimselerden biri olarak sayılmaktadır.[82] Zührî'yi görmemiş, fakat rivâyetlerine icâzet yoluyla ulaşmıştır. Ahmed b. Hanbel'e göre bir *"ilim dağarcığı"* olan İbn Cüreyc, ibadet hayatıyla da

---

76 İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 419-20.

77 Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, VIII, 107.

78 İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 253.

79 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VII, 145; Ahmed b. Hanbel, *Bahru'd-dem*, 427; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 95, 101.

80 İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 211.

81 İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 183-4.

82 Zehebî, *Tezkira*, I, 171.

örnek insanlardan biridir.[83] Bu nedenle İbn Hacer onu, *"sikâ"* ve *"fakîh"* olarak nitelemesinin yanında *"fâdıl"* olarak da tanıtmayı tercih etmiştir.[84] Bu bilgiler ışığında onun *"sikâ"* ve ihticâca elverişli bir râvi olduğu söylenebilir.

Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî (211/827), *"el-Musannef"* isimli eserin sahibidir. Yedi sene Ma'mer b. Râşid'e talebelik yapmıştır. Dolayısıyla Ma'mer'in rivâyetlerini en iyi bilen kimselerdendir.[85] İbn Hacer'e göre *"sikâ"* olarak nitelenen Abdürrezzâk'ı[86] İbn Hibbân *"Sikât"*ında zikretmiştir.[87] Bu nedenle Abdürrezzâk'ın da *"sikâ"* bir râvi olduğunda şüphe yoktur.

Son râvi olan İshâk b. Nasr Ebû İbrahim el-Buhârî (242/857), Buhârî'nin şeyhlerindendir.[88] İbadetine düşkünlüğü nedeniyle *"Zekkâr"* lâkabıyla da anılan[89] İshâk b. Nasr, İbn Hacer tarafından *"sadûk"* olarak nitelenmektedir.[90]

Râvi değerlendirmeleri sonucunda Buhârî'nin İbn Ömer'den yapmış olduğu rivâyete *"sahih"*tir denilebilir.

b) Müslim Rivâyetleri

1. Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe > İbn Nümeyr > Hişâm > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe.[91]

2. Muhammed İbnü'l-Alâ el-Hemedânî > İbn Nümeyr > Hişâm > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe.[92]

3. Ebû Kureyb > İbn Nümeyr > Hişâm > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe.[93]

---

83 Zehebî, *Tezkira*, I, 169.
84 İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 363.
85 Zehebî, *Tezkira*, I, 364; *el-Kâşif*, I, 651.
86 İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 354.
87 İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 412.
88 Zehebî, *el-Kâşif*, I, 233.
89 İbn Hacer, *Tehzîb*, XII, 365.
90 İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 99, 103, 720.
91 Müslim, Cihad ve's-siyer 64.
92 Müslim, Cihad ve's-siyer 64.
93 Müslim, Cihad ve's-siyer 69.

Müslim'in rivâyet zincirlerinin hepsi de Hz. Âişe mahreçli rivâyetlerden meydana gelmektedir. Rivâyetlerdeki ortak râviler -Buhârî'de olduğu gibi- Abdullah b. Nümeyr, Hişâm ve Babası (Urve b. Zübeyr)'dır. Müslim'in birinci rivâyeti ile Buhârî'nin ikinci rivâyetindeki râviler aynıdır. Buna göre İbn Ebî Şeybe'nin hem Buhârî'nin hem de Müslim'in rivâyetlerine itimat edip aldıkları şeyhleri arasında olduğu ortaya çıkmaktadır.[94] Bu durum İbn Ebî Şeybe'nin rivâyetlerine, dolayısıyla *"Musannef"*'ine verilen önemi ve güveni göstermektedir. Müslim'in ikinci ve üçüncü rivâyetlerinin son râvisi durumundaki Muhammed b. Alâ el-Hemedânî ve Ebû Kureyb aynı şahıstır. İkinci rivâyette künyesi, üçüncü rivâyette ise ismiyle anılmıştır. Buradan hareketle Müslim'in aynı hocadan bile olsa farklı sened ve metinler vererek hem hadisi kuvvetlendirdiği, hem de lâfızlardaki değişiklikler dolayısıyla yeni hükümlerin çıkarılmasını sağladığı söylenebilir.

1) Müslim Rivâyetlerinin İsnâd Tahlili

Yukarıda Buhârî rivâyetlerinin tahlili esnasında Müslim'in isnâd zinciri içerisinde de geçen Abdullah b. Nümeyr, Hişâm b. Urve, Urve b. Zübeyr ve Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe'nin cerh ve ta'dîl açısından değerlendirmeleri yapılmış ve hepsinin de *"sikâ"* râviler olduğu görülmüştü. Burada sadece Ebû Kureyb künyesiyle tanınan Muhammed b. Alâ el-Hemedânî değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Muhammed b. Alâ Ebû Kureyb el-Hemedânî el-Kûfî (247/862), dönemin Kûfe muhaddislerindendir. İbn Nümeyr, *"Irakta hadisi en iyi bilen ve en çok rivâyet eden Ebû Kureyb'tir"* derken, Nesâî onu *"sikâ"*, Ebû Hâtim de *"sadûk"* olarak nitelemektedir. Ayrıca İbn Hibbân da onu *"Sikât"*ında zikretmiştir.[95] Bu bilgiler ışığında Ebû Kureyb'in ihticâca elverişli *"sikâ"* bir râvi olduğu söylenebilir.

Râvi değerlendirmeleri neticesinde Müslim'in koru ile ilgili rivâyetlerinin tamamı *"sahih"*tir denilebilir.

---

94 Araştırmamızda İbn Ebî Şeybe'nin Buhârî'de 19, Müslim'de ise 917 rivâyetinin olduğunu tesbit ettik. Bu durum İbn Ebî Şeybe'nin, Müslim'in en önemli şeyhlerinden birisi olduğunu göstermektedir.

95 Zehebî, *Tezkira*, II, 497-98; *el-Kâşif*, II, 208; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 342; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 500.

c) Musâ b. Ukbe Rivâyeti ve İsnâd Tahlili

Musâ b. Ukbe'nin rivâyeti, yukarıda Buhârî'nin konu ile ilgili İbn Ömer'den yapmış olduğu rivâyetin bir bölümünü oluşturmaktadır. Rivâyetin tamamı şöyledir: İshâk b. Nasr > Abdürrezzâk > İbn Cüreyc > Musâ b. Ukbe > Nâfi' > İbn Ömer.[96]

Buhârî rivâyetinde tahlil edildiği gibi Musâ b. Ukbe tarikiyle gelen rivâyet *"sahih"* olarak görülmektedir.

d) Muhammed b. İshâk Rivâyeti ve İsnâd Tahlili

Muhammed b. İshâk'ın rivâyeti Şema: 1'de görüleceği gibi Hz. Âişe mahrecli Ebû Dâvûd rivâyetinin bir bölümünü oluşturmaktadır. Rivâyet şu şekildedir: Abdullah b. Muhammed en-Nüfeylî > Muhammed b. Seleme > Muhammed b. İshâk > Muhammed b. Ca'fer > Urve b. Zübeyr > Âişe.[97]

Rivâyet zincirinin ilk râvisi Urve b. Zübeyr (91/709 veya 95/713), Hz. Âişe'nin yeğeni ve onun rivâyetlerini en iyi bilen üç kişiden biridir.[98] Cerh ve ta'dîl âlimleri tarafından *"sikâ"*, *"sebt"*, *"me'mûn"*, *"hâfiz"* ve *"kesîrü'l-hadîs"* lâfızlarıyla methedilen[99] Urve b. Zübeyr'in rivâyetleri ile ihticâc edilebileceğinde hiçbir tereddüt yoktur.

İkinci râvi Muhammed b. Ca'fer b. Zübeyr Gunder el-Basrî (194/810) ise Şu'be b. Haccâc'dan rivâyet hususunda en güvenilir kişi kabul edilmiştir.[100] Gunder, *"sadûk"*, *"sikâ"*, *"hâfiz"*, *"mutkin"*, *"mücevvid"*, *"sebt"*, *"Allah'ın kullarının en hayırlılarından"* ve *"verâ sahibi"* gibi ta'dîl

---

96 Buhârî, Meğazi 14.

97 Ebû Dâvûd, Cihad 111.

98 İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 164.

99 Zehebî, *el-Kâşif*, II, 18; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 389.

100 İbn Maîn, Ebû Zekeriyya Yahya b. Maîn b. Avn (235/859), *Târîhu İbn Maîn* (ed-Dûrî Rivâyeti), (thk. Ahmed Muhammed Nûr), Mekke 1399/1979, I, 64; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (241/855), *Kitâbu bahri'd-dem fî men tekelleme fîhi'l-İmâm Ahmed bi medhin ev zemm*, (thk. Ebû Üsâme Vasiyyullah b. Muhammed b. Abbâs), Riyâd 1989, 366; Iclî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdullah b. Sâlih el-Kûfî (261/875), *Ma'rifetü's-Sikât*, (thk. Aldülalîm Abdülazîm el-Bestevî), Medine 1405/1985, II, 234; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't*-tecrîh, II, 623.

lâfızlarıyla anılagelmiştir.[101] Zehebî, *"Sıhâh erbâbı"*nın ondan ihticâc konusunda ittifak ettiklerini söylemiştir.[102] Netice itibariyle onun ihticâca elverişli *"sikâ"* bir râvi olduğu görülmektedir.

Râvi tahlili sonucunda Muhammed b. İshâk'ın, Muhammed b. Ca'fer > Urve b. Zübeyr > Âişe tarikli rivâyetinin *"sahih"* olduğu anlaşılmaktadır.

2. İkinci Grup: İkindi Namazı İle İlgili Rivâyetler

İkindi namazı ile ilgili bilgi veren beş rivâyet bulunmaktadır.[103] Bu rivâyetlerden Buhârî, Müslim ve İbn Sa'd tariklerinin sahabe râvisi İbn Ömer'dir. İbn Hişâm rivâyetinin ilk râvisi olan Ma'bed b. Ka'b b. Mâlik el-Ensârî tâbiîdir. Dolayısıyla İbn Hişam'ın rivâyetine şimdiden *"Mürsel"* diyebiliriz.

Şimdi Buhârî ve Müslim'in konu ile ilgili rivâyet zincirlerine ve onların râvi değerlendirmelerine geçebiliriz.

a) Buhârî Rivâyetleri

1. Abdullah b. Muhammed b. Esmâ > Cüveyriye > Nâfi' > İbn Ömer.[104]
2. Abdullah b. Muhammed b. Esmâ > Cüveyriye b. Esmâ > Nâfi' > İbn Ömer.[105]

Rivâyet zincirlerinde görüldüğü üzere Buhârî'nin, İbn Ömer mahreçli her iki rivâyeti de aynı râviler tarafından rivâyet edilmektedir. Aradaki tek fark birinci rivâyette Nâfi'den sonraki râvinin ismi *"Cüveyriye"*, ikinci rivâyette ise *"Cüveyriye b. Esmâ"* olarak verilmesidir. Buhârî'nin bu tarz bir yaklaşımının arkasında, aynı hocadan farklı senedler vermek suretiyle hadisin kuvvetlenmesini sağlamak olduğu söylenebilir.

1) Buhârî Rivâyetlerinin İsnâd Tahlili

İbn Ömer mahreçli bu rivâyetlerin ilk râvisi olan Nâfi' Mevlâ İbn

---

[101] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VII, 296; İbn Maîn, *Târîhu İbn Maîn*, I, 64; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, VI, 93; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 85.

[102] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IX, 101.

[103] Bkz. Şema: 2.

[104] Buhârî, Salâtü'l-havf 5.

[105] Buhârî, Meğazi 30.

Ömer (117/735), cerh ve ta'dîl imâmlarının *"sikâ"* olduğu noktasında müttefik olduğu râvilerdendir.[106] İmam Malik'in: *"Nâfi'nin İbn Ömer'den rivâyet ettiği bir hadisi başkalarından duyma ihtiyacı hissetmem"* dediği rivâyet edilmektedir.[107]

İkinci râvi Cüveyriye b. Esmâ b. Ubeyd ed-Dabbî el-Basrî (173/790), Yahya İbn Maîn'in *"leyse bihî be'sün"* dediği, Ebû Hâtim ve Ahmed b. Hanbel'in de *"sâlih"* ve *"sikâ"* olarak nitelediği bir râvidir. İbn Hibbân da onu *"Sikât"*ında zikretmiştir.[108]

Rivâyetin diğer râvisi Abdullah b. Muhammed b. Esmâ Ebû Abdurrahman ed-Dabbî el-Basrî (231/846) de Ebû Hâtim'in *"sikâ"*, Ahmed b. İbrahim ed-Devrakî'nin ise *"Basra'da ondan daha faziletlisini görmedim"* diyerek ta'dîl etmiş olduğu bir râvidir.[109]

Bu bilgiler ışığında her üç râvinin de ihticâca elverişli *"sikâ"*, her iki rivâyetin de *"sahih"* olduğu söylenebilir.

b) Müslim Rivâyeti ve İsnâd Tahlili

Yukarıda Buhârî rivâyetlerinin tahlili esnasında aslında Müslim'in isnâd zinciri de tahlil edilmiş oldu. Çünkü Müslim'in rivâyet zinciri olan; Abdullah b. Muhammed b. Esmâ ed-Dubeî > Cüveyriye b. Esmâ > Nâfi' > İbn Ömer[110] tariki Buhârî'nin konu ile ilgili rivâyetleri ile aynıdır. Tek bir fark Abdullah b. Muhammed b. Esmâ'nın isminin sonuna *"ed-Dubeî"* nisbesinin eklenmiş olmasıdır. Dolayısıyla Müslim'in râvilerine *"sika"*, rivâyetine de *"sahih"* diyebiliriz.

c) İbn Hişâm Rivâyeti ve İsnâd Tahlili

İbn Hişâm'ın rivâyet zinciri şu şekildedir: Muhammed b. İshâk >

---

[106] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VII, 145; Ahmed b. Hanbel, *Bahru'd-dem*, 427; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 95, 101.

[107] İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 211.

[108] İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 153; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 298; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 107; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 143.

[109] İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 356; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 320.

[110] Müslim, Cihad ve's-siyer 69.

İshâk b. Yesâr > Ma'bed b. Ka'b b. Mâlik el-Ensârî.[111]

Ma'bed b. Ka'b b. Mâlik es-Selemî el-Medenî (ö.?), İbn Hacer tarafından *"makbul"* râviler arasında sayılmıştır.[112] İbn Hibbân'ın da *"Sikât"*ında zikredilmiştir.[113] Eldeki bilgiler ışığında zayıf olduğuna dair bir delil olmasa da rivâyet zincirinde sahabe râvisinin bulunmaması sebebiyle Ma'bed'in *"irsâl"* yaptığını söyleyebiliriz.

Rivâyet zincirindeki ikinci râvi İshâk b. Yesâr Mevlâ Kays b. Mahreme el-Kuraşî el-Medenî (ö.?), Muhammed b. İshâk'ın babasıdır.[114] Muâviye b. Ebû Süfyân ile görüşmüş ve Hasen b. Ali, Urve b. Zübeyr ve Muğîre b. Abdurrahman'dan hadis rivâyet etmiştir.[115] İbn Maîn, Ebû Zür'â ve İbn Hacer'e göre *"sikâ"* olarak tavsif edilmiştir. İbn Hibbân da onu *"Sikât"*ında zikretmiştir.[116] Eldeki bilgilere dayanılarak, onun güvenilir bir râvi olduğu söylenebilir.

Son râvi Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Medenî (151/768), meşhur siyer/meğazi müelliflerindendir. Cerh ve ta'dîl âlimleri tarafından *"tedlis"* yaptığı gerekçesiyle eleştirilmiştir.[117] Zehebî, kendisiyle ihticâc noktasında ihtilafların bulunmasına rağmen hadislerinin *"hasen"* olarak kabul edilebileceğini belirtmiştir.[118] Nitekim Buhârî'nin de Muhammed b. İshâk'tan -çoğu tarihi konularla ilgili- mutâbaaten ve ta'liken on iki rivâyeti bulunmaktadır.[119]

---

[111] İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 195.

[112] Zehebî, *el-Kâşif*, II, 278; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 539.

[113] İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 432.

[114] İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 103; *Lisânü'l-mîzân*, VII/175.

[115] İbn Hacer, *Tehzîb*, XII, 365.

[116] İbn Hibbân, *es-Sikât*, I, 225.

[117] Ukaylî, *Duafâ*, IV, 28; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 93; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, III, 470; IV, 59; Alâî, Ebû Saîd Salâhuddin Halîl b. Keykeldî b. Abdullah (761/1359), *Câmiü't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl*, (thk. Hamdî Abdülmecîd Selefî), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1986, s. 261; İbnü'l-Irâkî, Ebû Zür'a Veliyyüddin Ahmed b. Abdürrahim (826/1423), *Tuhfetü't-tahsîl fî zikri ruvâti'l-merâsîl*, (thk. Abdullah Nevvâre), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1998/1419, 274; İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1449), *Tabakâtü'l-müdellisîn*, (thk. Âsım b. Abdullah Karyûtî), Mektebetü'l-Menar, Zerkâ 1983, 51.

[118] Zehebî, *el-Kâşif*, II, 156.

[119] Örnekler için bkz. Buhârî, Ezân 38; Zekât 50; Ebvâbu'l-muhsar ve cezâi's-Sayd 23; Musakât 18; Itk 4; Şurût 4; Menâkıbü'l-ensâr 28; Meğazi 1, 29, 32; Zebâih ve's-Sayd 27; Hudûd 18.

Sonuç itibariyle İbn Hişâm'ın bu rivâyetinin, ilk râvi Ma'bed b. Ka'b b. Mâlik'in *"irsâl"*i nedeniyle *"Mürsel"* olduğu görülmektedir.

d) İbn Sa'd Rivâyeti ve İsnâd Tahlili

İbn Sa'd'ın konu ile ilgili rivâyeti yine İbn Ömer mahreçli bir rivâyettir. Rivâyet şu şekildedir: Mâlik b. İsmail Ebû Gassân en-Nehdî > Cüveyriye b. Esmâ > Nâfi' > İbn Ömer.[120]

Rivâyet zincirinde bulunan râvilerden Nâfi' ve Cüveyriye b. Esmâ, Buhârî rivâyeti içerisinde tahlil edilmiş ve onların *"sika"* birer râvi oldukları görülmüştü. Burada son râvi olan Mâlik b. İsmail Ebû Gassân en-Nehdî değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Mâlik b. İsmail b. Dirhem Ebû Gassân en-Nehdî el-Kûfî (219/834), takvasıyla meşhur olmuş büyük muhaddislerdendir.[121] Ebû Hâtim onun hakkında *"Kûfe'de ondan daha muttakisi yok. Ne Ebû Nuaym ne de bir başkası…* " derken[122], İbn Sa'd, Yahya İbn Maîn, Iclî, Ebû Dâvûd ve Nesâî *"sikâ"*, *"sadûk"*, *"mutkin"*, *"sebt"*, *"mütesebbit"*, *"müteabbid"*, *"imâmün mine'l-eimme"*, *"eimmetü'l-muhaddisîn"* ve *"ceyyidü'l-ahz"* gibi birinci dereceden ta'dîl sıfatlarıyla nitelemiş,[123] İbn Şâhin[124] ve İbn Hibbân da onu *"Sikât"* isimli eserlerinde zikretmişlerdir.[125] Bu bilgilere dayanarak onun *"sika"* bir râvi olduğunu söylemek zor olmasa gerektir.

Sonuç itibariyle İbn Sa'd'ın konu ile ilgili rivâyetinin *"sahih"* olduğunu söyleyebiliriz.

3. Üçüncü Grup: Çocukların Öldürülmediğine Dair Rivâyetler

Üçüncü grupta, Benî Kureyza olayında buluğ çağına ulaşmayan

---

[120] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 76.

[121] Zehebî, *el-Kâşif*, II, 233; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 516.

[122] Zehebî, *Tezkira*, I, 402.

[123] İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 4.

[124] İbn Şâhîn, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdadî (385/995), *Târîhu esmai's-Sikât mimmen nukile anhumü'l-ilm*, (thk. Abdülmu'ti Emin Kal'aci), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1986, s. 301.

[125] İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 164.

çocukların öldürülmediğine dair on bir rivâyet bulunmaktadır.[126] Bu rivâyetlerin hepsinin de sahabe râvisi Atiyye el-Kurazî'dir. Abdülmelik b. Umeyr de ikinci tabakanın tek râvisidir. Rivâyet bu yönüyle yani ilk iki tabakada sadece birer râvi bulunduğu için *"el-Ferdü'l-mutlak"*[127] olarak nitelenmektedir.[128] Rivâyet üçüncü râvilerden Şu'be tarikiyle İbn İshâk, İbn Hişâm, İbn Sa'd ve Nesâî'ye, Süfyân tarikiyle Nesâî, Dârimî, Tirmizî, Ebû Dâvûd, İbn Ebî Şeybe, İbn Mâce, Ahmed b. Hanbel ve İbn Sa'd'a, Fadl b. Dükeyn ve Amr b. Heysem tarikiyle İbn Sa'd'a, son olarak da Hüşeym b. Beşîr tarikiyle yine Ahmed b. Hanbel'e ulaşmaktadır.

Konu ile ilgili rivâyetler Nesâî ve Ahmed b. Hanbel'de ikişer, Tirmizî, Ebû Dâvûd, İbn Mâce, Dârimî, İbn Ebî Şeybe, İbn Hişâm ve İbn Sa'd'da[129] birer tane bulunmaktadır.

Sözkonusu rivâyetlerin, *"Sünen-i erbaa"*da bulunmasına rağmen Buhârî ve Müslim'de yer almaması, Buhârî ve Müslim'de bulunmayan hadislerin sıhhatli olmadığı gibi bir sonuca götürmemelidir. Çünkü Buhârî ve Müslim'in eserleri bütün sahih rivâyetleri kapsamadıkları gibi böyle bir gaye ile de te'lif edilmiş değillerdir.

Şimdi hadis kitaplarındaki konu ile ilgili rivâyet zincirlerine ve onların râvi değerlendirmelerine geçebiliriz.

a) Tirmizî Rivâyeti ve İsnâd Tahlili

Tirmizî'nin konu ile ilgili rivâyeti Atiyye el-Kurazî mahreçli bir rivâyettir. Rivâyet şu şekildedir: Hennâd > Veki' > Süfyân > Abdülmelik

---

126 Bkz. Şema: 3.

127 Ferd: Senedinin bir veya birkaç yerinde (*tabaka*sında) râvî sayısı bire düşen hadis. Buna *el-ferdu'l-mutlak* da denir. Bkz. Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 21-23.

128 Hadis usûlüne gore; *"el-Ferdü'l-mutlak"* olan bir hadis, râvilerinin durumuna göre *"sahih"*, *"hasen"* veya *"zayıf"* olabilmektedir. Bkz. es-Salih, Subhi, *Hadîs İlimleri ve Hadîs Istılahları*, 180.

129 İbn Sa'd'ın rivâyetini dört ayrı tarik olarak kabul edip üçüncü grub rivâyetlerin sayısını on dört'e çıkarmak da mümkündür. Çünkü İbn Sa'd rivâyetinde son râvi olarak Şu'be, Süfyân, Amr b. Heysem ve Fadl b. Dükeyn'in isimleri geçmektedir. Fakat rivâyet, *"birleşik sened"* metoduyla verildiği için tek bir rivâyet olarak kabul edilmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 76.

b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî.[130]

Atiyye el-Kurazî, küçük sahabelerdendir.[131] Babasının ismine ulaşılamamıştır. Benî Kureyza kuşatmasında henüz buluğ çağında olmadığı için affedilmiştir. Kûfe'de ikamet etmiştir.[132]

İkinci râvi Abdülmelik b. Umeyr Ebû Amr el-Lahmî el-Kûfî (136/754), dönemin meşhur âlimlerindendir. Şa'bî'den sonra Kûfe kâdılığı yapmıştır. Ebû Hâtim'in *"sâlihü'l-hadîs"* ve *"leyse bi-hâfız"*, Yahya İbn Maîn'in *"sika"* ve İbn Nümeyr'de *"sika"* ve *"sebt"* olarak nitelediği Abdülmelik b. Umeyr, Buhârî ve Müslim tarafından ihticâca elverişli görülmüş, Nesâî tarafından da *"leyse bihî be's"* denilerek ta'dîl edilmiştir.[133] Eldeki bilgiler ışığında Abdülmelik b. Umeyr'in *"sika"* bir râvi olduğu görülmektedir.

Üçüncü râvi olan Süfyân b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî el-Kûfî (161/778), Tabiîn'in meşhur âlimlerindendir. *"Sikâ"*, *"hâfız"*, *"fakîh"*, *"âbid"*, *"imâm"* ve *"hüccet"* gibi ta'dîl sıfatlarıyla övülmüştür.[134]

Diğer bir râvi Veki' b. el-Cerrâh el-Kûfî (197/813) ise, hakkında *"sikâ"*, *"hâfız"*, *"imâm"*, *"hüccet"*, *"me'mûn"*, *"âbid"* gibi ta'dîl lâfızları kullanılan, özellikle hafızasının sağlamlığına sıkça atıfta bulunulan etbau't-tâbiîn'in meşhur hadis âlimlerindendir.[135] İmam-ı Â'zam'ın görüşleriyle fetva verdiği belirtilen[136] Veki', güvenilir bir râvidir.

Tirmizî rivâyetinin buraya kadar olan râvi değerlendirmeleri İbn Ebî Şeybe'nin rivâyeti için de aynen geçerlidir.

Tirmizî'nin son râvisi olan Hennâd b. Serrî b. Mus'ab et-Temîmî el-Kûfî (243/858) de dönemin önemli muhaddislerindendir. Hayatını zühd eksenli yaşamış ve ibadete düşkünlüğünden dolayı ona *"Râhibü'l-*

---

130 Tirmizî, Siyer, 29.

131 İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 512.

132 İbn Hibbân, *es-Sikât*, III, 308; İbn Hacer, *Tehzîb* VII, 204.

133 Zehebî, *Tezkira*, I, 135-36; *el-Kâşif*, I, 667; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 364-65; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 365, 713.

134 İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 244.

135 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VI, 394; Ahmed b. Hanbel, *Bahru'd-dem*, 448-450; Zehebî, *el-Kâşif*, II, 350; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 110-114.

136 İbnü'l-Kayserânî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 307; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXX, 475;

Kûfe" unvanı verilmiştir.[137] Bu hayat tarzını *"Kitâbü'z-Zühd"*[138] isimli bir eserle de taçlandırmıştır. Nesâî onu *"sikâ"*, Ebû Hâtim ise *"sadûk"* lâfızlarıyla ta'dîl etmiştir.[139] İbn Hibbân'ın da *"Sikât"*'ın da zikretmiş olduğu Hennâd, güvenilir bir râvi olarak görülmektedir.

Yukarıdaki değerlendirmeler ışığında Tirmizî rivâyetinde bulunan râvilerin *"sika"* oldukları söylenebilir. Bu durum, rivâyetin ilk iki tabakada tek bir râviden nakledilmesi, dolayısıyla *"el-Ferdü'l-mutlak"* olmasından kaynaklanan zayıflık kuşkularını ortadan kaldırmaktadır.

Sonuç itibariyle Tirmizî rivâyetine *"sahih"*'tir diyebiliriz.

b) Ebû Dâvûd Rivâyeti ve İsnâd Tahlili

Ebû Dâvûd'un rivâyeti de Atiyye el-Kurazî mahreçlidir. Rivâyet şu şekildedir: Muhammed b. Kesîr > Süfyân > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî.[140]

Rivâyet zincirinde görüleceği üzere Ebû Dâvûd rivâyeti, Tirmizî rivâyetiyle Süfyân'a kadar bir müştereklik arzetmektedir. Süfyan'dan sonraki tek râvi ise Muhammed b. Kesîr'dir.

Muhammed b. Kesîr el-Abdî el-Basrî (223/838), Ebû Hâtim ve Ahmed b. Hanbel tarafından *"Sikâ"* ve *"sadûk"* lâfızlarıyla ta'dîl edilmiştir.[141] İbn Hibbân da onu *"Sikât"*'ında zikrederek; *"Allah'tan çok korkan"*, *"faziletli"* bir kimse olması yönüyle övmüştür.[142] Bu bilgilere dayanarak Muhammed b. Kesîr'in ihticâca elverişli *"sika"* bir râvi olduğu söylenebilir.

Râvi değerlendirmeleri neticesinde konu ile ilgili Ebû Dâvûd rivâyetinin *"sahih"* olduğu görülmektedir.

c) Nesâî Rivâyetleri ve İsnâd Tahlili

---

[137] Zehebî, *Tezkira*, II, 507-8; *el-Kâşif*, II, 339.

[138] Bkz. Ebü's-Serrî, Hennâd b. Mus'ab et-Temîmî el-Kûfî (243/857), *Kitâbü'z-zühd*, (thk. Abdurrahman Firyevâî), Dârü'l-Hulefâ Li'l-Kitâbi'l-İslâmiyye, Kuveyt 1985.

[139] Zehebî, *Tezkira*, II, 507-8; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 62.

[140] Tirmizî, Siyer, 29.

[141] İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 504.

[142] İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 77. Ayrıca bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 371.

Nesâî'de konu ile ilgili iki adet rivâyet bulunup her ikisi de Atiyye el-Kurazî mahreçlidir. Nesâî rivâyetlerinin isnâd zincirleri şu şekildedir:

1. Muhammed b. Mansur > Süfyân > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî.[143]

2. İsmail b. Mes'ud > Hâlid > Şu'be > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî.[144]

İlk rivâyet zincirinde görüleceği üzere Nesâî rivâyeti, üçüncü râvi Süfyân'a kadar Tirmizî ve Ebû Dâvûd rivâyetleriyle aynı râvilerden meydana gelmektedir. Süfyân'dan sonraki tek râvi ise Muhammed b. Mansûr'dur.

Muhammed b. Mansûr b. Sâbit b. Hâlid el-Huzâî el-Mekkî (252/866), Nesâî'nin önemli şeyhlerinden birisidir.[145] Dârekutnî onu *"sikâ"* olarak tavsif etmiştir.[146] Aynı görüşe sahip olan İbn Hibbân da onu *"Sikât"*ın da zikretmiştir.[147]

Nesâî'nin ikinci rivâyeti, Abdülmelik b. Umeyr'den sonra Şu'be kanalıyla devam etmektedir.

Şu'be b. el-Haccâc İbnü'l-Verd el-Atekî el-Basrî (160/777), dönemin Basra muhaddislerindendir.[148] *"Emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs"*, *"şeyhü'l-İslâm"*, *"sikâ"*, *"hâfiz"*, *"mutkin"*, *"hüccet"*, *"sebt"*, *"me'mûn"* ve *"sahibu hadîs"* gibi birinci dereceden ta'dîl lâfızlarıyla nitelenmiştir.[149] Eldeki bilgilere göre Şu'be'nin güvenilir bir râvi olduğu söylenebilir.

Şu'be'den sonraki râvi olan Hâlid b. el-Hâris b. Ubeyd b. Süleyman Ebû Osman el-Hüceymî el-Basrî (186/802), hocası Şu'be'nin kendisinden hadis rivâyet ettiği ender talebelerindendir.[150] İbn Sa'd, Ahmed b. Hanbel,

---

[143] Nesâî, Talak 20.

[144] Nesâî, Kat'u's-sârik 17.

[145] Zehebî, *el-Kâşif*, II, 224; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 508. Nesâî'nin *"Sünen"*inde Muhammed b. Mansûr'a ait yüz altı rivâyet bulunmaktadır.

[146] İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 416.

[147] İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 416.

[148] Zehebî, *Tezkira*, I, 193.

[149] İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 446; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 485; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 302-3; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 266.

[150] Zehebî, *Tezkira*, I, 309.

Nesâî, Tirmizî, Ebû Hâtim er-Râzî tarafından *"sikâ"*, *"imâm"*, *"me'mûn"*, *"sebt"*, *"sadûk"* ve *"ileyhi'l-müntehâ fi'l-hadîs"* gibi birinci dereceden ta'dîl lâfızlarıyla nitelenmiştir.[151] Dolayısıyla Hâlid b. el-Hâris için ihticâca elverişli *"sikâ"* bir râvidir, denilebilir.

Rivâyet zincirinin son halkasını oluşturan İsmail b. Mes'ud el-Cahderî el-Basrî (248/863), Nesâî'nin önemli şeyhlerinden biridir.[152] Nesâî onu *"sikâ"*, İbn Hibbân ise *"sadûk"* olarak nitelemektedir.[153] Buna göre İsmail b. Mes'ud, *"sika"* bir râvi olarak görülmektedir.

Râvi değerlendirmeleri neticesinde, Nesâî rivâyetlerinin *"sahih"* olduğu söylenebilir.

d) Ahmed b. Hanbel Rivâyetleri ve İsnâd Tahlili

Ahmed b. Hanbel'in konu ile ilgili iki adet rivâyeti bulunup her ikisi de Atiyye el-Kurazî mahreçlidir. Ahmed b. Hanbel rivâyetlerinin isnâd zincirleri şu şekildedir:

1 Veki' > Süfyân > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî.[154]

2 Hüşeym b. Beşîr > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî.[155]

Ahmed b. Hanbel'in birinci rivâyetinde görüleceği üzere isnâd zinciri yukarıda râvi ve rivâyet değerlendirilmesi yapılan Tirmizî rivâyetinin bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu nedenle Ahmet b. Hanbel'in bu rivâyeti için *"sahih"*tir denilebilir.

Ahmed b. Hanbel'in ikinci rivâyetinin daha önce incelenmeyen tek râvisi Hüşeym b. Beşîr'dir. Hüşeym b. Beşîr b. Kâsım b. Dinâr es-Selemî el-Vâsıtî (183/799), dönemin en önemli muhaddislerinden (muhaddisü'l-asr) olup[156] Süfyân es-Sevrî'nin rivâyetlerini en iyi bilen kimseler arasındadır.[157] Zührî ile Mekke'de görüşmüş ve ondan yüz kadar

---

[151] İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 72.

[152] İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 288. Nesâî'nin İsmail b. Mes'ud'dan yüz otuz altı rivâyeti bulunmaktadır.

[153] Zehebî, *el-Kâşif*, I, 249; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 110.

[154] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 310.

[155] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 383; V, 311.

[156] Zehebî, *Tezkira*, I, 248.

[157] Zehebî, *Tezkira*, I, 248; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 54.

hadis rivâyet etmiştir.[158] Hüşeym, Ebû Hâtim'e göre *"güvenilirliği, hafizasının güçlü olması ve salahiyetiyle akranları arasında ön plana çıkmıştır."*[159] İbn Sa'd, Iclî ve İbn Hibbân'a göre ise *"sikâ"*dır.[160] Bu bilgilerden hareketle onun, güvenilir bir râvi olduğu söylenebilir.

Netice itibariyle Ahmed b. Hanbel'in ikinci rivâyetinin de *"sahih"* olduğu görülmektedir.

e) İbn Mâce Rivâyeti ve İsnâd Tahlili

İbn Mâce'nin konu ile ilgili rivâyeti de Atiyye el-Kurazî mahreçlidir. İbn Mâce rivâyetinin isnâd zinciri şu şekildedir:

Ebû Bekr b. Ebî Şeybe > Ali b. Muhammed > Veki' > Süfyân > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî.[161]

İbn Mâce'nin rivâyetinde görüleceği üzere isnâd zinciri Veki'e kadar olan Tirmizî rivâyetinin bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu kısım aynı zaman da İbn Ebî Şeybe rivâyetinin de ta kendisidir. Daha önce Tirmizî rivâyetinin *"sahih"* olduğunu görmüştük. Bu nedenle İbn Ebî Şeybe'nin rivâyeti için de*"sahih"*tir denilebilir.

İbn Mâce'nin Veki'den sonraki râvisi Ali b. Muhammed b. İshâk Ebü'l-Hasen et-Tanâfisî el-Kûfî (233/847), döneminde Kazvin şehrinin muhaddisi ve âlimi olarak tanınmıştır. Ebû Hâtim ve İbn Hibbân onu *"sikâ"* ve *"sadûk"* olarak nitelemiştir. Ayrıca Ali b. Muhammed, İbn Ebî Şeybe'nin fazilet ve salahiyet açısından en çok sevdiği ve hadis rivâyetinde bulunduğu kimselerdendir.[162]

Son râvi olan Abdullah b. Muhammed b. İbrahim Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe (235/849) ise Ahmed b. Hanbel tarafından *"sadûk"*, Iclî, Ebû Hâtim ve İbn Hırâş tarafından *"sikâ"*, İbn Kâni' tarafında da *"sikâ"*, *"sebt"* olarak tavsif olunmuş,[163] *"Musannef"* sahibi *"sikâ"* bir râvidir.

---

158 İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 53.
159 Zehebî, *Tezkira*, I, 249.
160 İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 55.
161 İbn Mâce, Hudûd 4.
162 Zehebî, *Tezkira*, II, 445; *el-Kâşif*, II, 46; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 331; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 405.
163 İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 419-20.

Bu değerlendirmelerden hareketle İbn Mâce'nin konu ile ilgili rivâyetine *"sahih"*tir diyebiliriz.

f) İbn Hişâm Rivâyeti ve İsnâd Tahlili

İbn Hişam'ın rivâyet zinciri: Muhammed b. İshâk > Şu'be > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî[164] şeklindedir.

Bu rivâyet zinciri dördüncü râvi Muhammed b. İshâk hariç, Nesâî rivâyeti içerisinde geçmişti. Bilindiği üzere Muhammed b. İshâk (151/768), meşhur siyer/meğazi müelliflerindendir. Zehebî, kendisiyle ihticâc noktasında ihtilafların bulunmasına rağmen hadislerinin *"hasen"* olarak kabul edilebileceğini belirtmiştir.[165] Nitekim Buhârî'nin de Muhammed b. İshâk'tan -çoğu tarihi konularla ilgili- mutâbaaten ve ta'liken 12 rivâyeti bulunmaktadır.[166]

Eldeki bilgiler neticesinde İbn Hişâm rivâyetinin de *"sahih"* olduğunu söyleyebiliriz.

g) İbn Sa'd Rivâyeti ve İsnâd Tahlili

İbn Sa'd'ın konu ile ilgili rivâyeti de Atiyye el-Kurazî mahreçlidir. İbn Sa'd rivâyetinin isnâd zinciri şu şekildedir:

Şu'be / Süfyân / Amr b. Heysem / el-Fadl b. Dükeyn > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî.[167]

İbn Sa'd rivâyetinde bulunan Amr b. Heysem ve Fadl b. Dükeyn haricinde bütün râviler Tirmizî rivâyetinde incelemeye tabi tutulmuştu. Şimdi burada ismi geçen iki râviyi inceleyebiliriz.

Râvilerden ilki, Amr b. Heysem b. Katn b. Ka'b Ebû Katn el-Basrî (198/814), Şafiî, Ahmed b. Hanbel, Ali b. Medînî, Yahya b. Maîn, Ebû Dâvûd ve Ebû Hâtim gibi pek çok âlimin *"sikâ"*, *"sebt"*, *"sadûk"* ve *"sâlih"*

---

[164] İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 204.

[165] Zehebî, *el-Kâşif*, II, 156.

[166] Örnekler için bkz. Buhârî, Ezân 38; Zekât 50; Ebvâbu'l-muhsar ve cezâi's-Sayd 23; Musakât 18; Itk 4; Şurût 4; Menâkıbü'l-ensâr 28; Meğazi 1, 29, 32; Zebâih ve's-Sayd 27; Hudûd 18.

[167] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 76

gibi lâfızlarla ta'dîl ettikleri bir râvidir.[168] Elimizdeki bilgilere dayanarak Amr b. Heysem'in güvenilir bir râvi olduğu söylenebilir.

İkinci râvi olan el-Fadl b. Dükeyn Amr b. Hammâd b. Züheyr Ebû Nuaym et-Teymî el-Kûfî (219/), Buhârî'nin büyük şeyhlerindendir. Cerh ve ta'dîl âlimlerince *"sikâ"*, *"sebt"*, *"hâfiz"*, *"mutkin"*, *"sadûk"*, *"me'mun"* ve *"şeyhü'l-İslâm"* gibi birinci dereceden ta'dîl lâfızlarıyla tavsif edilmiştir.[169] Bu bilgilerden hareketle Ebû Nuaym'ın *"sikâ"* bir râvi olduğu söylenebilir.

Râvi değerlendirmeleri neticesinde İbn Sa'd'ın konu ile ilgili rivâyetine *"sahih"*tir diyebiliriz.

4. Dördüncü Grup: Sa'd İbn Muâz'ın Hakemliği ile İlgili Rivâyetler

Benî Kureyza olayında Sa'd İbn Muâz'ın hakemliği ile ilgili bilgi veren on üç rivâyet bulunmaktadır.[170] Bu rivâyetlerin Buhârî (3), Müslim (3), Ebû Dâvûd, Ahmed b. Hanbel (2) ve İbn Ebî Şeybe tariklerinin sahabe râvisi Ebû Saîd el-Hudrî'dir. Tirmizî ve İbn Mâce rivâyetlerinin sahabe râvisi ise Enes b. Mâlik, İbn Hişâm rivâyetininki ise Alkâmetü'bnü Vakkâs'tır.

Şimdi Buhârî ve Müslim'in konu ile ilgili rivâyet zincirlerine ve onların râvi değerlendirmelerine geçebiliriz.

a) Buhârî Rivâyetleri

1. Süleyman b. Harb > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî.[171]

2. Ebü'l-Velîd > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî.[172]

---

168 İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 288; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 100.

169 İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 61; Zehebî, *Tezkira*, I, 272-3; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 243-48.

170 Bkz. Şema: 4.

171 Buhârî, Cihad ve's-siyer, 168.

172 Buhârî, İsti'zân 26.

3. Muhammed b. Beşşâr > Gunder > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî.[173]

Rivâyet zincirlerinde görüldüğü üzere Buhârî'nin her üç rivâyeti de Ebû Saîd el-Hudrî mahreçlidir. Bütün rivâyetlerin de ilk dört râvisini; Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî'den meydana gelen râvi zinciri oluşturmaktadır. Bu râvi zincirine birinci rivâyette Şu'be'den sonra Süleyman b. Harb, ikinci rivâyette Ebü'l-Velîd, üçüncü rivâyette de Muhammed b. Ca'fer (Gunder) ve Muhammed b. Beşşâr (Bündâr) eklenmektedir.

Buhârî'nin rivâyet zincirlerindeki bu tarz bir yaklaşımın arkasında, farklı hocalarından rivâyet ettiği farklı sened ve metinleri vermek suretiyle hem hadisi kuvvetlendirmek, hem de lafızlardaki değişiklikler dolayısıyla yeni hükümlerin elde edilmesini temin etmek[174] olduğu görülmektedir. Ayrıca her üç rivâyetinde, farklı kitapların farklı bâbları içerisinde geçmiş olması[175], Buhârî'nin bazen bir hadisi, ilgisi dolayısıyla ve ondan bazı hükümler istinbat etme düşüncesiyle bölerek (takti') tekrarlamasına[176] misal olarak verilebilir.

Şimdi Buhârî rivâyetlerinin tahliline geçebiliriz.

1) Buhârî Rivâyetlerinin İsnâd Tahlili

Ebû Saîd el-Hudrî mahreçli her üç rivâyetin de ilk râvisi olan Es'ad b. Sehl b. Huneyf b. Vâhib Ebû Ümâme el-Ensârî (100/719), Hz. Peygamber'in vefatından iki sene önce doğmuştur. Bundan dolayı bazılarınca *"Sahabi"* olarak nitelense de Buhârî ve İbn Mende'ye göre sahabi değildir. İbn Sa'd ve Ebû Hâtim tarafından *"sikâ"* olarak tavsif edilmiş[177] güvenilir bir râvidir.

İkinci râvi olan Sa'd b. İbrahim b. Abdurrahman b. Avf ez-Zührî

---

[173] Buhârî, Meğazi 30.

[174] İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 19-21.

[175] Bkz. Buhârî, Cihad ve's-siyer, 168; İsti'zân 26; Meğazi 30.

[176] İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 17-22; Zehrânî, Abdülaziz b. Abdullah, *Mu'cemu ruvâti'l-hadîsi'l-emâcid min ulemâi Zehrân ve Gâmid*, Mektebetü Nizar Mustafa el-Bâz, Mekke 1998/1418, I, 19.

[177] İbn Hibbân, *es-Sikât*, III, 20; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 231.

el-Kuraşî (125/743) ise *"sikâ"*, *"sebt"*, *"hüccet"* ve *"kesîrü'l-hadîs"* lâfızlarıyla anılagelmiş[178] cerh ve ta'dîl âlimlerinin kendisiyle ihticâc hususunda ittifak ettikleri râvilerden biridir.

Rivâyet zincirinin önemli isimlerinden Şu'be b. el-Haccâc İbnü'l-Verd el-Atekî el-Basrî (160/777), dönemin Basra muhaddislerindendir.[179] *"Emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs"*, *"şeyhü'l-İslâm"*, *"sikâ"*, *"hâfız"*, *"mutkin"*, *"hüccet"*, *"sebt"*, *"me'mûn"* ve *"sahibu hadîs"* gibi birinci dereceden ta'dîl lâfızlarıyla nitelenmiştir.[180] Eldeki bilgilere göre Şu'be'nin güvenilir bir râvi olduğu görülmektedir.

Buraya kadar incelenen râviler, Buhârî'nin rivâyet zincirinin yanı sıra Müslim, Ebû Dâvûd, Ahmed b. Hanbel ve İbn Ebî Şeybe'nin de rivâyet zincirlerinde bulunan ortak kimselerdir. Rivâyet zinciri, -Şema: 4'de görüleceği üzere- ilk dört tabakada birer râviden meydana gelmektedir. Rivâyet bu yönüyle *"el-Ferdü'l-mutlak"*tır. Fakat râvilerin hepsi de güvenilir kimselerden oluştuğu için rivâyete *"sahih"* denmesine engel bir neden yoktur.

Şimdi Buhârî'nin Şu'be'den sonraki râvilerine geçebiliriz.

Birinci rivâyette bulunan Süleyman b. Harb el-Vâşihî el-Basrî (124/742), Mekke Kâdılığı yapmış[181] ve *"sikâ"*, *"imâm"*, *"hâfız"*, *"me'mûn"* ve *"kesîrü'l-hadîs"* gibi ta'dîl lâfızlarıyla anılmıştır.[182] Cerh ve ta'dîl kriterlerine göre güvenilir bir râvi olduğu anlaşılmaktadır.

İkinci rivâyetin son râvisi olan Hişâm b. Abdülmelik Ebü'l-Velîd et-Tayâlisî el-Basrî (227/841), Ahmed b. Hanbel tarafından *"şeyhü'l-İslâm"*, Iclî, İbn Sa'd, Ebû Hâtim, Ebû Zür'a, İbn Kâni' ve İbn Hibbân tarafından da *"sikâ"* olarak tavsif edilmiştir. Ayrıca kendisi için *"sebt"*, *"fakîh"*, *"hâfız"*, *"mutkin"*, *"imâm"*, *"hüccet"* ve *"me'mûn"* gibi ta'dîl lâfızları da kullanılmıştır.[183] Eldeki bilgiler onun güvenilir bir râvi olduğunu göstermektedir.

---

178 İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 375; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 427; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 402-3.
179 Zehebî, *Tezkira*, I, 193.
180 İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 446; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 485; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 302-3; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 266.
181 Zehebî, *el-Kâşif*, I, 458; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 250.
182 Zehebî, *Tezkira*, I, 393; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 157-8.
183 Zehebî, *Tezkira*, I, 382; *el-Kâşif*, I, 337; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 42; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 573.

Buhârî'nin üçüncü rivâyetinde Şu'be'den sonra iki tane râvi bulunmaktadır. Bunlardan ilki olan Muhammed b. Ca'fer b. Zübeyr Gunder el-Basrî (194/810), Şu'be'den rivâyet hususunda en güvenilir kişi kabul edilmiştir.[184] *"Sikâ"*, *"sadûk"*, *"hâfiz"*, *"mutkin"*, *"mücevvid"*, *"sebt"*, *"Allah'ın kullarının en hayırlılarından"* ve *"verâ sahibi"* gibi ta'dîl lâfızlarıyla anılmıştır.[185] Zehebî, *"Sıhâh erbâbı"*nın ondan ihticâc konusunda ittifak ettiklerini söylemiştir.[186] Netice itibariyle Muhammed b. Ca'fer'in ihticâca elverişli *"sikâ"* bir râvi olduğu görülmektedir.

Son râvi Muhammed b. Beşşâr b. Osman b. Dâvûd b. Keysân Bündâr el-Abdî el-Basrî (252/866)'de Iclî, İbnü'l-Mehrânî ve Dârekutnî gibi âlimlerce *"sikâ"* ve *"sebt"* lâfızlarıyla tavsif olunmuştur.[187]

Râvi değerlendirmeleri neticesinde Buhârî'nin konu ile ilgili bütün râvilerinin güvenilir, rivâyetlerinin de *"sahih"* olduğunu söyleyebiliriz.

b) Müslim Rivâyetleri

1. Ebû Bekr b. Ebî Şeybe > Gunder > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî.[188]
2. Muhammed b. Müsennâ > Muhammed b. Ca'fer > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî.[189]
3. (Muhammed) İbn Beşşâr > Muhammed b. Ca'fer > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî.[190]

---

[184] İbn Maîn, Ebû Zekeriyya Yahya b. Maîn b. Avn (235/859), *Târîhu İbn Maîn* (ed-Dûrî Rivâyeti), (thk. Ahmed Muhammed Nûr), Mekke 1399/1979, I, 64; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (241/855), *Kitâbu bahri'd-dem fî men tekelleme fîhi'l-İmâm Ahmed bi medhin ev zemm*, (thk. Ebû Üsâme Vasiyyullah b. Muhammed b. Abbâs), Riyâd 1989, 366; Iclî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdullah b. Sâlih el-Kûfî (261/875), *Ma'rifetü's-Sikât*, (thk. Aldülalîm Abdülazîm el-Bestevî), Medine 1405/1985, II, 234; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't*-tecrîh, II, 623.

[185] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VII, 296; İbn Maîn, *Târîhu İbn Maîn*, I, 64; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, VI, 93; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 85.

[186] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IX, 101.

[187] Zehebî, *Tezkira*, II, 511-12; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 61-63.

[188] Müslim, Cihad ve's-siyer 64.

[189] Müslim, Cihad ve's-siyer 64.

[190] Müslim, Cihad ve's-siyer 64.

Müslim'in konu ile ilgili rivâyet zincirlerinin hepsi de Ebû Saîd el-Hudrî mahreçlidir. Rivâyetlerdeki ortak râviler, Buhârî'deki ortak râvilere Muhammed b. Ca'fer (Gunder)'in eklenmesiyle; Muhammed b. Ca'fer (Gunder) > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî râvi zincirinden meydana gelmektedir. Müslim'in üçüncü rivâyeti ile Buhârî'nin yine üçüncü rivâyetindeki râviler aynıdır. Bu durum, söz konusu rivâyetlerin son râvisi olan Muhammed b. Beşşâr'ın, hem Müslim hem de Buhârî'nin şeyhleri arasında olduğunu göstermektedir.[191]

Müslim'in her üç rivâyetinin de aynı kitap ve aynı bâb içinde bulunması, onun bir hadisin bütün varyantlarını veya aynı konuda sened ve metinlerinde farklılık olan bütün hadisleri fıkhın ilgili bâbının altına alma gayretini görüyoruz. Böylece aranan hadislerin daha kolay bulunması, sened ve metinlerin hep birden göz önünde bulundurularak istinbat edilecek hükümlerin kolayca çıkarılması[192] sağlanmaktadır. Müslim'in bu prensibine, topladığı hadisleri önce sikâ râvilerin rivâyetlerine yer verip, sonra mestur, hıfz ve itkanda mutavassıt olan râvilerin naklini, daha sonra ise duafâ ve metrûkînin mutabaaten ve iştişhaden rivâyetlerini verdiği bilgilerini ekleyebiliriz.[193]

1) Müslim Rivâyetlerinin İsnâd Tahlili

Yukarıda Buhârî rivâyetlerinin tahlili esnasında Müslim'in isnâd zinciri içerisinde de geçen Muhammed b. Ca'fer (Gunder), Şu'be, Sa'd b. İbrahim, Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf, Ebû Saîd el-Hudrî ve birinci rivâyetin son râvisi Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe'nin cerh ve ta'dîl açısından değerlendirmeleri yapılmış ve hepsinin de *"sikâ"* râviler olduğu görülmüştü. Burada sadece Müslim'in ikinci rivâyetlerinin son râvisi Muhammed b. Müsennâ değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Muhammed b. Müsennâ (215/830), İbn Maîn ve Dârekutnî tara-

---

191 Araştırmamızda Muhammed b. Beşşâr'ın Müslim'de 87, Buhârî'de ise 177 rivâyetinin olduğunu tesbit ettik.

192 Nevevî, a.g.e., I, 3-4. Misaller için bkz. Müslim, Cihad ve's-siyer 64, 69.

193 Misaller için bkz. Müslim, İman, 118-120; Hac, 409-411; Salat, 71-76.

fından *"sikâ"*, İbn Ebî Arûbe ile İbn Hırâş tarafından da *"sebt"* lâfzıyla ta'dîl edilmiştir.[194] Eldeki bilgiler ışığında onun güvenilir bir râvi olduğu görülmektedir.

Râvi değerlendirmeleri neticesinde Müslim'in ilgili konuda bütün râvilerinin güvenilir, rivâyetlerinin de *"sahih"* olduğunu söyleyebiliriz.

c) İbn Hişâm Rivâyeti ve İsnâd Tahlili

İbn Hişâm'ın konu ile ilgili rivâyeti Alkâmetü'bnü Vakkâs mahreçlidir. Rivâyet şu şekildedir: İbn İshâk > Âsım b. Ömer b. Katâde > Abdurrahman b. Amr b. Sa'd b. Muâz > Alkâmetü'bnü Vakkâs.[195]

Rivâyet zincirinde bulunan râvilerden Alkâmetü'bnü Vakkâs el-Leysî el-Medenî (86/705), Hz. Ömer, Hz. Âişe, Hz. Bilâl, Hz. Amr b. el-Âs, Hz. Muâviye, İbn Abbas ve İbn Ömer gibi sahabenin önde gelenlerinden hadis rivâyetinde bulunmuştur.[196] İbn Abdülber, Hz. Peygamber döneminde doğduğundan, İbn Mende de Alkâmetü'bnü Vakkâs'ın, Hayseme > Yezîd b. Hârûn > Muhammed b. Amr > Babası (Amr b. Alkâme) > Dedesi (Alkâmetü'bnü Vakkâs) tarikli bir rivâyette: *"Ben Nebi* (s.a.s.) *ile Hendek savaşına katıldım…"* demesi nedeniyle sahabi olabileceği ihtimali üzerinde durmuşlardır. İbn Hacer meseleyi değerlendirerek: *"Eğer bu rivâyet sabit/doğru ise o sahabidir."* der. Fakat tabakat âlimlerinin onu tabiînden sayması ve Ebû Nuaym el-İsfehânî'nin İbn Mende rivâyetini bir *"vehm"* olarak nitelemesi, Alkâmetü'bnü Vakkâs'ın tâbiî olma ihtimalini artırmaktadır. Bununla beraber İbn Hacer, Alkâmetü'bnü Vakkâs'ın Hz. Ömer, Hz. Âişe ve diğerlerinden yapmış olduğu rivâyetlerinin *"sahih"* olduğunu belirtmiştir.[197] Nitekim İbn Sa'd ve Nesâî'nin de onu *"sikâ"* olarak nitelemesi[198] sahabi olmamakla birlikte güvenilir bir râvi olduğunun delili olarak görülmektedir.

---

[194] İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 687.

[195] İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 200.

[196] İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 209; Zehebî, *Tezkira*, I, 53; *el-Kâşif*, II, 35; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 247; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 397.

[197] İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, V, 66.

[198] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, V, 60.

Bu durumda İbn Hişâm rivâyetinin *"Mürsel"*[199] olduğunu şimdiden söyleyebiliriz.

Rivâyetin ikinci râvisi olan Amr b. Muâz b. Sa'd b. Muâz el-Eşhelî el-Medenî (?), İbn Hacer tarafından *"makbûl"* olarak nitelenmiş[200], İbn Hibbân'ın da *"Sikât"*ında zikredilmiştir.[201]

Rivâyet zincirinin önemli isimlerinden Âsım b. Ömer b. Katâde b. Nu'man el-Ensârî el-Medenî (120/738), dönemin önemli siyer/meğazi âlimlerindendir.[202] Ömer b. Abdulaziz tarafından Dımaşk mescidinde Rasûlullah'ın savaşları ve sahebe menkıbelerini anlatması için görevlendirilmiştir.[203] İbn Maîn, Ebû Zür'a ve Nesâî'ye göre *"sikâ"***dır. İbn Sa'd da onu** *"sikâ"***,** *"kesîrü'l-hadîs"* **ve** *"âlim"* **olarak nitelemektedir.**[204]

Râvi değerlendirmeleri neticesinde İbn Hişâm'ın râvilerinin her ne kadar güvenilir kimseler olduğu görülse de rivâyetin *"mürsel"* olduğu, mürsel hadislerinde zayıf hadisler katagorisinde ele alındığı için *"sahih"*tir demek mümkün görülmemektedir.

5. Beşinci Grup: Cebrail'in Görülmesine Dair Rivâyetler

Beşinci grupta, Cebrail'in (a.s) Dıhyetü'l-Kelbî (r.a) suretinde görülmesi ile ilgili bilgi veren üç rivâyet bulunmaktadır.[205] Buhârî, Ahmed b. Hanbel ve İbn Sa'd'da bulunan bu rivâyetlerin sahabe râvisi Enes b. Mâlik'tir. Her üç rivâyetinde ilk üç râvisi; Cerîr b. Hâzim, Humeyd b. Hilâl ve Enes b. Mâlik'ten meydana gelmektedir.

Şimdi Buhârî, Ahmed b. Hanbel ve İbn Sa'd'ın konu ile ilgili rivâyet zincirlerine ve onların râvi değerlendirmelerine geçebiliriz.

---

[199] Alkâmetü'bnü Vakkâs'ın bu *"Mürsel"* rivâyetinin Yezîd b. Hârûn > Muhammed b. Amr > Babası (Amr b. Alkâme) > Dedesi (Alkâmetü'bnü Vakkâs) > Âişe rivâyet zinciriyle Hz. Peygamber'e ulaşan *"Merfu"* tariki de vardır. Bkz.

[200] İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 427.

[201] İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 182.

[202] İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 286.

[203] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XIII, 530.

[204] İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 47.

[205] Bkz. Şema: 5.

a) Buhârî Rivâyeti ve İsnâd Tahlili

Buhârî'nin rivâyet zinciri şu şekildedir: Musâ > Cerîr b. Hâzim > Humeyd b. Hilâl > Enes b. Mâlik.[206]

Enes b. Mâlik mahreçli rivâyetin ilk râvisi Humeyd b. Hilâl el-Adevî el-Basrî (ö.?)'dir. İbn Sirîn, onun devlet işlerinde görev alması nedeniyle rivâyetlerinde dikkatli davranılması gerektiğini söylemiştir.[207] Fakat İbn Adî, bu durumun ondan hadis alınamayacağı mânâsına gelemeyeceğini belirtmiştir. Zira o, birçok imâmın kendisinden hadis rivâyet ettiği *"müstakimü'l-hadîs"* bir kimsedir.[208] Nitekim, İbn Maîn, Iclî, İbn Sa'd ve Nesâî tarafından *"sikâ"* olarak kabul edilmiştir.[209] İbn Hibbân da onu *"Sikât"*ında zikretmiştir.[210] Eldeki bilgilere dayanılarak onun güvenilir bir râvi olduğu söylenebilir.

Rivâyet zincirinin üçüncü halkasını oluşturan Cerîr b. Hâzim Ebü'n-Nadr el-Ezdî el-Basrî (170/787), Basra'nın önde gelen muhaddislerindendir. A'meş'in rivâyetleri konusunda otoritelerden biridir. Hayatının sonuna doğru rivâyetlerinde yanılma/karıştırmalar ortaya çıkmıştır. Bu durumdayken oğlu Vehb tarafından rivâyet etmekten men edilmiştir. Yahya İbn Maîn, Iclî, İbn Sa'd ve Bezzâr'a göre *"sikâ"* kabul edilen Cerîr, Ahmed b. Hanbel tarafından *"sâhibu sünnet"*, Ebû Hâtim tarafından *"sadûk"* ve *"sâlih"*, İbn Adî tarafından da *"müstakîmü'l-hadîs"* lâfızlarıyla ta'dîl edilmiştir.[211]

Son râvi olan Musâ b. İsmail Ebû Seleme et-Tebûzekî el-Basrî (223/838), İbn Sa'd, Iclî, Ebû Hâtim, İbn Hırâş Yahya İbn Maîn ve İbn Hibbân gibi cerh ve ta'dîlin önemli âlimleri tarafından *"sikâ"*, *"sebt"*,

---

[206] Buhârî, Meğazi 30.

[207] İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 182.

[208] İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 230; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, II, 276; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 45.

[209] İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 45.

[210] İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 147.

[211] İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 144-145; Zehebî, *Tezkira*, I, 199-200; *el-Kâşif*, I, 291; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 60-63; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 138.

"sadûk", *"me'mûn"* ve *"kesîrü'l-hadîs"* olarak tavsif olunmuştur.[212] Netice itibariyle Musâ b. İsmail, güvenilir bir râvi olarak görülmektedir.

Buhârî rivâyeti hakkındaki bu bilgiler ışığında her üç râvinin de ihticâca elverişli *"sikâ"* râviler, rivâyetin de *"sahih"* rivâyet olduğu söylenebilir.

b) Ahmed b. Hanbel Rivâyeti ve İsnâd Tahlili

Ahmed b. Hanbel'in rivâyet zinciri şu şekildedir: Vehb > Babası > Humeyd b. Hilâl > Enes b. Mâlik.[213]

Rivâyet zincirinde görüldüğü üzere Ahmed b. Hanbel'in rivâyet zinciri, son râvi hariç Buhârî'nin rivâyetiyle aynıdır. Son râvi olan Vehb b. Cerîr b. Hâzim el-Ezdî el-Basrî (206/822), Yahya İbn Maîn, İbn Sa'd ve Iclî tarafından *"sikâ"*, Nesâî tarafından ise *"leyse bihî be'sün"* lâfızlarıyla ta'dîl edilmiştir.[214] İbn Hibbân'da onu *"Sikât"*ında *"kâne yuhtiu"*[215] kaydıyla zikretmiştir. Eldeki bilgilere göre Vehb, güvenilir bir râvi olarak görülmektedir.

Sonuç itibariyle Ahmed b. Hanbel'in rivâyetine de *"sahih"*tir, diyebiliriz.

c) İbn Sa'd Rivâyeti ve İsnâd Tahlili

Yukarıda Buhârî rivâyetlerinin tahlili esnasında aslında İbn Sa'd'ın isnâd zinciri de tahlil edilmiş oldu. Çünkü İbn Sa'd'ın rivâyet zinciri olan; Musâ b. İsmail > Cerîr b. Hâzim > Humeyd > Enes b. Mâlik[216] tariki Buhârî'nin konu ile ilgili rivâyeti ile aynıdır. Tek fark Buhârî rivâyetinde Musâ olarak geçen son râvinin Musâ b. İsmail olarak tasrih edilmesi, ikinci râvi Hümeyd b. Hilâl'in de Hümeyd olarak mübhem bırakılmasıdır. Böyle bir rivâyet metodundaki gaye ise başta Buhârî olmak üzere bazı hadisçi-

---

[212] Zehebî, *Tezkira*, I, 394; *el-Kâşif*, II, 301; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 296-7.
[213] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 213.
[214] Zehebî, *Tezkira*, I, 336; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 142.
[215] İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 228.
[216] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 76.

lerin farklı senedler vermek suretiyle hadisin kuvvetlenmesini sağlamak olduğu söylenebilir. Dolayısıyla İbn Sa'd'ın râvilerine *"sika"*, rivâyetine de *"sahih"* diyebiliriz.

Sonuç olarak diyebiliriz ki; buraya kadar incelenen râviler, Buhârî'nin rivâyet zincirinin yanı sıra Ahmed b. Hanbel ve İbn Sa'd'ın da rivâyet zincirlerinde bulunan ortak kimselerdir. Rivâyet zinciri, -Şema: 5'te görüleceği üzere- ilk üç tabakada birer râviden meydana gelmektedir. Rivâyet bu yönüyle *"el-Ferdü'l-mutlak"*tır. Fakat râvilerin hepsi de güvenilir kimselerden oluştuğu için rivâyete *"sahih"* denmesine engel hiçbir neden görülmemektedir.

6. Değerlendirme

Yukarıda yapılan râvi ve rivâyet değerlendirmelerinde dikkati çeken hususlardan birincisi; üçüncü grupta ilk iki[217], beşinci grupta ilk üç[218] ve dördüncü grupta ilk dört tabakada tek bir râvinin bulunması[219] dolayısıyla rivâyetlerin *"el-Ferdü'l-mutlak"* olması zayıflık ihtimalini de gündeme getirmiştir. Bilindiği gibi hadis usûlüne göre; *"el-Ferdü'l-mutlak"* olan bir hadis, râvilerinin durumuna göre *"sahih"*, *"hasen"* veya *"zayıf"* olarak isimlendirilebilmektedir.[220] Ancak ilgili rivâyetlerde yapılan râvi tenkitleri neticesinde râvilerin tamamının güvenilir kimselerden oluştuğu görülmüştür. Dolayısıyla ilgili rivâyetler ister hadis kitapları isterse siyer/meğazi eserleri tarafından kullanılsın onların *"sahih"* olduğunda herhangi bir şüphe söz konusu değildir.

İkinci bir husus ise; Buhârî ve Müslim'in her ikisinin bütün rivâyetlerinde farklı hocalarından rivâyet ettikleri değişik sened ve metinleri vererek hem hadisi kuvvetlendirmekte, hem de lâfızlardaki değişiklikler sebebiyle yeni hükümlere imkan tanımaktadırlar. Buhârî'nin ve Müslim'in birinci ve dördüncü grupta bulunan ilk üç rivâyeti bu düşüncenin misalleri

---

217 Bkz. Şema: 3.
218 Bkz. Şema: 5.
219 Bkz. Şema: 4.
220 Bkz. es-Salih, Subhi, *Hadîs İlimleri ve Hadîs Istılahları*, 180.

arasında sayılabilir.[221] Bunun yanında dördüncü gruptaki 'Sa'd İbn Muâz'ın hakemliği ile ilgili rivâyetler'in Buhârî'de farklı kitapların değişik bâbları içerisinde zikredilmiş olması[222], onun bazen bir hadisi, alakalı olması veya bazı hükümler istinbat etme amacıyla bölerek (takti') tekrarlaması[223] dikkat çekicidir. Müslim'de ise sözkonusu rivâyetlerin Buhârî'den faklı olarak aynı kitap ve aynı bâb içinde bulunması[224], onun bir hadisin bütün varyantlarını veya aynı konuda sened ve metinlerinde farklılık olan bütün hadisleri fıkhın ilgili bâbının altına alma gayreti olarak değerlendirebiliriz.[225]

Değerlendirmede göze çarpan bir başka husus da hem hadisçilerin hem de tarihçilerin kısmen de olsa kendilerine ait bir rivâyet zinciri oluşturmuş olmalarıdır. Örneğin ikinci grupta bulunan ikindi namazı ile ilgili Buhârî ve Müslim rivâyetlerinin ortak isnad zincirini: Abdullah b. Muhammed b. Esmâ > Cüveyriye > Nâfi' > İbn Ömer[226] oluştururken; İbn Hişâm'ın isnad zincirini ise; Muhammed b. İshâk > İshâk b. Yesâr > Ma'bed b. Ka'b b. Mâlik el-Ensârî[227] oluşturmaktadır. Farklı olarak üçüncü grupta bulunan, çocukların öldürülmediğine dair rivâyetlerin isnad zincirleri incelendiğinde de durumun pek farklı olmadığı görülmektedir.[228] Dördüncü grupta Sa'd İbn Muâz'ın hakemliği ile ilgili rivâyetlerin İbn Hişâm tarikini; *İbn İshâk > Âsım b. Ömer b. Katâde* > Abdurrahman b. Amr b. Sa'd b. Muaz > Alkâmetü'bnü Vakkâs[229] oluşturmaktadır. İbn Hişâm'ın rivâyet zincirinde dikkati çeken önemli hususlardan biri de kendisinden sonra gelen İbn İshâk ve Âsım b. Ömer b. Katâde'nin siyer/meğazi müellifi olmasıdır. Buradan hareketle siyer/meğazi müelliflerinin

---

[221] Bkz. Şema: 1, 4.
[222] Bkz. Buhârî, Cihad ve's-siyer, 168; İsti'zân 26; Meğazi 30.
[223] İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 17-22; Zehrânî, Abdülaziz b. Abdullah, *Mu'cemu ruvâti'l-hadîsi'l-emâcid min ulemâi Zehrân ve Gâmid*, Mektebetü Nizar Mustafa el-Bâz, Mekke 1998/1418, I, 19.
[224] Müslim, Cihad ve's-siyer 64, 69.
[225] Nevevî, a.g.e., I, 3-4. Misaller için bkz. Müslim, Cihad ve's-siyer 64, 69.
[226] Buhârî, Salâtü'l-havf 5; Meğazi 30; Müslim, Cihad ve's-siyer 69.
[227] İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 195.
[228] Bkz. Şema: 3.
[229] İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 200.

birbirlerine itimat ettiği ve kısmen de olsa[230] kendilerine ait bir rivâyet zinciri oluşturdukları sonucuna varmak mümkündür. Nitekim İbn Sa'd'a göre çok daha az sened kullanan İbn Hişâm'da, *İbn İshâk > Âsım b. Ömer b. Katâde* tarikiyle otuz dört adet rivâyetin bulunması da bunun bir delili olsa gerektir.[231] Diğer taraftan Musannef sahibi İbn Ebî Şeybe, hem Buhârî hem de Müslim'in ortak râvileri arasındadır.[232] Bu, İbn Ebî Şeybe'nin rivâyetlerine, dolayısıyla *"Musannef"*ine verilen önemi ve ona duyulan güveni göstermesi açından önemlidir.[233]

Dikkat çeken son derece önemli bir diğer husus da siyer/meğazi müelliflerinden İbn Sa'd'ın rivâyet zincirlerinin İbn İshâk ve İbn Hişâm'a nispetle Buhârî ve Müslim'in rivâyet zincirleriyle örtüşüyor olmasıdır.[234]

---

[230] İbn Sa'd'ın rivâyet zincirlerinin Buhârî ve Müslim'in rivâyet zincirlerine yakınlığı için bkz. Şema: 3, 5.

[231] Misaller için bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, II, 38, 273, 295; III, 58, 77, 173, 315; IV, 31, 126, 243, 252…

[232] Araştırmamızda İbn Ebî Şeybe'nin Buhârî'de 19, Müslim'de ise 917 rivâyetinin olduğunu tespit ettik. Bu durum İbn Ebî Şeybe'nin, Müslim'in en önemli şeyhlerinden birisi olduğunu göstermektedir.

[233] Bkz. Şema: 1, 4.

[234] Rivâyet zincirleri için bkz. Şema: 2, 5.

SONUÇ

Hz. Peygamber dönemi hakkında bilgi veren en temel kaynaklar hadis ve tarih kitaplarıdır. Bu kaynaklardan Hadis kitapları Hz. Peygamber'in hayatından bazı kesitleri tarih kitaplarına nazaran farklı sunmaktadır. Tarih kitaplarında olayların belli ölçüler içerisinde kronolojik sıralaması söz konusu iken hadis kaynaklarında bu durum söz konusu değildir. Herhangi bir hadis kitabında geçen bir olayın zaman/mekân tespiti ancak nasih–mensuh ve esbâb-ı vurûd-i'l-hadis ilimleri yardımıyla sınırlı ölçülerde yapılabilir. Bu bağlamda hadis kitaplarındaki tarihi malzemenin ne zaman, nerede, kime ve ne için söylendiğinin tespit edilmesi son derece önemlidir. Hadis kitaplarında bağlamından kopuk olarak bulunan rivâyet malzemesinin, zaman ve mekânının tespiti ile kime, hangi amaçla söylendiğinin bilinmesinin birçok sosyal ve fıkhî konuya yeni bir yaklaşım getireceği açıktır. Bu konuda yapılan araştırmalar, hadislerin tarihi arka planının ortaya çıkarılmasını sağlayacak, böylece hadislerin dolayısıyla Hz. Peygamber dönemi tarihi hadiselerinin daha iyi anlaşılması mümkün olacaktır.

Hz. Peygamber'in vefatından kısa bir süre sonra İslâm coğrafyasında meydana gelen ihtilaflar ve buna bağlı ortaya çıkan dinî, siyasî, sosyal hayattaki ayrışma ve gruplaşmaların araştırılması ve aydınlığa kavuşturulması, hadis tarihi açısından son derece önemlidir. Râvî değerlendirmelerinde, mesela râvînin bir fikrî oluşuma âidiyeti, bazı durumlarda cerh sebebi kabul edilmektedir. Bu durum göz önüne alınmadan yapılacak çalışmalar birtakım eksik ve yanlış noktalara götürebilecektir.

Belirli bir dönemle ilgili yapılacak araştırmalarda, o dönemdeki problemlerin, anlayışların ve yaklaşımların tespiti önemlidir. Bu amaçla çalışmamızda Hz. Peygamber döneminde cereyan eden bazı olaylar, ilk kaynaklar kullanılarak karşılaştırılmış ve kaynaklar arasında görülen farklılıklar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Şüphesiz böyle bir çalışmayla tarihi niteliği olan bir olay, hadis kaynaklarıyla test edilmiş olacaktır.

İslâmi ilim literatüründe rivâyet/haberlerin güvenli nakli mevzuunda ilk çalışmaları yapan kimseler hadis ve tarih âlimleridir. Bu iki ilim dalında âlimlerin metod açısından bazı ortak yönleri vardır. Mesela İsnad sistemi bu iki ilim dalında çalışan kimselerin gayretleri neticesinde ortaya konulmuş, geliştirilmiş ve söz konusu ilimler tarafından kullanılagelmiştir. Ayrıca hadis ve tarih ilimleri arasında konu, gaye, râvi/şahit tenkiti ve metodoloji gibi bazı ortak noktalar da mevcuttur. Aralarındaki bu sıkı ilişki nedeniyle bazı İslâm tarihçileri *"Tarih, hadis ilimlerinden biridir."* diyerek tarihi, hadis ilminin bir parçası olarak görmüşlerdir. Hadis ve tarih ilimleri arasındaki bu ilişkinin sınırlarının tespiti ise ancak söz konusu iki ilim dalı arasında yapılacak mukayeseli bir çalışma ile ortaya konulabilir. Bunu gerçekleştirebilmek adına yaptığımız çalışma neticesinde şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Rivâyet kelimesi hem tarihçiler hem de hadisçiler tarafından 'haber vermek, nakletmek' mânâlarında kullanılmıştır. Cahiliye dönemi rivâyet tarzını, "şifahi rivâyet" diye isimlendireceğimiz şiirler ve Eyyamü'l-Arab kültürü meydana getirmiştir. İslâmiyet döneminde de şifahi rivâyetler mevcuttur fakat rivâyet kavramı bu dönemde genel olarak bir haberin, özel olarak da Hz. Peygamber'e ait hadislerin nakledilmesi anlamında kullanılmıştır. Yapılan çalışma sonucunda hadis ve tarih ilimlerinin konu, gaye, rivâyet/isnâd kullanma, râvi/şahit tenkidi ve metodoloji bakımından ortak; normatif/tasvirî olma, akıcılık, zaman/mekan, lafzî/manevî rivâyet, ehliyet ve şiir kullanma/kullanmama mevzularında farklı oldukları sonucuna ulaşılmıştır.

Tarihi rivâyetlerin kaynakları bölümünde *"ahbârî"*, *"eserî"* ve *"muhaddis"* kavramları incelenmiştir. Her üç kavram hadisçi mânâsında kullanılıyor olsa da *"ahbârî"* ve *"eserî"* kavramlarının daha çok kıssa ve hikâye anlatan tarihçilere bir sıfat olarak kullanıldığı görülmüştür.

Yaptığımız çalışma çerçevesinde hadis ve tarih disiplinleri içerisinde rivâyet/haber naklinin belli objektif kriterlerinin olduğunu söyleyebiliriz. Bu kriterlerin dinin günlük hayata yansımasını konu alan fıkıh ilmi ile de yakın ilgisi vardır. Nitekim hadis ve tarihçiler kadar fıkıhçıların da mevzu ile ilgilenmiş olduğu, dinin ikinci kaynağı olan Sünnet'in nakli ve Sünnet'in nakline tesir eden durumlarla ilgili değerlendirmelerde bulundukları görülmüştür. Bu çalışmalar erken dönem İslâm kültür mirasının günümüze güvenilir bir şekilde intikalini sağlama gayreti olarak değerlendirilmelidir.

Benî Kureyza olayı çerçevesinde ilgili rivâyetlerin karşılaştırmalı muhteva analizine bağlı olarak hadis kitaplarında bulunan rivâyetlerin daha sağlam olduğu tarih kitaplarındaki rivâyetlerin ise daha fazla bilgiye sahip olmasına rağmen daha az güvenilir rivâyetlerden oluştuğu görülmüştür. Tarih kitaplarında, farklı olarak rivâyetlerin yanı sıra rivâyetler hakkında tarihçiler tarafından yapılmış yorumlar bulunmaktadır. Ayrıca onlar ellerinde bulunan rivâyetleri zaman ve mekan açısından belirli bir çerçeveye oturtmak gayesiyle birleştirmişler ve rivâyetleri bu şekilde yorumlamışlardır. Onların bu yorumları ilk dönem uzmanlarının yaptıkları değerlendirmeler olarak ayrı bir öneme sahiptir.

Çalışmamızda ulaştığımız önemli bir sonuç da rivâyetleri tercih etme ve kullanma noktasında hadis ve tarih ilmi arasındaki farklılıklardır. Hadis rivâyetlerinde -siyer/meğazi rivâyetlerinde de durum pek farklı değil– hadisçilerin özellikle Buhârî ve Müslim'in çok hassas ölçülerle hareket ettiğini, tarihçilerin ise rivâyetleri alırken daha esnek davrandıklarını söyleyebiliriz. Rivâyetleri kabul açısından hadisçiler ve tarihçiler arasındaki bu farklılıktan hareketle hadis rivâyetlerinin daha güvenilir ve sıhhatli, tarih rivâyetlerinin ise diğerlerine nazaran daha eleştiriye açık oldukları sonucuna varılmıştır.

Tarih rivâyetlerinin hadislere göre daha zayıf olduğunu belirtmiş olsak da rivâyet değeri açısından siyer/meğazi ve tarih kitaplarında oldukça geniş yer tutan söz konusu haberlerin hiç itibar edilemeyecek kadar zayıf veya uydurma olduğunu söylemek de mümkün değildir. Özellikle İbn Sa'd'ın *'Tabakâtü'l-Kebîr'*inde verilen bilgilerin senedle rivâyet edilmesi,

senedlerin Buhârî ve Müslim'in senedleriyle -son râviler hariç- aynı olması bu bilgilerin değerini artırmakta, hatta ondan istifade etmeyi zorunlu kılmaktadır. Nitekim Benî Kureyza olayı örneğinde gördüğümüz gibi Buhârî ve diğer müsned ve sünen sahipleri siyer/meğaziye ait bilgileri Musâ b. Ukbe ve İbn İshâk gibi tarihçilerden nakilde bulunmakta bir beis görmemişlerdir.

Her ne kadar hadisçilerin siyer/meğazi yazarları ile ortak rivâyetleri bulunsa da çalışma içerisinde verilen şemalar incelendiği takdirde genel mânâda hadisçilerle tarihçilerin rivâyet zincirlerinin farklı olduğu görülecektir.

İbn Hişâm'ın rivâyet zincirinden hareketle kendisinden sonra gelen İbn İshâk ve Âsım b. Ömer b. Katâde'nin siyer/meğazi müellifi olması dikkat çekicidir. Buradan hareketle siyer/meğazi müelliflerinin birbirlerine itimat ettiği ve kısmen de olsa kendilerine ait bir rivâyet zinciri oluşturdukları söylenebilir.

İbn İshâk'ın da eseri her ne kadar çok zayıf rivâyetler ihtiva etse de rivâyetlerinin çoğu sahih hadis kitaplarında nakledilmiştir. Bir başka şekilde ifade edecek olursak İbn İshâk'taki rivâyetleri sahih kitaplarında bulunan bilgilerle mutabaat arz etmektedir. Dikkat çeken son derece önemli bir diğer husus da siyer/meğazi müelliflerinden İbn Sa'd'ın rivâyet zincirlerinin İbn İshâk ve İbn Hişâm'a nispetle Buhârî ve Müslim'in rivâyet zincirleriyle örtüşüyor olmasıdır.

Yaptığımız inceleme sonucunda hadisçiler ve siyer/meğazi müelliflerinin isnad zincirlerinde meydana gelen farklılığın asıl sebebinin râvi güvenirliliği olduğunu söyleyebiliriz. Diğer yandan hem hadisçilerin hem de tarihçilerin kısmen de olsa kendilerine has bir rivâyet zinciri oluşturmuş olmaları dikkat çekicidir.

Yapılan bu mukayeseli çalışma sonucunda son söz olarak şu hususu ifade etmek yerinde olacaktır: Hadis ve tarih ilimleri birbirinden yararlanmış ve birbirinden beslenmiştir. Bu iki ilim dalının verilerini çatıştırmak yerine her ilmi kendi özellikleri ile kabul etmek ve uygun ölçülerde istifade etmek daha ilmi ve sağlıklı yaklaşım olacaktır.

EKLER

EK-1. ÇALIŞMADA İSMİ GEÇEN RÂVİLERİN CERH VE TA'DÎL AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Bu kısımda, çalışmamız boyunca kendilerine kısaca atıfta bulunduğumuz Benî Kureyza olayı râvileri hakkında nisbeten daha geniş bilgiler verilecektir. Özellikle üzerinde durulacak nokta ise râvilerin cerh ve ta'dîl açısından değerlendirilmesi olacaktır. Buna ilave olarak alfabetik olarak vermiş olduğumuz şahısların isimleriyle birlikte yaşadığı veya uzun süre ikamet ettiği coğrafyanın isimleri (nisbeleri) mutlaka verilmeye çalışılacak, vefat tarihleri ise parantez içerisinde gösterilecektir. Yaşadığı bölge veya vefat tarihleri belli olmayan râvilerin durumları (ö.?) işareti ile belli edilecektir. Râvilerle ilgili bu değerlendirmeyi yaparken mümkün olduğunca erken dönem ricâl kaynaklarından istifade edilecektir. Bununla birlikte daha sonraki dönemlerden özellikle Mizzî, Zehebî ve İbn Hacer gibi müelliflerin kaleme aldığı daha geniş kapsamlı eserler de yoğun olarak kullanılacaktır. Râviler değerlendirilirken güvenilirlikleri tescilli, kitapları kaynak eser olarak kullanılan müelliflerin hayatlarının detaylarına girilmeyecektir.

1. Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî (249/863): Meşhur Müsned sahibi.[1]

[1] Daha geniş bilgi için bkz. İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 401; Zehebî, *Tezkira*, II, 534; *Siyer*, XII, 235-37; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 402.

2. Abdetü'bnü Süleyman el-Kilâî el-Kûfî (180/797): Hişâm b. Urve ve A'meş gibi meşhur râvilerden rivâyette bulunan Abdetü'bnü Süleyman, Dârekutnî, Ahmed b. Hanbel ve Iclî'ye göre *"sikâ"*, *"Kur'ân'a düşkün"* ve *"sâlih"* bir kimse olarak tavsif edilmiştir.[2]

3. Abdullah b. Muhammed b. İbrahim Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe (235/849): Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, İbn Mâce, Ahmed b. Hanbel ve Nesâî gibi âlimlerin kendisinden rivâyette bulunduğu İbn Ebî Şeybe, Ahmed b. Hanbel tarafından *"sadûk"*, Iclî, Ebû Hâtim ve İbn Hırâş tarafından *"sikâ"*, İbn Kâni' tarafında da *"sikâ"*, *"sebt"* olarak tavsif olunmuştur.[3]

4. Abdullah b. Muhammed b. Esmâ Ebû Abdurrahman ed-Dabbî el-Basrî (231/846): Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, ve Nesâî gibi âlimler kendisinden rivâyette bulunmuştur.[4] Ebû Hâtim *"sikâ"*, Ahmed b. İbrahim ed-Devrakî de *"Basra'da ondan daha faziletlisini görmedim"* diyerek ta'dîl etmişlerdir.[5]

5. Abdullah b. Nümeyr Ebû Hişâm el-Hemedânî el-Kûfî (199/815): Kütüb-i sitte râvilerinden olan Abdullah b. Nümeyr, A'meş, Yahya b. Saîd el-Kattân, Hişâm b. Urve, Zekeriyya İbn Ebî Zâide, Sevrî ve İbn Ebî Zi'b gibi meşhur hadisçilerden rivâyette bulunmuştur. Yahya İbn Maîn ve İbn Hibbân *"sikâ"*, İbn Sa'd *"sikâ"*, *"kesîrü'l-hadîs"* ve *"sadûk"*, Iclî de *"sâlihü'l-hadîs"* ve *"sâhibu Sünnet"* lâfızlarıyla ta'dîl etmiştir.[6]

6. Abdülmelik b. Abdülaziz İbn Cüreyc er-Rûmî el-Emevî el-Mekkî (150/767): Kütüb-i sitte müelliflerinin kendisinden rivâyette bulunduğu İbn Cüreyc, dönemin önde gelen fakîhlerinden ve müelliflerindendir. Atâ b. Ebî Rebah'ın (114/732) on sekiz yıl talebeliğini yapmıştır. Bu yönüyle Atâ'nın rivâyetlerini en iyi bilen kimselerden biri sayılmaktadır.[7] Zührî'yi görmemiş, fakat rivâyetlerine icazet yoluyla ulaşmıştır. Amr b. Şuayb ve Ebü'z-Zinâd'dan tedlis yapmıştır. Ahmed b. Hanbel'e göre bir *"ilim dağar-*

---

2 Zehebî, *Tezkira*, I, 312; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 405.

3 İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 419-20.

4 Zehebî, *Tezkira*, II, 489; *el-Kâşif*, I, 593.

5 İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 356; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 320.

6 İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 60; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 604; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 52; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 327.

7 Zehebî, *Tezkira*, I, 171.

cığı" olan İbn Cüreyc, ibadet hayatıyla da örnek insanlardan birisidir.[8] Bu nedenle İbn Hacer onu, *"sikâ"*, *"fakîh"* ve *"fâdıl"* olarak tanıtmayı tercih etmiştir.[9] Eldeki bilgilere göre İbn Cüreyc hakkında, ihticâca elverişli bir râvidir, denilebilir.

7. Abdülmelik b. Umeyr Ebû Amr el-Lahmî el-Kûfî (136/754): Dönemin meşhur âlimlerindendir. Şa'bî'den sonra Kûfe kâdılığı yapmıştır. Ebû Hâtim'in *"sâlihü'l-hadîs"* ve *"leyse bi-hâfiz"*, Yahya İbn Maîn'in *"sika"* ve İbn Nümeyr'de *"sika"* ve *"sebt"* olarak nitelediği Abdülmelik b. Umeyr, Buhârî ve Müslim tarafından ihticâca elverişli görülmüş, Nesâî tarafından da *"leyse bihî be's"* denilerek ta'dîl edilmiştir. [10]

8. Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî (211/827): *"el-Musannef"* isimli eserin sahibi meşhur müellif. Yedi sene Ma'mer'e talebelik yapmıştır. Bundan dolayı Ma'mer'in rivâyetlerini en iyi bilen kimselerden biridir.[11] İbn Hacer'e göre *"sikâ"* olarak nitelenen Abdürrezzâk'ı[12] İbn Hibbân da *"Sikât"*ında zikretmiştir.[13]

9. Affân b. Müslim b. Abdillah el-Bâhilî el-Basrî (219/834): Hakkında *"sikâ"*, *"sebt"*, *"hüccet"*, *"hâfiz"*, *"kesîrü'l-hadîs"*, *"sâhibu Sünnet"*, *"mutkin"*, *"metîn"*, *"sadûk"*, *"la be'se bih"* gibi medhe yönelik şeyler söylenmiş olan Affân, cerh ve ta'dîl kriterlerine göre güvenilir kabul edilmiş bir râvidir.[14]

10. Ali b. Muhammed b. İshâk Ebü'l-Hasen et-Tanâfisî el-Kûfî (233/847): Döneminde Kazvin şehrinin muhaddisi ve âlimi olarak tanınmıştır. İbn Mâce ve Nesâî kendisinden rivâyette bulunmuştur. Ebû Hâtim

---

8 Zehebî, *Tezkira*, I, 169.

9 İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 363.

10 Zehebî, *Tezkira*, I, 135-36; *el-Kâşif*, I, 667; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 364-65; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 365, 713.

11 Zehebî, *Tezkira*, I, 364; *el-Kâşif*, I, 651.

12 İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 354.

13 İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 412.

14 İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 30; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, V, 385; İbnü'l-Kayserânî, Ebü'l-Fadl Muhammed b. Tâhir b. Ali eş-Şeybânî el-Makdisî (507/1113), *Tezkiratü'l-Huffâz (Etrâfu ehâdîsi Kitâbi'l-mecrûhîn li İbn Hibbân)*, thk: Hamdî Abdülmecîd İsmâil es-Selefî, Riyâd, 1415, I, 379-380; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XX, 164, 169, 170; Zehebî, *el-Kâşif*, II, 27; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 206-208.

ve İbn Hibbân onu *"sikâ"* ve *"sadûk"* olarak nitelendirmiştir. Ayrıca Ali b. Muhammed, İbn Ebî Şeybe'nin fazilet ve salahiyet açısından en çok sevdiği ve hadis rivâyetinde bulunduğu kimselerdendir.[15]

11. Alkâmetü'bnü Vakkâs el-Leysî el-Medenî (86/705): Hz. Ömer, Hz. Âişe, Hz. Bilâl, Hz. Amr b. el-Âs, Hz. Muâviye, İbn Abbas ve İbn Ömer gibi sahabenin önde gelenlerinden hadis rivâyetinde bulunmuştur.[16] İbn Abdülber, Hz. Peygamber döneminde doğduğundan, İbn Mende de Alkâmetü'bnü Vakkâs'ın, Hayseme > Yezîd b. Hârûn > Muhammed b. Amr > Babası (Amr b. Alkâme) > Dedesi (Alkâmetü'bnü Vakkâs) tarikli bir rivâyette: *"Ben Nebi* (s.a.s.) *ile Hendek savaşına katıldım…"* demesi nedeniyle sahabi olabileceği ihtimali üzerinde durmuşlardır. İbn Hacer meseleyi değerlendirerek: *"Eğer bu rivâyet sabit/doğru ise o sahabidir."* der. Fakat tabakat âlimlerinin onu tabiînden sayması ve Ebû Nuaym el-İsfehânî'nin İbn Mende rivâyetini bir *"vehm"* olarak nitelemesi, Alkâmetü'bnü Vakkâs'ın tabiî olma ihtimalini artırmaktadır. Bununla beraber İbn Hacer, Alkâmetü'bnü Vakkâs'ın Hz. Ömer, Hz. Âişe ve diğerlerinden yapmış olduğu rivâyetlerini *"sahih"* olduğunu belirtmiştir.[17] Nitekim İbn Sa'd ve Nesâî'nin de onu *"sikâ"* olarak nitelemesi[18] hem sahabi olmadığına hem de güvenilir bir râvi olduğunun delili olarak görülmektedir.

12. Amr b. Alkâme (Muhammed b. Amr'ın Babası) (ö.?): Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce gibi âlimler kendisinden rivâyette bulunmuştur. Tirmizî rivâyetlerinin *"sahîh"* olduğunu belirtirken, İbn Hibbân da onu *"Sikât"*ında zikretmiştir.[19]

13. Amr b. Heysem b. Katn b. Ka'b Ebû Katn el-Basrî (198/814): Şafiî, Ahmed b. Hanbel, Ali b. Medînî, Yahya b. Maîn, Ebû Dâvûd ve Ebû Hâtim gibi pek çok âlimin *"sikâ"*, *"sebt"*, *"sadûk"* ve *"sâlih"* gibi

---

[15] Zehebî, *Tezkira*, II, 445; *el-Kâşif*, II, 46; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 331; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 405.

[16] İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 209; Zehebî, *Tezkira*, I, 53; *el-Kâşif*, II, 35; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 247; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 397.

[17] İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, V, 66.

[18] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, V, 60.

[19] İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 174; Zehebî, *el-Kâşif*, II, 84; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 70; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 424.

lâfızlarla ta'dîl ettikleri bir râvidir.[20] Elimizdeki bilgilere dayanarak Amr b. Heysem'in güvenilir bir râvi olduğu söylenebilir.

14. Amr b. Muâz b. Sa'd b. Muâz el-Eşhelî el-Medenî (ö.?): İsmi hakkında ihtilaflar vardır. Bazıları ona, dedesine nisbeten Amr b. Sa'd da demişlerdir.[21] İbn Hacer tarafından *"makbûl"* olarak nitelenen Amr b. Muâz[22], İbn Hibbân tarafından da *"Sikât"*ında zikredilmiştir.[23]

15. Amr b. Rafi' el-Adevî el-Medenî (ö.?): Hz. Ömer'in mevlasıdır. Hafsa bint Ömer'den rivâyetleri vardır.[24] İbn Hibbân onu *"Sikât"*ında zikretmiştir.[25] İbn Hacer'e göre ise *"makbul"* râviler arasındadır.[26]

16. Âsım b. Ömer b. Katâde b. Nu'man el-Ensârî el-Medenî (120/738): Dönemin önemli siyer/meğazi âlimlerindendir.[27] Ömer b. Abdulaziz tarafından Dımaşk mescidinde Rasûlullah'ın savaşları ve Sahebelerin menkıbelerini anlatması için görevlendirilir.[28] İbn Maîn, Ebû Zür'a ve Nesâî'ye göre *"sikâ"*dır. İbn Sa'd da onu *"sikâ"*, *"kesîrü'l-hadîs"* ve *"âlim"* olarak nitelemektedir.[29]

17. Cerîr b. Hâzim Ebü'n-Nadr el-Ezdî el-Basrî (170/787): Basra'nın önde gelen muhaddislerindendir. A'meş'in rivâyetleri konusunda otoritelerden biridir. Hayatının sonuna doğru rivâyetlerinde yanılma/karıştırmalar ortaya çıkmıştır. Bu durumdayken oğlu Vehb tarafından rivâyet etmekten men edilmiştir. Yahya İbn Maîn, Iclî, İbn Sa'd ve Bezzâr'a göre *"sikâ"* kabul edilen Cerîr, Ahmed b. Hanbel tarafından *"sâhibu sünnet"*, Ebû Hâtim tarafından *"sadûk"* ve *"sâlih"*, İbn Adî tarafından da *"müstakîmü'l-hadîs"* lâfızlarıyla ta'dîl edilmiştir.[30]

---

20 İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 288; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 100.
21 İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 93.
22 İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 427.
23 İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 182.
24 Buhârî, *et-Târîhü'l-kebîr*, VI, 330.
25 İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 176-178.
26 İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 421.
27 İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 286.
28 Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XIII, 530.
29 İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 47.
30 İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 144-145; Zehebî, *Tezkira*, I, 199-200; *el-Kâşif*, I, 291; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 60-63; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 138.

18. Cüveyriye b. Esmâ b. Ubeyd ed-Dabbî el-Basrî (173/790): Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce kendisinden rivâyette bulunmuştur. Hakkında Yahya İbn Maîn *"leyse bihî be'sün"*, Ebû Hâtim *"sâlih"* derken, Ahmed b. Hanbel onu *"sikâ"* olarak nitelemiş, İbn Hibbân da *"Sikât"*ında zikretmiştir.[31]

19. Es'ad b. Sehl b. Huneyf b. Vâhib Ebû Ümâme el-Ensârî (100/719): Hz. Peygamber'in vefatından iki sene önce doğmuştur. Bundan dolayı bazılarınca *"Sahabi"* olarak nitelense de Buhârî ve İbn Mende'ye göre sahabi değildir. İbn Sa'd ve Ebû Hâtim tarafından *"sikâ"* olarak tavsif edilmiştir.[32]

20. el-Fadl b. Dükeyn Amr b. Hammâd b. Züheyr Ebû Nuaym et-Teymî el-Kûfî (219/834): Buhârî'nin büyük şeyhlerindendir. Cerh ve ta'dîl âlimlerince *"sikâ"*, *"sebt"*, *"hâfiz"*, *"mutkin"*, *"sadûk"*, *"me'mun"* ve *"şeyhü'l-İslâm"* gibi birinci dereceden ta'dîl lâfızlarıyla tavsif edilmiştir.[33] Bu bilgilerden hareketle Ebû Nuaym'ın *"sikâ"* bir râvi olduğu söylenebilir.

21. Hafs b. Ömer İbni'l-Hâris b. Sahbera Ebû Ömer el-Ezdî el-Basrî (225/840): Ebû Ömer el-Havdî künyesiyle meşhur olmuştur. Kelabâzî'ye göre Ebû Ömer ed-Darîr künyesi de kullanılmaktadır. Buhârî, Ebû Dâvûd ve Nesâî kendisinden rivâyette bulunmuştur. Ahmed b. Hanbel onu *"sebt"*, *"mutkin"* ve *"onun aleyhinde bir harf bile söylenemez"* diye ta'dîl ederken; Ebû Hâtim de *"mutkin"*, *"sadûk"* ve *"sâlihü'l-hadîs"* vasıflarıyla nitelemektedir. Hadis öğretimi karşılığında ücret aldığından dolayı ayıplansa da[34] güvenilir bir râvi olduğu anlaşılmaktadır.

22. Hâlid b. el-Hâris b. Ubeyd b. Süleyman Ebû Osman el-Hüceymî el-Basrî (186/802): Şu'be'nin hadis rivâyet ettiği ender talebelerinden

---

31 İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 153; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 298; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 107; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 143.

32 İbn Hibbân, *es-Sikât*, III, 20; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 231.

33 İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 61; Zehebî, *Tezkira*, I, 272-3; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 243-48.

34 Kelabâzî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin el-Buhârî (398/1008), *Ricâlü Sahîhi'l-Buhârî*, (thk. Abdullah Leysî), Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1987, I, 182; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't*-tecrîh, II, 509; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, VII, 26; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 354-55; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 172.

biridir.[35] İbn Sa'd, Ahmed b. Hanbel, Nesâî, Tirmizî, Ebû Hâtim er-Râzî tarafından *"sikâ"*, *"imâm"*, *"me'mûn"*, *"sebt"*, *"sadûk"* ve *"ileyhi'l-münteha fi'l-hadîs"* gibi birinci dereceden ta'dîl lâfızlarıyla nitelenmiştir.[36] Dolayısıyla Hâlid b. el-Hâris için ihticâca elverişli *"sikâ"* bir râvidir, denilebilir.

23. Hammâd b. Seleme el-Basrî (167/784): Yahya b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, İbn Hibbân tarafından *"sikâ"* olarak tavsif edilen Hammâd b. Seleme;[37] İbn Sa'd, Zehebî ve İbn Hacer tarafından *"sadûk"*, *"âbid"*, *"esbetü'n-nâs"*, *"kesîrü'l-hadîs"* ifadeleriyle övülmüştür.[38] Bunun yanında Zehebî yukarıdaki özelliklerinin yanında *"hata yapan birisi"* olarak,[39] İbn Hacer de *"ömrünün sonlarına doğru hafizasının karışmaya başladığını"* ifade etmiştir.[40] Ayrıca İbn Hacer, Buhârî'nin Hammâd'ın rivâyetleriyle ta'lik olarak *"istişhâd"* ettiğini, fakat *"ihticâc"* etmediğini de belirtmiştir.[41]

24. Hasen b. Musâ el-Eşyeb Ebû Ali el-Bağdâdî (209/825): Doğum tarihi hakkında farklı görüşler varsa da İbn Zebrü'r-Reb'i'e göre 209/825'de vefat etmiştir.[42] Dönemin önemli âlimlerinden olan Hasen; Musul, Taberistan ve Hıms kâdılıklarında bulunmuştur.[43] Yahya İbn Maîn onu *"sikâ"* olarak nitelerken Ebû Hâtim ve İbn Sa'd ise *"sikâ"* ve *"sadûk"* olarak ta'dîl etmektedirler.[44] İbn Hibbân'ın da *"Sikât"*ın da zikretmiş olduğu[45] Hasen, hadis âlimlerinin kendisiyle ihticâcda bulunduğu râviler arasında görülmektedir.

---

[35] Zehebî, *Tezkira*, I, 309.

[36] İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 72.

[37] İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 141; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, II, 254-55; İbnü'l-Kayserânî, Ebü'l-Fadl Muhammed b. Tâhir b. Ali eş-Şeybânî el-Makdisî (507/1113), *Tezkiratü'l-Huffâz (Etrâfu ehâdîsi Kitâbi'l-mecrûhîn li İbn Hibbân)*, thk: Hamdî Abdülmecîd İsmâil es-Selefî, Riyâd, 1415, I, 202; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, VII, 262.

[38] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VII, 282; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 349; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 178.

[39] Zehebî, *el-Kâşif*, I, 349.

[40] İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, 268-69; *Hedyü's-sârî*, 399.

[41] İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 399.

[42] Buhârî, *et-Târîhü'l-kebîr*, II, 306; İbn Zebrü'r-Reb'î, Ebû Süleyman Muhammed b. Abdullah b. Ahmed (379/989), *Târîhu mevlidi'l-ulemâ ve vefeyâtihim*, (thk. Abdullah b. Ahmed b. Süleyman Hamd), Dârü'l-Âsıme, Riyad 1989, II, 468.

[43] Zehebî, *Tezkira*, I, 369.

[44] İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 279.

[45] İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 170.

25. Hennâd b. Serrî b. Mus'ab et-Temîmî el-Kûfî (243/858): Dönemin önemli muhaddislerindendir. Buhârî[46] hariç Kütüb-i sitte müellifleri kendisinden hadis rivâyet etmişlerdir.[47] Hayatını zühd eksenli yaşamış ve ibadete düşkünlüğünden dolayı ona *"Râhibü'l-Kûfe"* unvanı verilmiştir.[48] Bu hayat tarzını *"Kitâbü'z-Zühd"*[49] isimli bir eserle de taçlandırmıştır. Nesâî onu *"sikâ"*, Ebû Hâtim ise *"sadûk"* olarak ta'dîl etmişlerdir.[50] İbn Hibbân'ın da *"Sikât"*'ın da zikretmiş olduğu Hennâd, güvenilir bir râvi olarak görülmektedir.

26. Hişâm b. Abdülmelik Ebü'l-Velîd et-Tayâlisî el-Basrî (227/841): Kütüb-i sitte râvilerinden olan Ebü'l-Velîd, Ahmed b. Hanbel tarafından *"şeyhü'l-İslâm"*, Iclî, İbn Sa'd, Ebû Hâtim, Ebû Zür'a, İbn Kâni' ve İbn Hibbân tarafından *"sikâ"* olarak tavsif edilmiştir. Ayrıca kendisi için *"sebt"*, *"fakîh"*, *"hâfiz"*, *"mutkin"*, *"imâm"*, *"hüccet"* ve *"me'mûn"* gibi ta'dîl ifadeleri de kullanılmıştır. Buhârî kendisinden 107 hadis rivâyet etmiştir.[51] Eldeki bilgiler onun güvenilir bir râvi olduğunu göstermektedir.

27. Hişâm b. Urve b. Zübeyr b. el-Avvâm el-Kuraşî el-Medenî (146/764): Ebü'l-Münzir künyesiyle tanınmıştır. Dönemin meşhur muhaddis ve fakîhlerindendir. Hz. Hüseyin'in şehid edildiği yıl (61/681) doğduğunu bildiren rivâyetler, konu hakkındaki diğer rivâyetlerle çelişmektedir.[52] Seksen yaşında öldüğü ittifakla kabul edilen Hişâm'ın ölüm tarihi hakkında farklı rivâyetler[53] olsa da 146/764 yılında vefat ettiği kuvvetle muhtemeldir.[54] Hişâm, babası Urve'den bizzat işitmediği hadisleri nakletmemeye gayret etmişse de daha sonraları bu konuda *"tesâhül"* göstererek

---

46 Buhârî, Hennâd'ın rivâyetlerine sadece "Halku ef'ali'l-ibâd" isimli eserinde yer vermiştir. Bkz. Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim b. el-Mugîre (256/870), *Halku ef'ali'l-ibâd ve'r-red ale'l-cehmiyye ve ashâbi't-ta'tîl*, (thk. Fehd b. Süleyman el-Füheyd), Dâru Atlasi'l-Hadrâ, Riyad/Dımaşk 2005/1425, II, 248.

47 Zehebî, *el-Kâşif*, II, 339.

48 Zehebî, *Tezkira*, II, 507-8; *el-Kâşif*, II, 339.

49 Bkz. Ebü's-Serrî, Hennâd b. Mus'ab et-Temîmî el-Kûfî (243/857), *Kitâbü'z-zühd*, (thk. Abdurrahman Firyevâî), Dârü'l-Hulefâ Li'l-Kitâbi'l-İslâmiyye, Kuveyt 1985.

50 Zehebî, *Tezkira*, II, 507-8; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 62.

51 Zehebî, *Tezkira*, I, 382; *el-Kâşif*, I, 337; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 42; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 573.

52 İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 44-45.

53 İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 502; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 573.

54 Zehebî, *Tezkira*, I, 145.

özellikle Irak ehliyle alakalı mürsel rivâyetler nakletmiştir. Nitekim Ümmü Zer' hadisini merfu olarak rivâyet eden tek râvidir.[55] Hişâm, İbn sa'd, Ebû Hâtim, İbn Hırâş, Iclî ve Ya'kub b. Şu'be tarafından *"sikâ"*, *"sebt"*, *"sadûk"*, *"kesîrü'l-hadîs"*, *"imâm fi'l-hadîs"* ve *"hüccet"* lâfızlarıyla ta'dîl edilmiştir.[56] İbn Hibbân da onu *"Sikât"*ına alarak *"hâfiz"*, *"mutkin"*, *"verâ sahibi"* ve *"fazilet abidesi"* gibi vasıflarla övmüştür.[57] Hişâm eldeki bilgilere göre güvenilir bir râvi olarak görülmektedir.

28. Huceyn b. Müsennâ el-Yemâmî (205/821): Dönemin Horasan kâdılığında bulunmuştur.[58] Kütüb-i sitte müellifleri İbn Mâce hariç kendisinden rivâyette bulunmuştur. Muhammed b. Rafi', Sâlih b. Muhammed ve İbn Sa'd *"sikâ"*, Ebû Bekr el-Cârûdî ise *"sikâ sikâ"* lâfızlarıyla ta'dîl etmiştir.[59] İbn Hibbân da onu *"Sikât"*ında zikretmiştir.[60] Huceyn eldeki bilgiler ışığında ihticâca elverişli bir râvi olarak değerlendirilebilir.

29. Humeyd b. Hilâl el-Adevî el-Basrî (ö.?): Emeviler döneminde Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin Irak valiliği (105/724-120/738) zamanında vefat etmiştir.[61] Bu sebeple hangi tarihte öldüğü kesin olarak tespit edilememektedir. İbn Sirîn, onun devlet işlerinde görev alması nedeniyle rivâyetlerinde dikkatli davranılması gerektiğini söylemiştir.[62] Fakat İbn Adî'ye göre bu durum ondan hadis alınamayacağı mânâsına gelmemelidir. Zira o, birçok imâmın kendisinden hadis rivâyet ettiği *"müstakimü'l-hadîs"* bir kimsedir.[63] Bundan dolayı o, İbn Maîn, Iclî, İbn Sa'd ve Nesâî tarafından *"sikâ"* olarak kabul edilmiş[64] ve İbn Hibbân da onu *"Sikât"*ında zikretmiştir.[65] Eldeki bilgilere dayanılarak onun güvenilir bir râvi olduğu söylenebilir.

---

55 İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 45.
56 Zehebî, *Tezkira*, I, 144-5; *el-Kâşif*, II, 337; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 45.
57 İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 502.
58 İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 219; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 190; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 154.
59 İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 190.
60 İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 219.
61 İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 147.
62 İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 182.
63 İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 230; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, II, 276; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 45.
64 İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 45.
65 İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 147.

30. Hüşeym b. Beşîr b. Kâsım b. Dinâr es-Selemî el-Vâsıtî (183/799), dönemin en önemli muhaddislerinden (muhaddisü'l-asr) olup[66] Süfyân es-Sevrî'nin rivâyetlerini en iyi bilen kimseler arasındadır.[67] Zührî ile Mekke'de görüşmüş ve ondan yüz kadar hadis rivâyet etmiştir.[68] Hüşeym, Ebû Hâtim'e göre *"güvenilirliği, hafızasının güçlü olması ve salahiyetiyle akranları arasında ön plana çıkmıştır."*[69] İbn Sa'd, Iclî ve İbn Hibbân'a göre *"sikâ"*dır.[70] Bununla beraber Hüşeym, kaynakların bazılarınca *"müdellis"* olarak da tanıtılmaktadır.[71] İbnü'l-Mübârek kendisine: *"birçok hadisin râvisi olduğunuz halde niçin tedlis yapıyorsunuz?"* diye sorduğunda şöyle cevap vermiştir: *"Senin büyüklerin de (A'meş ve Süfyân es-Sevrî) tedlis yapmıştı."*[72] Hâkim en-Neysâbûrî ise Hüşeym'in *"tedlis"* yapmadığı ve yanındakilerin de bunu fark edebilecek akıllı (fatin) kimseler olduğunu belirterek şöyle bir hadiseyi nakletmektedir. Hüşeym bir gün talebelerine ders verirken: *"bana Husayn ve Muğîre haber verdi ki…"* dedi. Sonra da: *"şimdi ben tedlis yaptım mı?"* diye sordu. Yanındakiler *"hayır"* dediler. Hüşeym: *"Muğîre'den bir harf bile işitmedim. Fakat ben Husayn'ı çok dinledim."*[73] Hüşeym, tedlis yaptığından dolayı ayıplansa da güvenilir bir râvi olduğu anlaşılmaktadır.

31. İshâk b. Nasr Ebû İbrahim el-Buhârî (242/857): Hüseyn el-Cu'fî ve Abdürrezzâk'tan rivâyette bulunmuştur. Kütüb-i sitte müelliflerinden sadece Buhârî kendisinden hadis rivâyet etmiştir.[74] İbadetine düşkünlüğü nedeniyle *"Zekkâr"* lâkabıyla da anılan[75] İshâk b. Nasr, İbn Hacer tarafından *"sadûk"* olarak nitelenmektedir.[76]

32. İshâk b. Yesâr Mevlâ Kays b. Mahreme el-Kuraşî el-Medenî

66 Zehebî, *Tezkira*, I, 248.
67 Zehebî, *Tezkira*, I, 248; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 54.
68 İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 53.
69 Zehebî, *Tezkira*, I, 249.
70 İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 55.
71 Zehebî, *el-Kâşif*, II, 338; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 54-55.
72 Zehebî, *Tezkira*, I, 249; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 55.
73 İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 55.
74 Zehebî, *el-Kâşif*, I, 233.
75 İbn Hacer, *Tehzîb*, XII, 365.
76 İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 99, 103, 720.

(ö.?): Meşhur 'Meğazi' müellifi Muhammed b. İshâk'ın babasıdır.[77] Muâviye b. Ebû Süfyân ile görüşmüş ve Hasen b. Ali, Urve b. Zübeyr ve Muğîre b. Abdurrahman'dan hadis rivâyet etmiştir.[78] İbn Maîn, Ebû Zür'â ve İbn Hacer'e göre *"sikâ"* olarak tavsif edilmiştir. İbn Hibbân da onu *"Sikât"*ında zikretmiştir.[79] Eldeki bilgilere dayanılarak, onun güvenilir bir râvi olduğu söylenebilir.

33. İsmail b. Mes'ud el-Cahderî el-Basrî (248/863): Kütüb-i sitte müelliflerinden sadece Nesâî, İsmail b. Mes'ud'dan hadis rivâyet etmiştir.[80] Nesâî onu *"sikâ"*, İbn Hibbân ise *"sadûk"* olarak nitelemektedir.[81] Buna gore onun güvenilir bir râvi olduğu söylenebilir.

34. Katâde b. Diâme b. Katâde b. Azîz es-Sedûsî el-Basrî (118/736): Dönemin önde gelen müfessir ve muhaddislerindendir.[82] Arap dili, lûgat, eyyamü'l-Arab ve neseb konularında da çok yetkin bir âlimdir. [83]Cabir b. Abdullah'ın rivâyetleri konusunda otoritedir. Dönemin birçok âlimine yöneltilen *"tedlis"* yapma eleştirisi Katâde'ye de yöneltilmiştir. Bazılarına göre Saîd b. Cübeyr, Mücâhid, Süleyman b. Yesâr, Sinân b. Seleme, Ebü'l-Esved ed-Dîlî ve Ebû Râfi' gibi kimselerden rivâyet ettiği hadisler *"müdelles"*tir. Katâde, *"kaderî"* olmakla da eleştirilmişse de; Zehebî, bu meselenin onun hadislerinden ihticâc edilemeyeceği mânâsına gelmeyeceğini söylemektedir.[84] İbn Hacer de onu *"sikâ"* ve *"sebt"* olarak ta'dîl etmektedir.[85]

35. Kuteybe b. Saîd b. Cemîl b. Tarîf b. Abdillah (240/855): Hümeydî ve Yahya b. Maîn'in yanısıra Kütüb-i sitte müelliflerinin kendisinden hadis rivâyet etmiş olduğu Kuteybe[86], Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Maîn, Nesâî, İbn Ebî Hâtim ve İbn Hırâş tarafından *"sikâ"* ve *"sadûk"* olarak tavsif

---

[77] İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 103; *Lisânü'l-mîzân*, VII, 175.
[78] İbn Hacer, *Tehzîb*, XII, 365.
[79] İbn Hibbân, *es-Sikât*, I, 225.
[80] İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 288.
[81] Zehebî, *el-Kâşif*, I, 249; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 110.
[82] Zehebî, *el-Kâşif*, II, 134.
[83] Zehebî, *Tezkira*, I, 124.
[84] Zehebî, *Tezkira*, I, 123-124; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 316-318.
[85] İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 453.
[86] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 15; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 312.

edilmiştir.[87] İbn Hibbân da onu *"Sikât"*ında zikrederek hadis ilminde sağlam, itkan sâhibi ve sünnet konusunda derin bilgiye sahip olmasıyla övmüştür.[88]

36. Leys İbn Sa'd b. Abdurrahman el-Fehmî el-Mısrî (175/792): Dönemin Mısır âlimlerindendir.[89] İlmi, takvası ve cömertliğiyle şöhret bulmuştur. Bu yönüyle; Mâlik b. Enes'den daha üstündür, diyenler bulunmaktadır.[90] Emevî halifesi Mansûr tarafından 'Mısır naibliği' teklif edilmişse de bu görevi kabul etmemiştir.[91] Leys İbn Sa'd, İbn Sa'd, İbn Maîn, Iclî, İbn Hırâş ve Nesâî tarafından *"sikâ"*, *"sebt"*, *"sadûk"*, *"kesîrü'l-hadîs"* gibi vasıflarla ta'dîl edilmiştir. İbn Hibbân da onu *"Sikât"*ında zikretmiştir.[92] O, Ebû Zür'â'nın da belirttiği gibi[93] rivâyetleri ile ihticâc edilen bir râvi olarak görülmektedir.

37. Ma'bed b. Ka'b b. Mâlik es-Selemî el-Medenî (ö.?): Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce kendisinden rivâyette bulunmuştur.[94] İbn Hacer tarafından *"makbul"* râviler arasında sayılan Ma'bed[95], İbn Hibbân tarafından da *"Sikât"*ında zikredilmiştir.[96]

38. Mâlik b. İsmail b. Dirhem Ebû Gassân en-Nehdî el-Kûfî (219/834): Takvasıyla meşhur olmuş büyük muhaddislerindendir.[97] Ebû Hâtim onun hakkında *"Kûfe'de ondan daha muttakisi yok. Ne Ebû Nuaym ne de bir başkası…"* derken[98], İbn Sa'd, Yahya İbn Maîn, Iclî, Ebû Dâvûd ve Nesâî *"sikâ"*, *"sadûk"*, *"mutkin"*, *"sebt"*, *"mütesebbit"*, *"müteabbid"*, *"imâmün mine'l-eimme"*, *"eimmetü'l-muhaddisîn"* ve *"ceyyidü'l-*

---

[87] İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 140; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 16; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 312.
[88] İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 20.
[89] İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 464.
[90] Zehebî, *Tezkira*, I, 224. İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 415.
[91] Zehebî, *Tezkira*, I, 225.
[92] İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 415-16.
[93] İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 416.
[94] İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 202.
[95] Zehebî, *el-Kâşif*, II, 278; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 539.
[96] İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 432.
[97] Zehebî, *el-Kâşif*, II, 233; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 516.
[98] Zehebî, *Tezkira*, I, 402.

ahz" gibi birinci dereceden ta'dîl sıfatlarıyla nitelemiş,[99] İbn Şâhin[100] ve İbn Hibbân da onu *"Sikât"* isimli eserlerinde zikretmişlerdir.[101]

39. Ma'mer b. Râşid el-Ezdî el-Basrî (154/772): *"el-Câmi'"* isimli eserin sahibi meşhur müellif.

40. Muhammed b. Alâ Ebû Kureyb el-Hemedânî el-Kûfî (247/862): Dönemin Kûfe muhaddislerindendir. İbn Nümeyr, *"Irakta hadisi en iyi bilen ve en çok rivâyet eden Ebû Kureyb'tir"* derken, Nesâî onu *"sikâ"*, Ebû Hâtim de *"sadûk"* olarak nitelemektedir. Ayrıca İbn Hibbân da onu *"Sikât"*ında zikretmiştir.[102] Buhârî'nin 75, Müslim'in de 565 hadis rivâyet ettiği Ebû Kureyb hakkında ihticâca elverişli bir râvi olduğu söylenebilir.

41. Muhammed b. Amr b. Alkâme b. Vakkâs el-Leysî el-Medenî (145/763): Kütüb-i sitte müelliflerinden Buhârî makrûnen,[103] Müslim ise mütabaaten kendisinden rivâyette bulunmuştur.[104] İbn Adî, Yahya el-Kattân, İbn Maîn, İbn Sa'd, Ebû Hâtim ve Nesâî tarafından *"sikâ"*, *"yüktebu hadîsühu"*, *"leyse bihî be'sün"*, *"sâlihü'l-hadîs"* ve *"şeyh"* gibi farklı ta'dîl lâfızlarıyla nitelenmiştir.[105] İbn Hibbân *"Sikât"*ında onu zikretmesine rağmen *"yuhtiu/hata eder"* kaydını da koyma lüzumu hissetmiştir.[106] Aynı temkini gösteren İbn Hacer de *"sadûkun lehu evhâmün"* diyerek,[107] Muhammed b. Amr'ın rivâyetlerine dikkat edilmesi gerektiğini belirtmiştir.

42. Muhammed b. Beşşâr b. Osman b. Dâvûd b. Keysân Bündâr el-Abdî el-Basrî (252/866): Iclî, İbnü'l-Mehrânî ve Dârakutnî gibi âlimlere göre *"sikâ"* ve *"sebt"* olarak tavsif olunmuştur.[108]

---

99 İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 4.

100 İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdadî (385/995), *Târîhu esmai's-Sikât mimmen nukile anhumü'l-ilm*, (thk. Abdülmu'ti Emin Kal'aci), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1986, s. 301.

101 İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 164.

102 Zehebî, *Tezkira*, II, 497-98; *el-Kâşif*, II, 208; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 342; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 500.

103 Makrûnen: Za'îf bir râvînin rivâyet ettiği bir hadisi, bu râvîsinden dolayı sikâ bir râvînin rivâyetiyle birlikte zikretme usulü. (Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 132.)

104 Zehebî, *el-Kâşif*, II, 207; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 333.

105 İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 333.

106 İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 377.

107 İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 499.

108 Zehebî, *Tezkira*, II, 511-12; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 61-63.

43. Muhammed b. Ca'fer b. Zübeyr Gunder el-Basrî (194/810): Şu'be b. Haccâc'dan rivâyet hususunda en güvenilir kişi kabul edilen Muhammed b. Ca'fer[109], *"sadûk"*, *"sikâ"*, *"hâfız"*, *"mutkin"*, *"mücevvid"*, *"sebt"*, *"Allah'ın kullarının en hayırlılarından"* ve *"verâ sahibi"* gibi ta'dîl lâfızlarıyla anılmıştır.[110] Zehebî, *"Sıhâh erbâbı"*nın ondan ihticâc konusunda ittifak ettiklerini söylemiştir.[111] Netice itibariyle Muhammed b. Ca'fer'in ihticâca elverişli *"sikâ"* bir râvi olduğu kanaatindeyiz.

44. Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Medenî (151/768), meşhur siyer/meğazi müelliflerindendir. Cerh ve ta'dîl âlimleri tarafından *"tedlis"* yaptığı gerekçesiyle eleştirilmiştir.[112] Zehebî, kendisiyle ihticâc noktasında ihtilafların bulunmasına rağmen hadislerinin *"hasen"* olarak kabul edilebileceğini belirtmiştir.[113] Nitekim Buhârî'nin de Muhammed b. İshâk'tan -çoğu tarihi konularla ilgili- mutâbaaten ve ta'liken 12 rivâyeti bulunmaktadır.[114]

45. Muhammed b. Kesîr el-Abdî el-Basrî (223/838): Kutüb-i sitte müelliflerinden Buhârî ve Ebû Dâvûd doğrudan, diğerleri Dârimî vasıtasıyla kendisinden rivâyette bulunmuştur.[115] *"Sikâ"* ve *"sadûk"* lâfızlarıyla

---

[109] İbn Maîn, Ebû Zekeriyya Yahya b. Maîn b. Avn (235/859), *Târîhu İbn Maîn* (ed-Dûrî Rivâyeti), (thk. Ahmed Muhammed Nûr), Mekke 1399/1979, I, 64; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (241/855), *Kitâbu bahri'd-dem fî men tekelleme fîhi'l-İmâm Ahmed bi medhin ev zemm*, (thk. Ebû Üsâme Vasiyyullah b. Muhammed b. Abbâs), Riyâd 1989, 366; Iclî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdullah b. Sâlih el-Kûfî (261/875), *Ma'rifetü's-Sikât*, (thk. Aldülalîm Abdülazîm el-Bestevî), Medine 1405/1985, II, 234; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't*-tecrîh, II, 623.

[110] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VII, 296; İbn Maîn, *Târîhu İbn Maîn*, I, 64; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, VI, 93; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 85.

[111] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IX, 101.

[112] Ukaylî, *Duafâ*, IV, 28; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 93; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, III, 470; IV, 59; Alâî, Ebû Saîd Salâhuddin Halîl b. Keykeldî b. Abdullah (761/1359), *Câmiü't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl*, (thk. Hamdî Abdülmecîd Selefî), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1986, s. 261; İbnü'l-Irâkî, Ebû Zür'a Veliyyüddin Ahmed b. Abdürrahim (826/1423), *Tuhfetü't-tahsîl fî zikri ruvâti'l-merâsîl*, (thk. Abdullah Nevvâre), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1998/1419, 274; İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1449), *Tabakâtü'l-müdellisîn*, (thk. Âsım b. Abdullah Karyûtî), Mektebetü'l-Menar, Zerkâ 1983, 51.

[113] Zehebî, *el-Kâşif*, II, 156.

[114] Örnekler için bkz. Buhârî, Ezân 38; Zekât 50; Ebvâbu'l-muhsar ve cezâi's-Sayd 23; Musakât 18; Itk 4; Şurût 4; Menâkıbü'l-ensâr 28; Meğazi 1, 29, 32; Zebâih ve's-Sayd 27; Hudûd 18.

[115] İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 371.

ta'dîl edilmiştir.[116] İbn Hibbân da onu *"Sikât"*ında zikrederek; *"Allah'tan çok korkan"*, *"faziletli"* bir kimse olması yönüyle övmüştür.[117]

46. Muhammed b. Mansûr b. Sâbit b. Hâlid el-Huzâî el-Mekkî (252/866): Nesâî'nin hocaları arasında bulunan[118] Muhammed b. Mansûr, Dârakutnî'ye göre *"sikâ"* olarak tavsif edilmiştir.[119] Aynı görüşe sahip olan İbn Hibbân da onu *"Sikât"*ın da zikretmiştir.[120]

47. Muhammed b. Müsennâ (215/830): Cerh ve ta'dîl âlimlerince hakkında ta'dîl ile hükmolunmuş bir râvidir. İbn Maîn, Dârekutnî ve Mesleme gibi âlimler onu *"sikâ"*, Ebû Arûbe ile İbn Hırâş da *"sebt"* olarak ta'dîlde bulunmuşlardır.[121]

48. Muhammed b. Müslim b. Tedrüs Ebü'z-Zübeyr (128/746): Nesâî, Ali b. Medînî ve İbn Sa'd tarafından *"sikâ"* olarak tavsif edilmiştir. Es-Sâcî de onu *"sadûk"* diye nitelemektedir. Ebû Hâtim ise, *"hadisinin yazılabileceğini fakat onunla ihticâc edilemeyeceğini"* ifade etmiştir.[122]

49. Muhammed b. Ömer b. Vâkıd Ebû Bekr el-Vâkıdî (207/823): Siyer ve meğazi'nin kurucularından. Önemli bir ilim adamı olmasına rağmen hadisçiler tarafından *"metrûk"*, *"metrûkü'l-hadîs"*, *"la yutkinü'l-hadîs"*, *"daîfün"* ve *"leyse bi şey'in"* gibi cerh ifadeleriyle tavsif edilmiştir.[123] Bu nitelemelerden anlaşılacağı üzere Vâkıdî, hadisçiler nazarında ihticâca elverişli bir râvi olarak görülmemektedir.

50. Muhammed b. Selâm b. Ferec es-Selemî el-Bîkendî (127/745): Dönemin Buhara ve Maveraünnehr muhaddisi olarak ün yapmıştır.[124] Kendisinden Buhârî ve Dârimî hadis rivâyetinde bulunmuştur.[125] *"Sikâ"*, *"sebt"* ve *"sadûk"* lâfızlarıyla ta'dîl edilmiş[126] ihticâca elverişli bir râvidir.

---

[116] İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 504.
[117] İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 77. Ayrıca bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 371.
[118] Zehebî, *el-Kâşif*, II, 224; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 508.
[119] İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 416.
[120] İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 416.
[121] İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 687.
[122] İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 694-5.
[123] Zehebî, *Tezkira*, I, 348; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 323-335; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 498.
[124] Zehebî, *Tezkira*, I, 422.
[125] İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 482.
[126] İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 75; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 188-9.

51. Muhammed b. Seleme b. Abdullah el-Bâhilî el-Harrânî (192/808): Dönemin önemli muhaddis ve fakîhlerindendir.[127] İbn Sa'd, Iclî ve İbn Hibbân onu *"sikâ"*, *"âlim"* ve *"fâzıl"* olarak ta'dîl etmektedir.[128] Eldeki bilgilere göre güvenilir bir râvi olduğu söylenebilir.

52. Muhammed b. Yahya b. Fâris ez-Zühlî (258/872): Muhammed İbn Şihâb ez-Zührî'nin hadislerini en iyi bilen kişi olarak tanınan Muhammed b. Yahya,[129] rical kitaplarında *"sikâ"*, *"sadûk"*, *"hadiste imâm"*, *"hadiste müminlerin emiri"*, *"ilim önderlerinden"*, *"hâfız"*, *"zâbıt"*, *"zamanının imâmı"*, *"Müslümanların imâmlarından bir imâm"*, *"me'mûn"* gibi vasıflarla tanınmaktadır.[130] Müslim hariç, Kütüb-i sitte ashabı onun hadislerini tahriç etmiştir.[131] Muhammed b. Yahya'nın güvenilir bir hadisçi olduğunda herhangi bir ihtilaf bulunmadığı görülmektedir.

53. Muhammed b. Yusuf Ebû Himme es-Zübeydî el-Yemânî (149/766): Dönemin önemli Yemen muhaddisleri arasındadır.[132] İlim ehlinin, Hz. Peygamber'in Sünnetini öğrenmek için kendisine seyahat ettiği nadir kimselerdendir. Ebû Dâvûd'un şeyhleri arasındadır. *"Sikâ"* ve *"sadûk"* lâfızlarıyla ta'dîl edilmiştir.[133] Eldeki bilgiler neticesinde Muhammed b. Yusuf'un ihticâca elverişli bir râvi olduğu söylenebilir.

54. Musâ b. İsmail Ebû Seleme et-Tebûzekî el-Basrî (223/838): İbn Sa'd, Iclî, Ebû Hâtim, İbn Hırâş Yahya İbn Maîn ve İbn Hibbân gibi cerh ve ta'dîlin önemli âlimleri tarafından *"sikâ"*, *"sebt"*, *"sadûk"*, *"me'mûn"* ve *"kesîrü'l-hadîs"* olarak tavsif olunmuştur.[134] Musâ b. İsmail, güvenilir bir râvi olarak görülmektedir.

55. Musâ b. Ukbe b. Ebî Ayyaş el-Medenî (141/759): Meğazi'yi en

---

[127] Zehebî, *Tezkira*, I, 316; *el-Kâşif*, II, 175.

[128] İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 51; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 171; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 481.

[129] Ahmed b. Hanbel, *Bahru'd-dem*, 389; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXVI, 623; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 453.

[130] Ahmed b. Hanbel, *Bahru'd-dem*, 389; İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 115; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXVI, 623-29; Zehebî, *el-Kâşif*, II, 229; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 453-54.

[131] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXVI, 621; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 452.

[132] İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 474.

[133] İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 104; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 515.

[134] Zehebî, *Tezkira*, I, 394; *el-Kâşif*, II, 301; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 296-7.

iyi bilenlerden biri olarak kabul edilen Musâ b. Ukbe hadis münekkidleri tarafından *"sikâ"* ve *"sâlih"* olarak tavsif edilmiştir.[135]

56. Müslim b. Keysân el-A'ver ed-Dabbî el-Mülâî el-Kûfî (ö.?): İbn Hibbân'ın belirttiğine göre, hayatının sonuna doğru rivâyetlerinde yanılma/karıştırmalar ortaya çıkmıştır. Bu durum onun *"metrûk"*, *"daîfün"*, "leyse bi sikâ", "leyse bi şey'in", "leyse bi kaviyyin", "la şey'e", *"la yükteb hadîsühu"*, *"münkerü'l-hadîs"* gibi lâfızlarla cerh edilmesine sebep olmuştur.[136] Buhârî de *"o, hakkında konuşulan zayıf bir kimsedir. Ben ondan hadis rivâyet etmedim."*[137] diyerek, Müslim el-A'ver hakkındaki cerh düşüncesini vurgulamaktadır.

57. Nâfi' Mevlâ İbn Ömer (117/735): Cerh ve ta'dîl imâmlarının kendisinin *"sikâ"* olduğu noktasında müttefik olduğu râvilerdendir.[138] İmam Malik'in: *"Nâfi'nin İbn Ömer'den rivâyet ettiği bir hadisi başkalarından duyma ihtiyacı hissetmem"* dediği rivâyet edilmektedir.[139]

58. Sa'd b. İbrahim b. Abdurrahman b. Avf ez-Zührî el-Kuraşî (125/743): Medine'nin yedi meşhur fakîhinden Kasım b. Muhammed hayattayken Medine Kâdılığı yapmıştır.[140] Sa'd b. İbrahim, *"sikâ"*, *"sebt"*, *"hüccet"* ve *"kesîrü'l-hadîs"* lâfızlarıyla anılagelmiştir.[141] Cerh ve ta'dîl âlimlerinin kendisiyle ihticâc konusunda ittifak ettikleri râvilerden birisidir.

59. Süfyân b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî el-Kûfî (161/778): Tabiînin meşhur âlimlerindendir. *"Sikâ"*, *"hâfız"*, *"fakîh"*, *"âbid"*, *"imâm"* ve *"hüccet"* gibi ta'dîl sıfatlarıyla övülmüştür.[142]

60. Süleyman b. Harb el-Vâşihî el-Basrî (124/742): Dönemin Mekke Kâdısı[143] olan Süleyman b. Harb, *"sikâ"*, *"imâm"*, *"hâfız"*, *"me'mûn"* ve

---

[135] İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 183-4.
[136] İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, VI, 306-7.
[137] İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 122.
[138] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VII, 145; Ahmed b. Hanbel, *Bahru'd-dem*, 427; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 95, 101.
[139] İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 211.
[140] İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 375; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 427.
[141] İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 402-3.
[142] İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 244.
[143] Zehebî, *el-Kâşif*, I, 458; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 250.

"kesîrü'l-hadîs" gibi ta'dîl lâfızlarıyla anılmıştır.[144] Cerh ve ta'dîl kriterlerine göre güvenilir bir râvi olduğu görülmektedir.

61. Şu'be b. el-Haccâc İbnü'l-Verd el-Atekî el-Basrî (160/777): Dönemin Basra muhaddislerindendir.[145] *"Emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs"*, *"şeyhü'l-İslâm"*, *"sikâ"*, *"hâfiz"*, *"mutkin"*, *"hüccet"*, *"sebt"*, *"me'mûn"* ve *"sahibu hadîs"* gibi birinci dereceden ta'dîl lâfızlarıyla nitelenmiştir.[146] Eldeki bilgilere göre Şu'be'nin güvenilir bir râvi olduğu söylenebilir.

62. Urve b. Zübeyr b. el-Avvâm b. Huveylid el-Esedî el-Medenî (91/709 veya 95/713): Dönemin meşhur Medine âlimlerindendir.[147] Hz. Âişe'nin rivâyetlerini en iyi bilen üç kişiden biridir. [148]Cerh ve ta'âlimleri tarafından *"sikâ"*, *"sebt"*, *"me'mûn"*, *"hâfiz"* ve *"kesîrü'l-hadîs"* lâfızlarıyla methedilen[149] Urve b. Zübeyr'in ihticâca elverişli bir râvi olduğu söylenebilir.

63. Vehb b. Cerîr b. Hâzim el-Ezdî el-Basrî (206/822): Kütüb-i sitte râvilerindendir. Yahya İbn Maîn, İbn Sa'd ve Iclî *"sikâ"*, Nesâî ise *"leyse bihî be'sün"* lâfızlarıyla ta'dîl etmişlerdir.[150] İbn Hibbân'da onu *"Sikât"*ında *"kâne yuhtiu"*[151] kaydıyla zikretmiştir.

64. Veki' b. el-Cerrâh el-Kûfî (197/813): Hakkında *"sikâ"*, *"hâfiz"*, *"imâm"*, *"hüccet"*, *"me'mûn"*, *"âbid"* gibi ta'dîl lâfızları kullanılan, özellikle hafızasının sağlamlığına sıkça atıfta bulunulan etbau't-tâbiîn'in meşhur hadis âlimlerindendir.[152] İmam-ı Â'zam'ın görüşleriyle fetva verdiği belirtilen[153] Veki', güvenilir bir râvidir.

---

[144] Zehebî, *Tezkira*, I, 393; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 157-8.
[145] Zehebî, *Tezkira*, I, 193.
[146] İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 446; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 485; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 302-3; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 266.
[147] Zehebî, *Tezkira*, I, 62-3.
[148] İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 164.
[149] Zehebî, *el-Kâşif*, II, 18; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 389.
[150] Zehebî, *Tezkira*, I, 336; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 142.
[151] İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 228.
[152] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VI, 394; Ahmed b. Hanbel, *Bahru'd-dem*, 448-450; Zehebî, *el-Kâşif*, II, 350; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 110-114.
[153] İbnü'l-Kayserânî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 307; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXX, 475;

65. Yezîd b. Hârûn b. Zâzân es-Selemî el-Vâsıtî (206/822): Ahmed b. Hanbel, İbn Ebî Şeybe, Ali b. Medînî, İshâk b. Râhûye ve Yahya b. Maîn gibi önemli pek çok hadisçinin kendisinden rivâyette bulunduğu, *"sikâ"*, *"sebt"*, *"kesîrü'l-hadîs"*, *"hâfiz"*, *"mutkin"*, *"âbid"*, *"imâm"*, *"sadûk"* gibi birçok güzel lâfızla ta'dîl edilmiş, özellikle hafızasının güçlülüğüne dikkat çekilmiş meşhur bir râvidir.[154] Yezîd b. Harûn'un güvenilir bir râvi olduğunda ihtilaf yoktur.

66. Yunus b. Muhammed b. Müslim el-Bağdâdî (208/824): Doğum tarihi hakkında farklı görüşler varsa da âlimlerin doğum ve ölüm tarihleri hakkında bir eser kaleme alan İbn Zebrü'r-Reb'î'e göre 208/824 yılında vefat etmiştir.[155] Bağdad'ın önde gelen muhaddislerindendir.[156] Yahya İbn Maîn, Yahya b. Şeybe ve Ebû Hâtim tarafından *"sikâ"*, *"sikâ sikâ"* ve *"sadûk"* lâfızlarıyla ta'dîl edilmiştir.[157] Aynı düşünceye sahip olan İbn Hibbân da onu *"Sikât"*ında zikretmiştir.[158]

67. Zekeriyya b. Yahya b. Sabîh el-Yeşkurî el-Vâsıtî (235/850): Zehebî tarafından *"sikâ"* olduğu[159] belirtilen Zekeriyya b. Yahya'dan Ebû Zür'a ve Ebû Ya'lâ gibi kimseler hadis rivâyetinde bulunmuştur.[160] İbn Hibbân ise onu *"Sikât"*ında zikretmiş ve rivâyetlerinde *"mutkin"* olduğunu belirtmiştir.[161]

---

154 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VII, 314; Ahmed b. Hanbel, *Bahru'd-dem*, 475; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 632; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXII, 358-361; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IX, 95, 101; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 321-22.

155 Buhârî, *et-Târîhü'l-kebîr*, II, 306; İbn Zebrü'r-Reb'î, *Târîhu mevlidi'l-ulemâ ve vefeyâtihim*, II, 465.

156 Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, I, 161.

157 Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXXII, 540-42; Zehebî, *Tezkira*, I, 361; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 393.

158 İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 289.

159 Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, VIII, 107.

160 Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, VIII, 107; İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, II, 484; a.mlf. *Ta'cilü'l-menfaa bi-zevâidi ricâli'l-eimmeti'l-erbaa*, (thk. İkramullah İmdadülhak), Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, Beyrut 1996/1416, 139.

161 İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 253.

EK-2. BENÎ KUREYZA OLAYI İLE İLGİLİ RİVÂYETLERİN İSNAD ZİNCİRLERİ

Birinci Grup:
Genel Rivâyetlerin İsnad Zincirleri

1. Buhârî (1): Muhammed b. Selâm > Abde > Hişâm b. Urve > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe. (Buhârî, Cihad ve's-siyer, 18)

2. Buhârî (2): Abdullah b. Ebî Şeybe > İbn Nümeyr > Hişâm > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe. (Buhârî, Meğazi 30)

3. Buhârî (3): Zekeriyya b. Yahya > Abdullah b. Nümeyr > Hişâm > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe. (Buhârî, Meğazi 30)

4. Buhârî (4): İshâk b. Nasr > Abdürrezzâk > İbn Cüreyc > Musâ b. Ukbe > Nâfi' > İbn Ömer. (Buhârî, Meğazi 14)

5. Müslim (1): Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe > İbn Nümeyr > Hişâm > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe. (Müslim, Cihad ve's-siyer 64)

6. Müslim (2): Muhammed İbnü'l-Alâ el-Hemedânî > İbn Nümeyr > Hişâm > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe. (Müslim, Cihad ve's-siyer 64)

7. Müslim (3): Ebû Kureyb > İbn Nümeyr > Hişâm > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe. (Müslim, Cihad ve's-siyer 69)

8. Tirmizî: Kuteybe > Leys > Ebü'z-Zübeyr (Muhammed b. Müslim b. Tedrüs) > Câbir. (Tirmizî, Siyer, 29)

9. Ebû Dâvûd (1): Abdullah b. Muhammed en-Nüfeylî > Muhammed b. Seleme > Muhammed b. İshâk > Muhammed b. Ca'fer > Urve b. Zübeyr > Âişe. (Ebû Dâvûd, Cihad 111)

10. Ebû Dâvûd (2): Muhammed b. Yahya b. Fâris > Abdürrezzâk > İbn Cüreyc > Musâ b. Ukbe > Nâfi' > İbn Ömer. (Ebû Dâvûd, Harac 23)

11. Ahmed b. Hanbel (1): Abdürrezzâk > İbn Cüreyc > Musâ b. Ukbe > Nâfi' > İbn Ömer. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 22, 71)

12. Ahmed b. Hanbel (2): Huceyn > Leys b. Sa'd > Ebü'z-Zübeyr (Muhammed b. Müslim b. Tedrüs) > Câbir. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 350)

13. Ahmed b. Hanbel (3): Yunus > Leys b. Sa'd > Ebü'z-Zübeyr (Muhammed b. Müslim b. Tedrüs) > Câbir. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 350)

14. Ahmed b. Hanbel (4): İbn Nümeyr > Hişâm > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 56, 141)

15. Ahmed b. Hanbel (5): Affân > Hammâd b. Seleme > Hişâm b. Urve > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 131)

16. Ahmed b. Hanbel (6): Hasen b. Musâ > Hammâd b. Seleme > Hişâm b. Urve > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 280)

17. Musannef: Abdürrezzâk > İbn Cüreyc > Musâ b. Ukbe > Nâfi' > İbn Ömer. (Abdurrezzâk, *el-Musannef*, VI, 55)

18. İbn Ebî Şeybe (1): Ebû Bekr (Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî) > Yezîd b. Hârûn > Muhammed b. Amr > Babası (Amr b. Alkâme) > Dedesi (Alkâmetü'bnü Vakkâs) > Âişe. (İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdîs ve'l-asâr*, VII, 373)

19. İbn Ebî Şeybe (2): Abdullah b. Nümeyr > Abde > Hişâm b. Urve > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe. (İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdîs ve'l-asâr*, VII, 379)

İkinci Grup:
İkindi Namazı İle İlgili Rivâyetlerin İsnad Zincirleri

1. Buhârî (1): Abdullah b. Muhammed b. Esmâ > Cüveyriye > Nâfi' > İbn Ömer. (Buhârî, Salâtü'l-havf 5)

2. **Buhârî (2):** Abdullah b. Muhammed b. Esmâ > Cüveyriye b. Esmâ > Nâfi' > İbn Ömer. (Buhârî, Meğazi 30)

3. **Müslim:** Abdullah b. Muhammed b. Esmâ ed-Dubeî > Cüveyriye b. Esmâ > Nâfi' > İbn Ömer. (Müslim, Cihad ve's-siyer 69)

4. **İbn Hişâm:** Muhammed b. İshâk > İshâk b. Yesâr > Ma'bed b. Ka'b b. Mâlik el-Ensârî. (İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 195)

5. **İbn Sa'd:** Mâlik b. İsmail Ebû Gassân en-Nehdî > Cüveyriye b. Esmâ > Nâfi' > İbn Ömer. (İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 76)

Üçüncü Grup: Çocukların Öldürülmediğine Dair Rivâyetlerin İsnad Zincirleri

1. **Tirmizî:** Hennâd > Veki' > Süfyân > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî. (Tirmizî, Siyer, 29)

2. **Ebû Dâvûd:** Muhammed b. Kesîr > Süfyân > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî. (Ebû Dâvûd, Hudud 17)

3. **Nesâî (1):** Muhammed b. Mansur > Süfyân > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî. (Nesâî, Talak 20)

4. **Nesâî (2):** İsmail b. Mes'ud > Halid > Şu'be > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî. (Nesâî, Kat'u's-sârik 17)

5. **İbn Mâce:** Ebû Bekr b. Ebî Şeybe > Ali b. Muhammed > Veki' > Süfyân > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî. (İbn Mâce, Hudûd 4)

6. **Ahmed b. Hanbel (1):** Veki' > Süfyân > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 310)

7. **Ahmed b. Hanbel (2):** Hüşeym b. Beşîr > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 383; V, 311)

8. **Dârimî:** Muhammed b. Yusuf > Süfyân > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî. (Dârimî, Siyer 26)

9. **İbn Ebî Şeybe:** Veki' > Süfyân > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî. (İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdîs ve'l-asâr*, VI, 483, 546)

10. **İbn Hişâm:** Muhammed b. İshâk > Şu'be > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî. (İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 204)

11. **İbn Sa'd:** Şu'be / Süfyân / Amr b. Heysem / Fadl b. Dükeyn > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî. (İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 76)

Dördüncü Grup:
Sa'd İbn Muâz'ın Hakemliği ile İlgili Rivâyetlerin İsnad Zincirleri

1. **Buhârî (1):** Süleyman b. Harb > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî. (Buhârî, Cihad ve's-siyer, 168)

2. **Buhârî (2):** Ebü'l-Velîd > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî. (Buhârî, İsti'zan 26)

3. **Buhârî (3):** Muhammed b. Beşşâr > Gunder > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî. (Buhârî, Meğazi 30)

4. **Müslim (1):** Ebû Bekr b. Ebî Şeybe > Gunder > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî. (Müslim, Cihad ve's-siyer, 64)

5. **Müslim (2):** Muhammed b. Müsennâ > Muhammed b. Ca'fer > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî. (Müslim, Cihad ve's-siyer, 64)

6. **Müslim (3):** (Muhammed) İbn Beşşâr > Muhammed b. Ca'fer > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî. (Müslim, Cihad ve's-siyer, 64)

7. **Tirmizî:** Abd b. Humeyd > Abdürrezzâk > Ma'mer > Katâde > Enes b. Mâlik. (Tirmizî, Siyer, 50)

8. **Ebû Dûvûd:** Hafs b. Ömer > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî. (Ebû Dâvûd, Edeb 155)

9. **İbn Mâce:** Amr b. Rafi' > Cerîr > Müslim el-A'ver > Enes b. Mâlik. (İbn Mâce, Zühd 15)

10. **Ahmed b. Hanbel (1):** Muhammed (İbn Beşşâr) > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 22, 71)

11. **Ahmed b. Hanbel (2):** Affân > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 22)

12. **İbn Ebî Şeybe:** Gunder > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî. (İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdîs ve'l-asâr*, VII, 379)

13. **İbn Hişâm:** İbn İshâk > Âsım b. Ömer b. Katâde > Abdurrahman b. Amr b. Sa'd b. Muâz > Alkâmetü'bnü Vakkâs. (İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 200)

Beşinci Grup:
Cebrail'in Görülmesine Dair Rivâyetlerin İsnad Zincirleri

1. **Buhârî:** Musâ > Cerîr b. Hâzim > Humeyd b. Hilâl > Enes b. Mâlik. (Buhârî, Meğazi 30)

2. **Ahmed b. Hanbel:** Vehb > Babası > Humeyd b. Hilâl > Enes b. Mâlik. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 213)

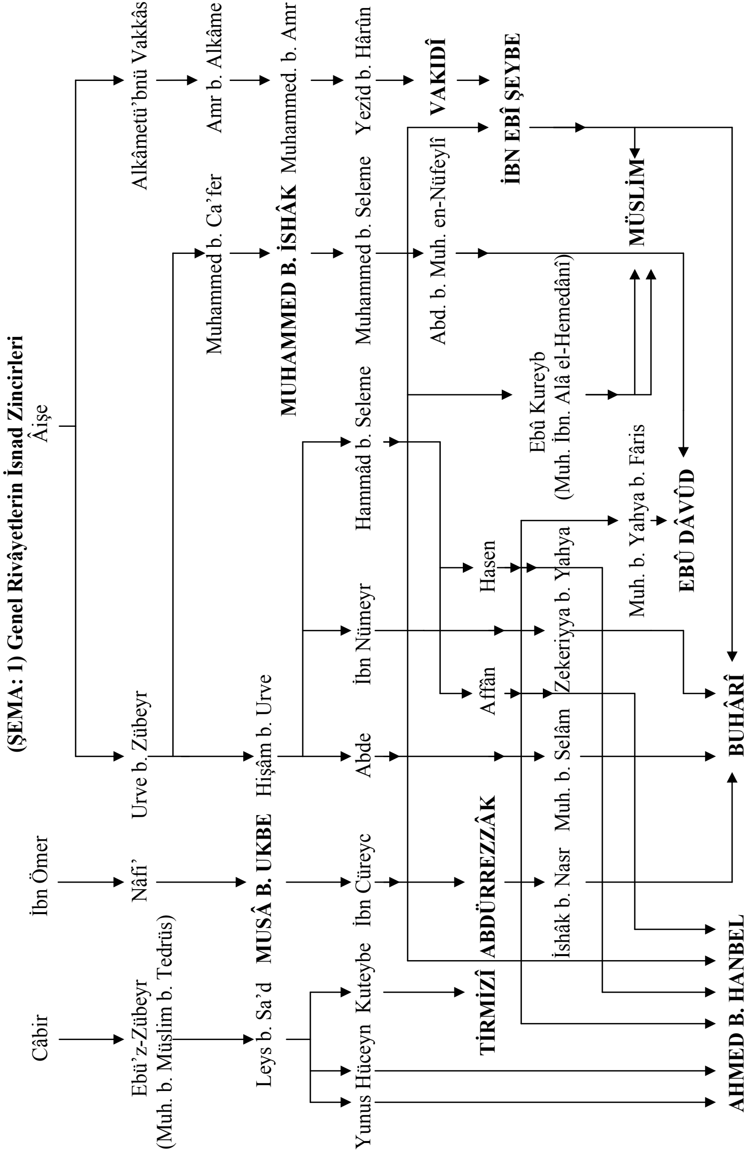
3. **İbn Sa'd:** Musâ b. İsmail > Cerîr b. Hâzim > Humeyd > Enes b. Mâlik. (İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 76)

EK-3. BENÎ KUREYZA OLAYI İLE İLGİLİ RİVÂYETLERİN ŞEMALARI

Çalışmamızda incelediğimiz isnâd zincirleri hakkında açıklayıcı bazı bilgiler vermek yerinde olacaktır. Tablo ve şema gibi görsel anlatım teknikleri, yazıyla sayfalarca anlatılabilecek bilgilerin bir veya birkaç sayfada özetlenmesi ve konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayan unsurlardır. Konumuzla ilgili olarak da, aslında bütün isnâd zincirlerini toplayacak bir şema yapmak en güzel ve ideal olanı idi. Fakat pratikte bunu tek bir sayfada gerçekleştirmek mümkün olamadı. Çünkü isnâd zincirleri son derece karmaşık ve isimler iç içe idi. Bu nedenle biz de birkaç tane şema vermek durumunda kaldık.

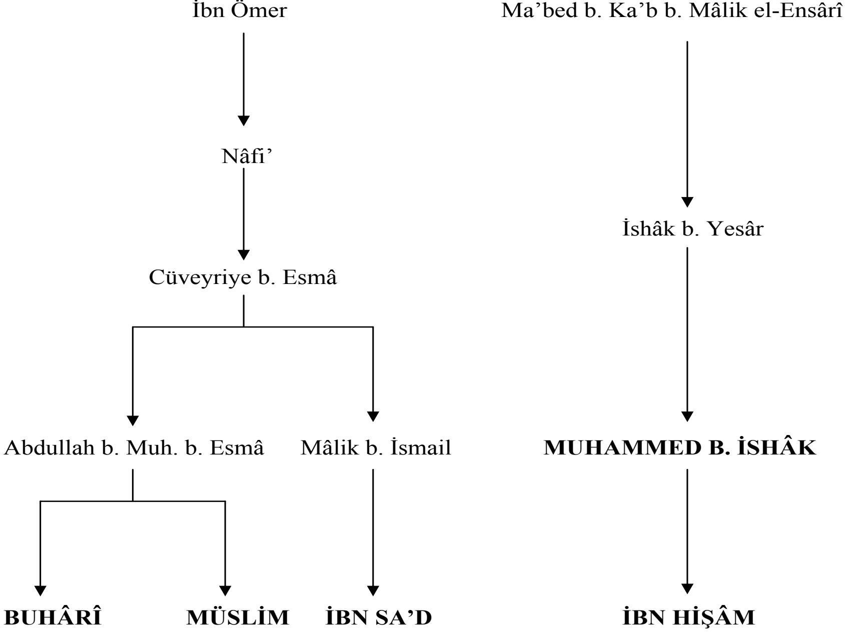
Öncelikle Benî Kureyza olayının geneli hakkında bilgi veren bütün rivâyetleri bir şema halinde vermeye çalışacağız. Bu şemada aynı zamanda olayın râvilerinin genel bir özetini de bulmak mümkün olacaktır. Diğer şemalarda ise hadisenin daha detaylı kavranması için olayla ilgili konularına göre tasnif edilmiş farklı rivâyetlerin isnâd zincirleri bulunmaktadır. Şemalarda Benî Kureyza olayı ile ilgili rivâyetleri tahriç eden müellifler ismen ve koyu renkli olarak gösterilmiştir. Ayrıca râvi isimlerinin uzunluğu ve sayfaların sınırlı olması nedeniyle çok sık olarak geçen Muhammed ismi; Muh., Abdullan ismi de Abd. olarak kısaltılmıştır.

Şimdi şemalara geçebiliriz.

(ŞEMA: 1) Genel Rivâyetlerin İsnad Zincirleri
Câbir
İbn Ömer
Âişe
Ebü'z-Zübeyr
(Muh. b. Müslim b. Tedrüs)
Nâfi'
Urve b. Zübeyr
Alkâmetü'bnü Vakkâs
Leys b. Sa'd
MUSÂ B. UKBE
Hişâm b. Urve
Muhammed b. Ca'fer
Amr b. Alkâme
MUHAMMED B. İSHÂK
Muhammed. b. Amr
Yunus
Hüceyn
Kuteybe
İbn Cüreyc
Abde
İbn Nümeyr
Hammâd b. Seleme
Muhammed b. Seleme
Yezîd b. Hârûn
TİRMİZÎ
ABDÜRREZZÂK
Affân
Hasen
Abd. b. Muh. en-Nüfeylî
VAKIDÎ
İshâk b. Nasr
Muh. b. Selâm
Zekeriyya b. Yahya
Ebû Kureyb
(Muh. İbn. Alâ el-Hemedânî)
İBN EBÎ ŞEYBE
Muh. b. Yahya b. Fâris
MÜSLİM
EBÛ DÂVÛD
AHMED B. HANBEL
BUHÂRÎ

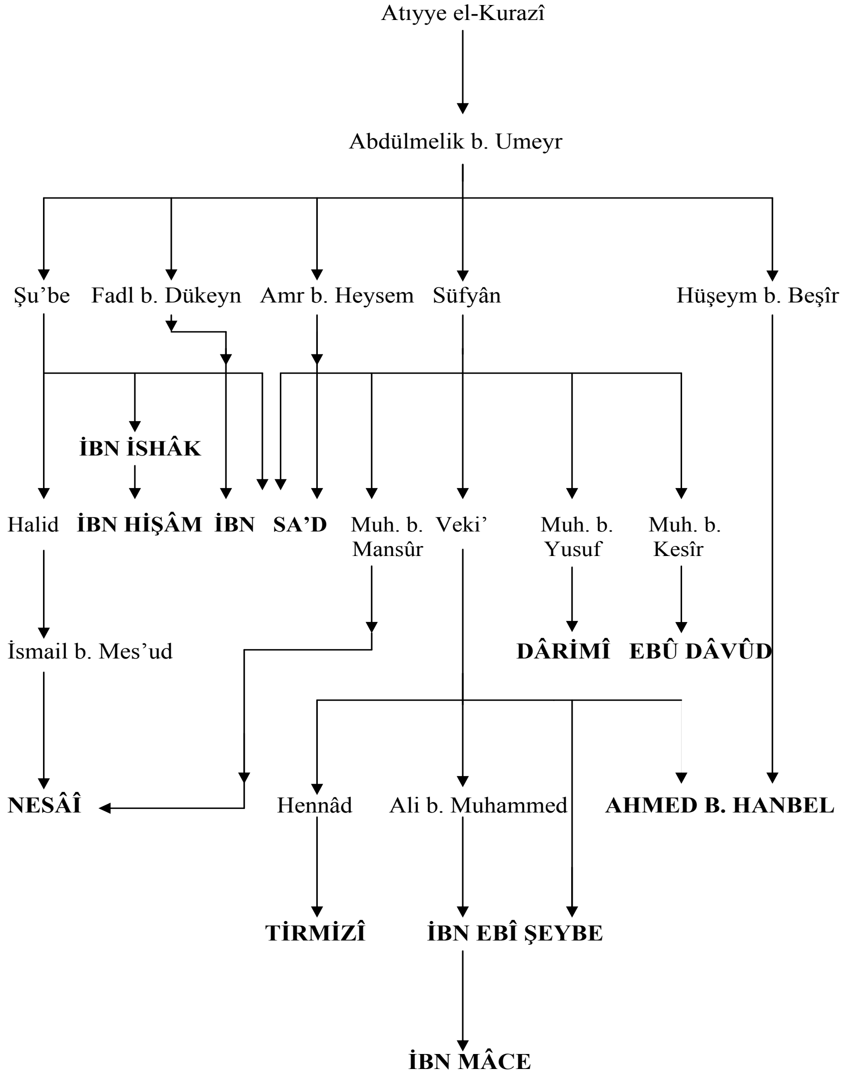
(ŞEMA: 2)

İkindi Namazı İle İlgili Rivâyetlerin İsnad Zincirleri

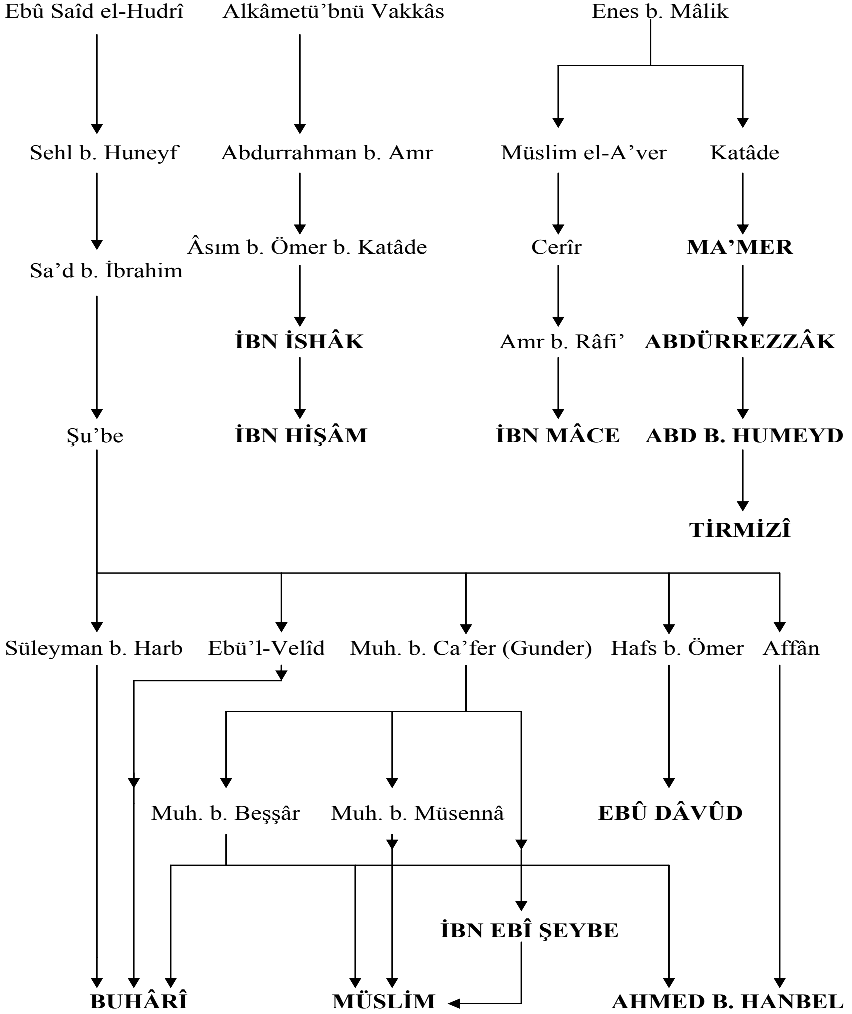
(ŞEMA: 3)

Çocukların Öldürülmediğine Dair Rivâyetlerin İsnad Zincirleri

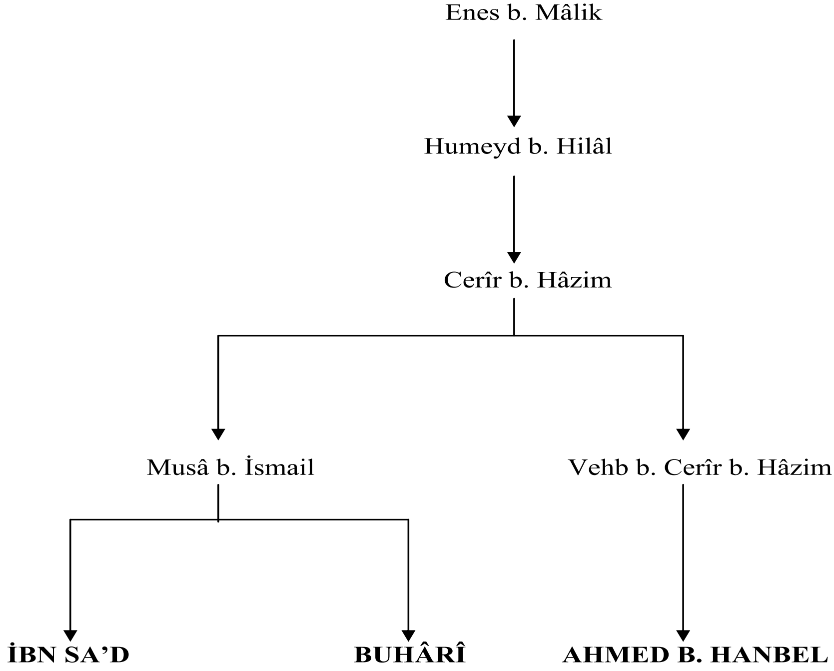
(ŞEMA: 4)

Sa'd İbn Muâz'ın Hakemliği İle İlgili Rivâyetlerin İsnad Zincirleri

(ŞEMA: 5)

Cebrail'in Görülmesine Dair Rivâyetlerin İsnad Zincirleri

BİBLİYOGRAFYA

Kur'ân-ı Kerîm.

Abbott, Nabia, *Studies in Arabic literary papyri: Qur'anic commentary and tradition*, The University of Chicago Press, Chicago 1967.

Abdurrezzâk, Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, (thk. Habiburrahman el-A'zamî), Dârü't-Turâs, Beyrut 1970.

Abdülbâkî, M. Fuad, *el-Mu'cemu'l-mufehres li-elfâzi'l-Kur'ân-i'l-Kerîm*, Dârü'l-Hadîs, Kahire 1987.

Abdülhâdi, Yusuf b. Hasen, *Kitâbu bahri'd-dem fî men tekelleme fihi el-İmam Ahmed bi-medhin ev zemmin*, (thk. Ebû Üsame Vasıyyullah b. Muhammed b. Abbas), Dârü'r-Râye, Riyad 1409/1989.

Abdülhâlık, Abdülğânî, *el-İmâmü'l-Buhârî ve sahîhuh*, Cidde 1985.

Accâc el-Hatîb, Muhammed, *es-Sünnetü kable't-tedvin*, Dârü'l-Fikr, b.y.y., 1981.

……, *Usûlü'l-hadîs*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1981.

Ağarı, Murat, *İslâm Tarihine Metodolojik bir yaklaşım –Tarihte Yer ve Zaman Sorunu–*, Bilge Adam, Van 2004.

……, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar-Doğuşu, Gelişimi ve Temsilcileri-*, Kitabevi Yay., İstanbul 2002.

Ağırman, Cemal, "*Hadis Edebiyatında İntikal Safhaları ve Kitâbet Meselesi*", CÜİFD., C. V, S. 1 (2001).

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsned*, Beyrut, ts.

……, *Kitâbu bahri'd-dem fî men tekelleme fîhi'l-İmâm Ahmed bi medhin*

ev zemm, (thk. Ebû Üsâme Vasiyyullah b. Muhammed b. Abbâs), Riyâd 1989.

……, *Kitâbü'l-ilel*, (thk. Talat Koçyiğit-İsmâil Cerrahoğlu), Ankara 1963.

……, *Mesâilü'l-imâm Ahmed b. Hanbel rivâye ibn Ebi'l-fadl Salih*, (thk. Fazlurrahman Din Muhammed), Dârü'l-İlmiyye li't-Tıbaa, Delhi 1988.

……, *Mesâilü'l-imâm Ahmed b. Hanbel rivâye ibnihi Abdullah b. Ahmed b. Hanbel*, (thk. Muhammed Züheyr Şaviş), el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1988.

Ahmed Hilmi, Filibeli, *İslâm Tarihi*, (yay. haz. Cem Zorlu), Anka Yayınları, İstanbul 2005.

Ahmed, İmtiaz, "Bir Muhaddis Olarak Vâkıdî", (çev. Ramazan Özmen), YYÜİFD., Sayı: 3, Yıl: 2000, ss. 429-440.

Akkaya, Mehmet Şükrü, *Tarih Metodu ve Felsefesi Notları*, Ankara 1938.

Aksan, Doğan, *Anlambilimi ve Türk anlambilimi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara 1987.

Alâî, Ebû Saîd Salâhuddin Halîl b. Keykeldî b. Abdullah, *Câmiü't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl*, (thk. Hamdî Abdülmecîd Selefî), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1986.

Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1991.

Ali el-Muttakî, Alâuddin Ali b. Abdülmelik b. Kâdı Han el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut-1409/1989.

Altunel, İbrâhim, "Kıssahan", DİA, XXV, 501-502.

Apaydın, Mehmet, *Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî'nin Hayatı Eserleri ve Hadisleri Birleştirme Metodu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001.

Arafat, W.N., "Medine Yahudileri ve Benî Kureyza Hikâyesi Üzerine Yeni Bakışlar", (çev. Şaban Öz), İslâmî Araştırmalar, C. 17, S. 2 (2004), s. 139-144.

Arkoun, Muhammed, *Tarih, Felsefe ve Siyaset Üzerine Konuşmalar*, (çev. Yasin Aktay-Cemalettin Erdemci), Vadi Yay., Ankara 2000.

Aron, Raymond, *İntroduction to the Philosophy of History*, Beacon Press, Boston 1961.

Âsım Efendi, *Kâmûs tercemesi*, İstanbul 1304 h.

Âşıkkutlu, Emin, *Hadiste Ricâl Tenkidi (Cerh ve Ta'dîl İlmi)*, MÜİF Yayınları, İstanbul 1997.

Atkinson, R.F., *Knowledge and Esplanation in History*, Macmillan Education Lmd. Hong Kong.

Avcı, Nabi, *Enformatik Cehalet*, Kitabevi, İstanbul 1999.

Avşar, Zakir – Öngören, Gürsel, *Radyo ve televizyon hukuku*, Piramit Yayınları, Ankara 2003.

Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, Timaş A.Ş., İstanbul 1987.

Aynî, Bedruddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed, *Umdetu'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut ts.

A'zamî, Muhammed Mustafa, *Dirâsât fi'l-Hadîsi'n-Nebeviyye ve târîhi tedvînih*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut/Dımaşk/Ammân 1413/1992.

……, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, (çev. Hulusi Yavuz), İstanbul 1993.

……, *Menhecü'n-nakd inde'l-muhaddisîn neş'etuhû ve târîhuhû*, b.y.y., 1410/1990.

……, *Studies in Hadith Methodology and Literature*, American Trust Publication, İndianapolis 1977.

……, *Studies in early hadith literature : with a critical edition of some early texts*, *American Trust* Publication, *İndiana*polis, 1978.

Azzam, Reem, "Hadis Kritiği ve Hadis Metodolojisiyle Modern Tarih Metodolojisinin Mukayesesi", (çev. Halil Kilercioğlu), Yeni Ümit Dergisi, sayı: 57, yıl: 14, İzmir 2002.

Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî, *İhkamü'l-fusul fî ahkami'l-usul*, (thk. Abdülmecid Türkî), Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1986.

……, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh limen harrece lehu'l-Buhârî fi'l-Câmii's-sahîh*, (thk. Ebû Lübâbe Huseyn), Riyâd 1406/1986.

Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn-Esmâu'l-Müellifîn ve Âsâri'l-Musannifîn*, tsh. Kilisli Rıfat Bilge-Mahmut Kemal İmge, MEB Yay., İstanbul 1951.

Bakır, Taha, *"et-Tedvînü't-târihî"*, Mecelletü'l-Mecma'u'l-İlmiyyi'l-Irakî, Safer 1400, C. 31, c. 1.

Basrî, Muhammed b. Ali Ebü'l-Hüseyn, *el-Mu'temed fî usuli'l-fikh*, (thk. Muhammed Hamidullah), Institut Français de Damas, Dımaşk 1964

Baykara, Tuncer, *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*, İzmir 1999.

Belâzurî, Ebü'l-Abbas Ahmed İbn Câbir, *Ensâbü'l-eşrâf*, (thk. Riyad Zirikli, Süheyl Zekkâr), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1996/1417.

……, *Futûhü'l-büldân*, (çev. Mustafa Fayda), Ankara 1987.

Belsey, Andrew - Chadwick, Ruth, *Medya ve gazetecilikte etik sorunları*, (çev. Nurçay Türkoğlu, yay. haz. Mehmet Küçük), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1998.

Bernheim, E., *Tarih İlmine Giriş Tarih Metodu ve Felsefesi*, (çev. M. Şükrü Akkaya), Devlet Basımevi, İstanbul 1936.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali, *Delâilü'n-nübüvve ve ma'ifetu ahvâli sahibi'ş-şerîa*, (harrace ehâdîsehu ve allake aleyhi: Abdülmu'tî Kal'aci), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985.

……, *es-Sünenü'l-kübrâ*, Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, Haydarabad 1352.

Bıçak, Ayhan, *Tarih Bilimi*, Çantay Kitabevi, İstanbul 1999.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim b. el-Mugîre, *el-Edebü'l-müfred*, (thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî), Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1989/1409.

……, *el-Câmiu's-Sahîh- Sahih-i Buhârî ve Tercemesi*, (çev. Mehmed Sofuoğlu), İstanbul 1987.

……, *Halku ef'ali'l-ibâd ve'r-red ale'l-cehmiyye ve ashâbi't-ta'tîl*, (thk. Fehd b. Süleyman el-Füheyd), Dâru Atlasi'l-Hadrâ, Riyad/Dımaşk 2005/1425.

……, *es-Sahîh*, b.y.y. 1315.

……, *et-Târîhü'l-kebîr*, Haydarabat 1361-1362.

Brockelmann, Carl, *GAL*, E. J. Brill, Leiden 1942.

……, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (çev. Neşet Çağatay), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992.

……, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, (çev. Abdülhalim en-Neccar), Dârü'l-Maârif, Kahire 1983.

Bursevî, İsmâil Hakkı, *Furûk hakkî*, Zâhire matbaası, Zilkade 1251,Taş baskı.

Burton, John, An Introduction to the Hadith, Edinburgh UP, Edinburgh 1994.

Boumrane, Chick, "İslâm Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış", (çev. Nesimi Yazıcı), AÜİFD, XXX (1988).

Caetani, Leona, *İslâm Tarihi*, (çev. Hüseyin Cahid Yalçın), İstanbul 1924.

Carr, Edward Hallett, *Tarih Nedir*, (çev. Misket Gizem Gürtürk), İletişim Yay. İstanbul 1991.

Cavaignac, Eugene, *Tarihî Kronolojinin Esasları*, (çeviren ve Türk takvimi kısmını hazırlayan: Osman Turan), Ankara 1954.
Cemal, Ahmet, *Sosyal Bilimlerde Temel Kavramlar*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1998.
Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Usulü'l-fikh*, (nşr. Uceyl Câsim Neşemî), Mektebetü'l-İrşad, İstanbul 1994/1414.
Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Fârâbî, *Tâcu'l-lügati ve's-sıhahi'l-Arabiyye*, (thk. Ahmed Abdülgafur Attâr), Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1990.
Collingwood, R. G., *Tarih Tasarımı*, (çev. Kurtuluş Dinçer), Gündoğan Yay., Ankara 1996.
Cümahî, Ebû Abdullah Muhammed İbn Selam, *Tabakâtü'ş-şuarâ*, (thk. Jozeph Hell), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1982.
Cürcânî, Seyyid Şerif, *et-Ta'rîfât*, b.y.y., ts.
Çağatay, Neşet, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara 1982.
Çakan, İsmâil Lütfi, *Hadis Edebiyatı*, MÜ Yayınları, İstanbul 1985.
……, *Hadis Usûlü*, MÜİF Yayınları, İstanbul 1989.
Çandarlıoğlu, Gülçin, *Tarih Metodu (Araştırma-Yazma)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 2003.
Çaplı, Bülent, *Medya ve Etik*, İmge Kitabevi, Ankara 2002.
Çetin, Nihat M., "Ahbar", DİA, I, 486.
Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl ed-Dârimî, *Sünenu Dârimî*, Dımaşk 1349.
Dayhan, Ahmet Tahir, "İlk Dönem Hadis Tarihinde 'Mânâ ile Rivâyet' Meselesi", İslâmî Araştırmalar, C. 13, S. 1 (2000).
Demir, Ömer - Acar, Mustafa, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Vadi Yay., Ankara, 1997.
Derveze, Muhammed İzzet b. Abdülhadi b. Derviş, *Kur'ân'a göre Hazreti Muhammed'in hayatı*, (trc. Mehmet Yolcu), Yöneliş, İstanbul 1995.
ed-Dihlevî, Ahmed Şah Veliyyullah İbn Abdürrahim, *Hüccetullahi'l-bâliğa*, (thk. M. Şerif Sükker), Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut 1990.
Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan, *Târîhü'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs*, Müessesetü Şa'ban, Beyrut, t.y., I, 499.
Dûrî, Abdülaziz, *The Rise of Historical Writings Among the Arabs*, (çev. Lawrence I. Conrad), Princeton Univercity Pres, New Jersey 1983.

……, *İlk Dönem İslâm Tarihi –Bir Önsöz-*, (çev. Hayreddin Yücesoy), Endülüs Yay., İstanbul 1991.

……, "The Iraq School of History to the Ninth Century –A Sketch–", 'Historians of the Middle East' içerisinde. (ed. Bernard Lewis – P.M. Holt), Toronto 1962).

ed-Duyûbendî, Şebbîr Ahmed el-Osmanî, *Fethü'l-mülhim bi şerhi Sahihi Müslim*, (Sahih-i Müslim ile birlikte) Mektebetü'r-Reşidiyye, Karaçi, t.y.

Donner, Fred McGraw, *Narratives of Islamic Origins: the Beginnings of Islamic Historical Writing*, The Darwin Press Inc. Princeton, NJ 1998.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünen*, Mısır 1371.

Ebû Fâris, Muhammed Abdülkâdir, *Fıkhu'l-İmâmi'l-Buhârî*, Dârü'l-Furkan, Amman 1989.

Ebû Nuaym, Ahmed İbn Abdullah el-Esbehânî, *Hilyetü'l-evliya ve tabakâtü'l-asfiya*, Beyrut 1967.

Ebü's-Serrî, Hennâd b. Mus'ab et-Temîmî el-Kûfî (243/857), *Kitâbü'z-zühd*, (thk. Abdurrahman Firyevâî), Dârü'l-Hulefâ Li'l-Kitâbi'l-İslâmiyye, Kuveyt 1985.

Ebû Suaylik, Muhammed Abdullah, *Muhammed b. İshak*, Dârü'l-Kalem, Dımaşk 1994/1415.

Emin, Ahmed, *Duha'l-İslâm*, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut 1351/1933,

……, *Fecrü'l-İslâm*, (çev. Ahmet Serdaroğlu), Ankara 1976.

……, *İslâm Tarihi ve Tarihçileri*, (çev. Mustafa Baş), Ankara 1996.

Ezrakî, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah, *Ahbâru Mekketi'l-Müşerrefe*, Medresetü'l-Mahrûse, (Tıpkı basım) Göttingen 1275/1858.

Fahûrî, Mahmut, *el-İmâm Müslim İbnü'l-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî*, Dârü's-selâm, Beyrut 1979.

Fârûkî, Nisâr Ahmed, *Early muslim historiography a study of early transmitters of Arab history from the rise of Islam up to the end of Umayyad period (612-750 A.D.)*, Idarah-i Adabiyat-i Delli, Delhi 1979.

Fayda, Mustafa, "Cahiliye", DİA, VII, 17-19.

……, "İbn İshâk", DİA, XX, 93-96.

……, "Siyer Sahasındaki İlk Telif Çalışmaları", Uluslararası Birinci İslâm Araştırmaları Sempozyumu, İzmir 1985.

Firuzabâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed (817/1415), *el-Kâmûsu'l-muhît*, b.y.y., Beyrut 1993.

Furat, Ahmet Subhi, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, Ed. Fak. Bas., İstanbul 1996.

Fück, Johann, *Muhammad Ibn Ishaq: literarhistorische untersuchungen*, b.y.y, 1925.

Gibb, Hamilton A.R., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, (çev. Kadir Durak -Atilla Özkök - Hayrettin Yücesoy - Kenan Dönmez), Endülüs Yay., İstanbul 1991.

Goldziher, Ignaz, *Muhammedanische Studien*, London 1967.

Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, TDV Yay., Ankara 1997.

Ebû Gudde, Abdülfettah, *el-İsnâd mine'd-dîn*, Dımaşk-Beyrut 1992.

Güner, Osman, *Dinî ve Gayr-i Dinî Rivâyetler, Rivâyet İlminin Tarihçesi*, (Müellif: Zakir Kadiri Ugan'dan tenkitli ve tahkikli basım), Darus-Sünne Yay., Samsun, 2000.

Günaltay, Şemseddin, *-Tarih ve Müverrihler- İslâm Tarihinin Kaynakları*, (yay. haz. Yüksel Kenar), İstanbul 1991.

Hacı Halife, *Keşfü'z-zunûn an-esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1994.

Halîfe b. Hayyat, Ebû Amr eş-Şeybânî, *Târîhu Halîfe b. Hayyat*, (thk. Süheyl Zekkar), Beyrut 1993.

Halil, İmaduddin, *İslâm Tarihi -Bir Yöntem Araştırması-*, (çev. Ubeydulluh Dalar), İnsan Yay., İstanbul 1985.

……, *İslâm'ın Tarih Yorumu*, (çev. Ahmet Ağırakça), Risâle Yay., İstanbul 1988.

Halîlî, Ebû Ya'lâ el-Halîl b. Abdullah b. Ahmed, *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadîs*, (thk. Muhammed Saîd b. Amr İdrîs), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1989.

Halkın, Leon E., *Tarih Tenkidinin Unsurları*, (çev. Bahaeddin Yediyıldız), TTK. Yay., TTK. Basımevi, Ankara 1989.

Hamâde, Faruk, *Mesâdirü's-sîreti'n-nebeviyye ve takvîmuhâ*, Dârü'l-Beyzâ - Dârü's-Sekâfe, Ribât 1989/1410.

Hamidullah, Muhammed, *İslâm Tarihine Giriş*, (çev. Ruhi Özcan), İstanbul

ts.

……, *İbn İshâk'ın Siyer'ine Yazdığı Önsöz*, (çev. Sezai Özel), İst. 1988.

……, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahîfe-i Hemmâm İbn Münebbih*, (çev. Kemal Kuşcu), İstanbul 1967.

Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul 1989.

Hanefi, Hasan, *İslâmî İlimlere Giriş*, (çev. Muharrem Tan), İnsan Yay., İstanbul 2000.

Hasan Amîd, *Ferhengi Amîd*, Tahran 1362.

Hasan, Suheyb, An Introduction to the Science of Hadith, Dârüsselâm, Riyad 1996.

el-Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Şerefü ashâbi'l-hadîs*, (nşr. M. Said Hatiboğlu), Ankara 1991.

……, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Medine ts.

……, *Târîhu Bağdad*, Dâru Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

Hâzimî, Ebû Bekr Zeynuddin Muhammed b. Mûsâ b. Hazim, *Şurûtü'l-eimmeti'l-hamse*, (İbnü'l-Kayserânî'nin *"Şurûtü'l-eimmeti's-sitte"*si ile beraber), el-Mektebetü'l-Kuds, Kahire 1991.

Hearnshaw, F. J. C., *İlmu't-târîh*, (çev. Abdülhamid el-İbâdî), Mısır 1944.

Heysemî, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman, *Mecmaü'z-zevaid ve menbaü'l-fevaid*, Darü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut 1967.

Hinds, Martin, "Maghazi and Sira in Early Islamic Scholarship", *The Life of Muhammad*, (Edited by Uri Rubin), Ashgate Publishing Company, Brookfield 1998.

……, "Sayf b. Umar's sources on Arabia in Studies in the history of Arabia", *Sources for history of Arabia*, Riyad 1979.

Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul 1989.

Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, Ankara 1991.

Hodgson, M.G.S., *The Venture of Islam/İslâm'ın Serüveni*, (çev. Komisyon), İstanbul 1993.

Horovitz, Jozef, "Alter und Ursprung des İsnâds", Der Islam, C. 8 (1918), s. 39-47.

……, *İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu-İlk Siyer/Meğazi Eserleri ve Müellifleri*, (çev. R. Altınay - R. Özmen), Ankara Okulu Yay., Ankara 2002.

……, *el-Meğazi'l-ûlâ ve müellifuhâ*, (çev. Hüseyin Nassar), Mustafa el-Bâbi

el-Halebi, Kahire 1949.

Humpreys, R. Stephen, *A Framework For Inquiry*, Princeton University Pres, London-New York 1991.

Hüda Neca, Fatıma, *el-Gurer fî sîreti'l-müerrihin ve ahbarihim*, Câmiatü'l-Lübnaniyye, Trablus 1985.

Hüseynî, Abdülmecit Hâşim, *el-İmâmü'l-Buhârî muhaddisen ve fakîhen*, Beyrut, t.y.

Iclî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdullah b. Sâlih el-Kûfî, *Ma'rifetü's-sikât*, (thk. Aldülalîm Abdülazîm el-Bestevî), Medine 1405/1985.

Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin, *elfiyetü's-Sîteni'n-Nebeviyye*, (thk. Ahmed b. Muhammed b. Alevî el-Mâlikî el-Hüseynî), Dârü'l-Minhâc, Beyrut 2005.

……, *Tarhü't-tesrîb fî şerhi't-takrîb*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y.

Itr, Nureddin, *Menhecü'n-nakd fî ulûmi'l-hadis*, Dımaşk 1981.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed el-Endelûsî, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fadlihî ve ma yenbagî fî rivâyetihi ve hamlihi*, (thk. Abdurrahman Muhammed Osman), el-Mektebetü's-Selefiyye, Medine 1968/1388.

……, *ed-Dürer fi'htisari'l-meğazi ve's-siyer*, (thk. Mustafa Dîb el-Buğa), Müessesetu Ulumi'l-Kur'ân, Dımaşk 1984/1405.

……, *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*, (İbn Hacer'in el-İsâbe'sinin hamişinde) Beyrut 1328.

……, *et-Temhîd*, b.y.y., 1387/1967.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1984.

İbn Asâkîr, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şafiî, *Târîhu medinet-i Dımaşk*, Dârü'l-Fikr, (thk. Muhibbuddin Ebû Saîd b. Ömer el-Amrî), Beyrut 1415/1995.

……, *Tehzîbu Târîhi Dımaşki'l-kebîr*, (haz. Abdülkadir Bedran), Dârü'l-Mesîre, Beyrut 1979.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, (thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata - Mustafa Abdülkadir Ata), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.

……, *Sıfatü's-safve*, (thk. Mahmûd Fahûrî - Muhammed Revvas Kal'acî), Dârü'l-Maârif, Beyrut 1979.

İbn Ebî Âsım, Ebû Bekr İbnü'n-Nebîl Ahmed b. Amr b. Dahhâk (287/900), *el-Âhâd ve'l-mesânî*, (thk. Bâsim Faysal - Ahmed Cevabire), Dârü'r-Râye, Riyad 1991.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman Muhammed b. İdris, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, Beyrut 1952.

……, *İlelü'l-hadîs*, Beyrut 1985.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim, *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdîs ve'l-asâr*, (haz. Kemal Yusuf Hut), Dârü't-Tâc, Beyrut 1989.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kâmil fi't-tarih*, Dâru Beyrut, Beyrut 1992.

İbnü'l-Esîr, Ebü's-Saadât Mecdüddin Mübarek b. Muhammed, *Camiü'l-usul min ehadisi'r-Rasûl*, (thk. Abdülkadir Arnaut), Mektebetü Dâri'l-Beyan, b.y.y. 1969.

İbn Fehd, Ebü'l-Hayr İzzeddin Abdülazîz b. Ömer b. Muhammed, *Gâyetü'l-merâm bi-ahbâri saltanati'l-beledi'l-harâm*, (thk. Fehim Muhammed Şeltût), Câmiâtu Ümmi'l-Kurâ Merkezu Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Türâs, Mekke 1986/1406.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethü'l-Bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut 1414.

……, *Hedyü's-sârî mukaddimetu Fethi'l-Bârî bi-Şerhi Sahihi'l-Buhârî*, (thk. Muhammed Fuad Abdülbaki - Muhibbüddin el-Hatib), Tevzîu Riâseti İdârâti'l-Buhûsi'l-İlmiyyeti ve'd-Da'veti ve'l-İrşâd, Riyad, t.y.

……, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1328.

……, *Lisânü'l-mîzân*, Müessesetü'l-İlm li'l-Matbûât, Beyrut 1971/1390.

……, *Nühbetü'l-fiker*, İstanbul 1327.

……, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi nühbeti'l-fiker*, (çev. Talat Koçyiğit), AÜİFY, Ankara 1971.

……, *Şerhu Nühbeti'l-fiker*, (takdim ve ta'lik. Muhammed Avvad, Muhammed Gıyas Sabbağ), Mektebetü'l-Gazzâli, Dımaşk, t.y.

……, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, (thk. Âsım b. Abdullah Karyûtî), Mektebetü'l-Menar, Zerkâ 1983.

……, *Ta'cilü'l-menfaa bi-zevâidi ricâli'l-eimmeti'l-erbaa*, (thk. İkramullah İmdadülhak), Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, Beyrut 1996/1416.

……, *Tağlîkü't-ta'lîk alâ Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut 1985.

……, *Takrîbü't-tehzîb*, (thk. Muhammed Avvâme), Halep 1986.

……, *Tehzîbü't-tehzîb*, Haydarabat 1325.

İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, (çev. Zakir Kadiri Ugan), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988..

……, *Târîhu İbn Haldun Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtede' ve'l-haber fi eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asârahum min zevi's-sultani'l-ekber*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1979/1399.

İbn Hallikan, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yan ve enbau ebnai'z-zaman [mimma sebete bi'n-nakl evi's-sema ev esbetehü'l-ayan*, (thk. İhsan Abbas), Dâru Sâdır, Beyrut 1978/1398.

İbn Hayr, Ebû Bekr b. Hayr b. Ömer, *Fihrist*, el-Mektebetü'l-Endelüsiyye - Müessesetü'l-Hancî, Kahire, ts.

İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî, *Cevâmiü's-sireti'n-nebeviyye*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.

……, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*, Beyrut 1986.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b Ahmed el-Büstî, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, (thk. Maufred Fleıschhammer), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Kahire 1959.

……, *Kitâbu'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duefâ ve'l-metrûkîn*, (thk. Mahmûd İbrâhim Zayed), Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1992.

……, *es-Sikât*, Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, Haydarabad 1981.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik Eyyûb el-Himyerî, *Hz. Muhammed'in Hayatı (es-Sîretü'n-Nebeviyye)*, (çev. İzzet Hasan), Neşet Çağatay, TTK Basımevi, Ankara 1992.

……, *Sîretu İbn Hişam*, (çev. Hasan Ege), Kahraman Yay., İstanbul 1985.

……, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, (thk. Süheyl Zekkar, şrh. Vezir el-Magribi), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1992.

……, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, (thk. ve şrh. Mustafa es-Sakkâ, İbrâhim el-Ebyârî, Abdülhafız Şelebî), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut ts.

İbn Hudeyde, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Ahmed, *el-Misbâhü'l-mudî fî küttâbi'n-nebiyyi'l-ummî*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1985.

İbnü'l-Irâkî, Ebû Zür'a Veliyyüddin Ahmed b. Abdürrahim (826/1423), *Tuhfetü't-tahsîl fî zikri ruvâti'l-merâsîl*, (thk. Abdullah Nevvâre), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1998/1419.

İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbar-i men zeheb*, (thk. Abdülkadir-Mahmut Arnaut), Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1991.

İbn İshâk, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. Yesâr, *Siyer*, (yay. haz. Muhammed Hamidullah, çev. Sezai Özel), Akabe Yay., 1988.

……, *Sîretu İbn İshâk*, (thk. Muhammed Hamidullah), el-Vakf li'l-Hıdemâti'l-Hayriy, Konya 1981.

İbn Kâdî Şehbe, Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf b. Muhammed b. Ömer, *Ehâdîsu müntehabe min meğazi Musâ b. Ukbe*, (nşr. Meşhur Hasan Selman), Müessesetü'r-Reyyân, Beyrut 1991.

İbnü'l-Kayserânî, Ebü'l-Fadl Muhammed b. Tâhir b. Ali eş-Şeybânî el-Makdisî, *Tezkiratü'l-Huffâz (Etrâfu ehâdîsi Kitâbi'l-mecrûhîn li İbn Hibbân)*, thk. Hamdî Abdülmecîd İsmâil es-Selefî, Riyâd, 1415.

İbn Kayyim, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed el-Cevziyye, *Câmiu's-Sîre*, (cem. Yüsri es-Seyyid Muhammed), Dârü'l-Vefâ, Beyrut 1423/2002.

……, *el-Menârü'l-münîf fi's-sahîh ve'd-daîf*, (thk. Abdülfettah Ebû Gudde), Mektebetü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, Beyrut 1983.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil İbn Ömer İbn Kesîr ed-Dımaşkî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988.

İbn Kuteybe, Abdullah İbn Müslim ed-Dineverî, *el-Meârif (Nebiler ve Sahabilerin Sîreti)*, (çev. Hasan Ege), İstanbul ts.

……, *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs*, (thk. Abdülkadir Ahmed Ata), Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiye, Beyrut 1988.

İbn Maîn, Ebû Zekeriyya Yahya b. Maîn b. Avn, *Târîhu İbn Maîn* (ed-Dûrî Rivâyeti), (thk. Ahmed Muhammed Nûr), Mekke 1399/1979.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mukerrem el-Ensârî, *Lisânü'l-arab*, Beyrut 1376/1956.

İbnü'l-Müneyyir, Nâsıruddin, *el-Mütevârî alâ ebvâbi'l-Buhârî*, Ürdün 1990.

İbn Nedîm, Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, (thk. Gustav Flügel - Johannes Roediger), Mektebetü'l-Hayat, Beyrut 1964.

İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman İbn Ahmed el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, b.y.y., ts.

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Munîi' ez-Zührî el-Basrî el-Hâşimî, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, Dâru Sâdır, Beyrut, ts.

İbn Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdürrahman, eş-Şehrazûrî, *Mukaddimetu ibni's-salah fî ulûmi'l-hadîs*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1978.

……, *Sıyanetu sahihi müslim mine'l-ihlal ve'l-galat ve himaye mine'l-ıskat ve's-sakat*, (thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir), Dârü'l-Garbi'l-İslâmi, Beyrut 1984.

İbn Seyyidi'n-Nâs, Ebü'l-Feth Muhammed b. Muhammed el-Mısrî, *Uyûnu'l-eser fî funûni'l-meğazi ve'ş-şemâil ve's-siyer*, Dârü'l-Ma'rife, Beyut 1974.

İbn Şâhîn, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdadî, *Târîhu esmai's-sikât mimmen nukile anhumü'l-ilm*, (thk. Abdülmu'ti Emin Kal'aci), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1986.

İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe b. Abîde en-Nemerî (262/876), *Târîhü'l-Medîneti'l-Münevvere : Ahbârü'l-Medineti'l-Münevvere*, (thk. Fehim Muhammed Şeltût), Dârü'l-İsfahânî, Cidde 1973.

İbn Tağriberdî, Ebül Mehasin Yusuf Cemalüddin, *en-Nücumü'z-zahire fi mülûki'l-Mısr vel-Kahire*, Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşad, Kahire 1929.

İbn Zebâle, Muhammed b. Hasen, *el-Müntehab min kitâbi ezvâci'n-nebî* (s.a.s.), (thk. Ekrem Ziya Ömeri), el-Câmiâtü'l-İslâmiyye, Medine 1981/1401.

İbn Zebrü'r-Reb'î, Ebû Süleyman Muhammed b. Abdullah b. Ahmed, *Târîhu mevlidi'l-ulemâ ve vefeyâtihim*, (thk. Abdullah b. Ahmed b. Süleyman Hamd), Dârü'l-Âsıme, Riyad 1989.

İmerî, Ahmed Cemal, *el-Hadîsu'n-nebeviyye ve't-târîh*, Dârü'l-Maârif, Kahire 1990.

İzmirli, İsmâil Hakkı, *Siyer-i celîle-i nebeviyye*, Esra Yay., İst. 1996.

Juynboll, G.H.A., *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, (çev. Salih Özer), Ankara Okulu Yay., Ankara 2002.

……, "İlk Devir İslâm Toplumunun İsnâd Kullanma Yöntemleri", *Oryantalistik hadis araştırmaları : makaleler*, (der. ve çev. Mustafa Ertürk), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, (71-119).

Jones, J. M. B., *"İlk Kaynaklara Göre Peygamber'in Savaşlarının Kronolojisi"*, (çev. Kasım Şulul), HÜİFD, VIII (Temmuz-Aralık 2001, Urfa).

Kâdı İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz İbn Mûsâ İbn İyâz el-Yahsûbî, *eş-Şîfâ bi ta'fî hukûki'l-Mustafa* (s.a.s.), (thk. Hüseyin Abdülhamid Nil), Dârü'l-Erkam, Beyrut 1415/1995.

……, *el-İlma' ila ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyidi's-sima'*, (thk. es-Seyyid Ahmed Abbas Sakr), Dârü't-Türas, Kahire 1970.

Kâfiyeci, Muhyiddin Ebû Abdullah Muhammed b. Süleyman, *el-Muhtasar fi ilmi't-târîh*, (F. Rosenthal'in, *İlmu't-târîh inde'l-Arab* isimli eserinin içinde.), (çev. Salih Ahmed el-Ali), Beyrut 1983.

Kallek, Cengiz, "Medâinî", DİA, XVIII, 291-292.

Kannevcî, Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddik Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1978.

Kastallânî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed, *İrşâdü's-Sârî li şerh Sahîhi'l-Buhârî*, Taş baskı.

Kâsımî, Cemaleddin Muhammed b. Muhammed, *Hayatü'l-Buhârî*, (thk. Mahmut Arnaut), Dârü'n-Nefâis, Beyrut 1992.

……, *Kavâidü't-tahdîs min fünûni mustalahi'l-hadîs*, (thk. Muhammed Behce Baytar), Dârü'n-Nefâis, Beyrut 1993.

Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1419/1999.

Kaya, Ahmet, *Vâkıdî'nin Hayatı ve Tarihçiliği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Samsun 1998.

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye fi't-târîh ve't-terâcim ve'l-cuğrâfiyâ ve'r-rehalât*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1986.

……, *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Mektebetü'l-Müsennâ, Beyrut 1957.

Kelabâzî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin el-Buhârî, *Ricâlü Sahîhi'l-Buhârî*, (thk. Abdullah Leysî), Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1987.

Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdülkebir b. Muhammed, *et-Terâtîbü'l-idariyye*, Dâru Turâsi'l-arabî, Beyrut. ts.

Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, *Hadis Literatürü*, (çev. Yusuf Özbek), İz Yayıncılık, İstanbul 1994.

……, *er-Risâletü'l-müstadrefe li beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-meşhûre*, Dârü'l-Fikr, Dımaşk 1964.

Kilâî, Ebü'r-Rebi' Süleyman b. Musâ, *el-İktifâ fî megâzî resûlillah ve's-selâseti'l-hulefâ*, (thk. Mustafa Abdülvahid), Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1968.

Kitapçı, Zekeriya, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler I*, Yedi Kubbe Yay. Konya 2005.

Koçkuzu, A. Osman, *Rivâyet İlminde Haberi Vahidlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*, DİB Yay., Ankara 1988.

Koçyiğit, Talat, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, Rehber Yayıncılık, Ankara 1992.

……, *Hadis Tarihi*, TDV Yay., Ankara 1998.

……, *Hadis Istılahları*, AÜİFY, Ankara 1985.

……, "Zührî", İA (MEB), XIII/644.

Kolkıran, Gönül, *Tarih ve Hadis Disiplini Açısından Güvenilirlik Sorunu: İbn İshâk ve Vâkıdî Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004.

Komisyon, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Risale Yay., İstanbul, 1990.

Kufralı, Kasım, "Buhârî", İA (MEB), II/771-772.

Köksal, Mustafa Asım, *Müsteşrik Caetani'nin Yazdığı İslâm Tarihindeki İsnad ve İftiralara Reddiye*, DİB. Yay. Ankara 1986.

Kuzudişli, Bekir, *Hadis Rivâyetinde Aile İsnadları*, İşaret Yayınları, İstanbul 2007.

Landeu, Tasseron Ella, *Sayf İbn Umar in Medieval and Modern Scholarship*, 9; Der Islam, Bad 67 Heft 1, Berlin-New York 1990.

Laroui, Abdullah, *Tarihselcilik ve Gelenek: Arap Aydınların Krizi*, (yay. haz. Yasin Aktay, trc. Hasan Bacanlı), Vadi Yay., İstanbul 1993.

Lecker, Michael, *The Death of the Prophet Muhammed's Father: Did Waqıdi invent some of the Evidence?*, Z.D.M.G., Band 145, Stuttgart 1995.

……, "Waqıdi's Account on the Status of the Jews of Medina: A Study of Combinet Report", Journal of Near Eastern Studies, 54 (January-October 1995), The University of Chicago Press, Chicago, Illinois *1995.*

Leknevî, Abdülhay, *el-Ecvibetü'l-fâzıla lil-es'ileti'l- kâmile*, (nşr. Abdülfettah Ebû Gudde), Kahire 1984.

Lucey, William, *History: Methods and Interpretation, Loyola UP, Chicago 1958.*

Macit, Yusuf, *İletişimde Model Olarak Hazreti Muhammed*, Yeni Akademi Yay. İstanbul 2006.

Makrizî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir, *İmtâü'l-esmâ bimâ li'n-Nebiyyi mine'l-ahvâl ve'l-emvâl ve'l-hafede ve'l-metâ'*, (thk. Muhammed Abdülhamîd en-Nemîsî), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1999/1420.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Esbahî, *Muvatta*, (thk. Muhammed Fuat Abdülbâkî), Dârü'l-Hadis, Kâhire, ts.

Maverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib, *el-Ahkâmü's-sultaniyye ve'l-vilayatü'd-diniyye*, (thk. Ahmed Mübarek Bağdadî), Dâru İbn Kuteybe, Kuveyt 1989/1409.

Me'lûf, Luvis b. Nikola el-Me'lûf el-Yesuî, *el-Müncid fi'l-luga ve'l-a'lâm*, Dârü'l-Maşrık, Beyrut 1986.

Memiş, Ekrem, *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Konya 1990.

Meriç, Ümit, *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, İstanbul 1979.

Musâ b. Ukbe, Ebû Muhammed Mûsâ b. Ukbe b. Ebî Ayyaş el-Medenî, *el-Meğazi*, (cem. Muhammed Bakşîş Ebû Malik), Câmiâtu İbn Zuhr, Rabat 1994.

Mustafa, Şakir, *et-Tarîhü'l-arabî ve'l-müerrihun*, Dârü'l-İlm li'l-Melayîn, Beyrut 1983.

Muzahirî, Takıyyuddin en-Nedvî, *el-İmâm el-Buhârî*, Dârü'l-Kalem, Dımaşk 1998.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Tarih Araştırmalarında Usûl*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1995.

Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddin Abdülazim b. Abdülkavi, *Muhtasaru Sahihi Müslim*, (thk. Muhammed Nasırüddin Elbânî), el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut 1987.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn el-Haccâc en-Neysâbûrî, *Kitâbü'l-künâ ve'l-esmâ*, Dârü'l-Fikr, Dımaşk 1984/1404.

……, *Ricâlü Urve b. ez-Zübeyr ve cemâa mine't-tabiîn ve gayrihim*, (thk. Hüseyin Ali Hüseyin el-Cubbûrî, Dârü'l-Fârâbî, Dımaşk 2004/1426.

……, *Sahîhu Müslim*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.

……, *Sahîh-i Müslim ve Tercemesi*, (çev. Mehmed Sofuoğlu), İrfan Yayınevi, İstanbul 1967.

Nesâî, Ebû Abdurrahmanrrahman Ahmed İbn Şuayb (303/915), *es-Sünen*, (thk. Abdülfettah Ebû Gudde), Mektebetü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, Halep, 1406/1986.

……, *Tesmiyetü fukahâi'l-emsâr min ashâbi Rasûlillah ve min ba'dihim*, (thk. Mahmûd İbrâhim Zâyed), Dârü'l-Vâî, Haleb 1369

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahya b. Şeref, *Sahihi Müslim bi-şerhi'n-Nevevî*, Mektebetü'l-Mısriyye, b.y.y., t.y.

……, *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1407/1987.

……, *Tehzibu esmâ ve'l-lugat,* Şeriketu Alâeddin, Beyrut. t.y.
Nev'î Efendi, *İlimlerin Özü (Netâyic el-Fünûn)*, (yay. haz. Ömer Tolgay), İstanbul 1995.
Oskay, Ünsal, *İletişimin ABC'si*, Der yay., İstanbul 2001.
Öz, Şaban, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.
Özafşar, Mehmet Emin, *Hadîsi Yeniden Düşünmek –Fıkhî Hadîsler Bağlamında Bir İnceleme–*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1998.
……, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arka Planı –Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu-*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1999.
……, "İslâm İlim Geleneğinde Haber Mefhumu", Diyanet Aylık Dergi, sayı: 148, Nisan 2003.
Özbaran, Salih, *Tarih, Tarihçi ve Toplum*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996.
Özlem, Doğan, *Tarih Felsefesi*, Anahtar Kitaplar Yay., İstanbul 1994.
Öztürk, Mustafa, *Tarih Felsefesi*, Elazığ 1999.
Pınarbaşı, Bekir, *Vâkıdî ve Tarihçiliği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1994.
Plessner, Martin, "Tarih", İA (MEB), XI/777-782.
Polat, Selahaddin, "Ebân b. Osman b. Affân", DİA, X, 66-67.
……, *Hadis Araştırmaları -Tarih, Usûl, Tenkid, Yorum-*, İnsan Yay., İstanbul 1997.
Popper, Karl R. *Tarihselciliğin Sefaleti*, (çev. Sabri Orman), İnsan Yay., İstanbul, 1998.
Râmehurmûzî, Hasan b. Abdurrahman, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vâî*, (thk. Muhammed Accâc el-Hatîb), Beyrut 1404/1984.
Robson, James, "İbn İshâk'ın İsnad Kullanışı I", (çev. Talat Koçyiğit), AÜİFD, X (1962), 117-126.
Rosenthal, Franz, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968.
……, *İlmü't-târîh inde'l-müslimîn*, (çev. Salih Ahmed), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1983.
Rubin, Uri, *The eye of the beholder : the life of muhammad as viewed by the early Muslims : a textual analysis*, Darwin Press, Princeton 1995.
Sabbağ, Muhammed b. Lütfi, *Târîhü'l-kussâs ve eseruhum fi'l-hadîsi'n-nebevî*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut 1985
Safedî, Ebü's-Safa Selahaddin Halil b. Aybek b. Abdullah, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*,

(thk. Muhammed Huceyri), Wiesbaden 1984/1404.
Sağlam, Ali Rıza, *İslam tarihinde Rahip Bahira meselesi*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1959.
es-Salih, Subhi, *Hadîs İlimleri ve Hadîs Istılahları*, (çev. M. Yaşar Kandemir), Ankara 1971.
Salim, Abdülaziz, *et-Târîh ve'l-Muerrihîni'l-Arab*, İskenderiye 1987.
Sami, Şemseddin, *Esâtîr -Dünya Mitolojisinden Örnekler*, İnsan Yay., İstanbul 2004.
Sandıkçı, Kemal, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadîs*, Ankara 1991.
Sarıcık, Murat, *İnanç ve Zihniyet Olarak Cahiliye*, Nesil Yay., İstanbul 2004.
Sâvî, Emine - Şeref, Abdülazîz – Hafâcî, Muhammed Abdülmün'im, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve i'lâmü'l-İslâmî*, Mektebetü Mısr, b.y.y., t.y.
Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyeti'l-hadîs li'l-Irâkî*, (nşr. Ali Hüseyn Ali), Kahire 1995.
……, *el-İ'lân bi't-tevbîh limen zemme't-târîh*, (nşr. Franz Rosenthal), Beyrut ts.
……, *et-Tuhfetü'l-latîfe fî târîhi Medîneti'ş-şerîfe*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993.
Sellûmî, Abdülazîz b. Süleyman b. Nâsır, *el-Vâkıdî ve kitâbuhü'l-Megazî menhecuhu ve mesâdiruhu*, el-Câmiâtü'l-İslâmiyye, Medine 2004.
Selman, Meşhur Hasan Mahmud, *el-İmâm Müslim İbnü'l-Haccâc Sâhibu'l-Müsnedi's-Sahîh ve muhaddisu'l-İslâmi'l-kebîr*, Dârü'l-Kalem, Dımaşk 1994.
Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî, *Edebü'l-imlâ ve'l-istimlâ*, (thk. Marx Weisweiler), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1981.
Semhûdî, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Abdullah b. Ahmed, *Vefâü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafa*, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1984.
Seyyide İsmâil Kâşif, *Masâdıru't-târîhi'l-İslâmî*, Beyrut 1983.
Sezgin, Fuad, *Târîhü't-turâsi'l-Arabî*, Riyad 1991.
……, *Buhârî'nin Kaynakları*, Kitâbiyât Yay., Ankara 2000.
……, "İslâm Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadisin Ehemmiyeti", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, 1956-1957, cüz: 1.

……, “*İslâm Tarihinde Rivâyetlerin Değeri*”, 5. Türk-Tarih Kongresi, TTK Yay., Ankara 1960.

……, *GAS*, Frankfurt 2000.

Sıddıkî, Mazharuddin, *Kur'ân'da Tarih Kavramı*, (çev. Süleyman Kalkan), İstanbul 1982.

Subkî, Tâcuddin Abdülvehhâb b. Ali, *“Kâidetün fi'l-cerhi ve't-ta'dîl ve kâidetün fi'l-müerrihîn”*, Erba'u Resâil fî ulûmi'l-hadîs içinde, (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1990.

……, *Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ*, (thk. Mahmut Muhammed Tanahi - Abdülfettah Muhammed Hulv), İsa el-Bâbu'l-Halebi, Kahire 1964.

Suyûtî, Abdurrahmân İbnü'l-Kemâl Celâleddin, *Buğyetü'l-vuât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*, (tsh. Muhammed Emin el-Hanci, kıraa. Ahmed b. el-Emin eş-Şinkîtî), Matbaatü's-Saâde, Kahire 1326.

……, *Tabakâtü'l-huffâz*, Dârü'l-Buhûsi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.

……, *Tarîhu'l-hulefa*, el-Mektebetü't-Ticareti'l-Kübrâ, Kahire 1969.

……, *Tedrîbü'r-râvî*, Beyrut 1405/1985.

Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed İbn İdris, *er-Risâle*, (thk. Ahmed Muhammed Şakir), Beyrut ts.

……, *er-Risâle: İslâm Hukukunun Kaynakları*, (trc. İbrahim Çalışkan - Abdulkadir Şener), TDV, Ankara 1996.

……, *Kitâbü'l-Ümm*, Dârü'l-Mısrıyye, Kahire 1987.

Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı: Başlangıçtan XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar*, İsar Vakfı Yay., İstanbul 1998.

Şiblî, Mevlânâ, *Asr-ı Saadet (Büyük İslâm Tarihi)*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1973.

Şulul, Kasım, *Kâfiyeci'de Tarih Usûlu*, İnsan Yay., İstanbul 2003.

……, *İlk Siyer ve Megâzi Müelliflerinden Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî (130-207/747-823) Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği ve Etkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 1996.

……, “Kâfiyeci'nin (788-879/1386-1474) Tarih Metodolojisi İle İlgili Görüşleri”, DEÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı XIII-XIV, İzmir 2001.

Schoeler, Gregor, “Musâ b. Uqbas Maghazi”, *The biography of Muhammad : the issue of the sources*, (Edited by Harald Motzki), Brill, 2000.

Süheylî, Abdurrahman İbn Abdullah el-Has'amî, *er-Ravdü'l-ünf fî tefsîri's-*

sîreti'n-Nebeviyye li İbni Hişâm, (thk. Mecdî Mansur), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1418/1997.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhü'l-umem ve'l-mulûk*, (thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Dârü'l-Maârif, Kahire 1387/1967.

……, *Tefsirü't-Taberî*, (thk. Mahmûd Muhammed Şakir, Ahmed Muhammed Şakir), Dârü'l-Maârif, Kahire 1969.

Taberî, Ebü'l-Abbas Muhibbüddin Ahmed b. Abdillah b. Muhammed Muhibbüddin, *Zehâirü'l-ukbâ fî menâkıbi zevi'l-kurbâ*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1997.

Tarâbişî, Muta', *Ruvâtu Muhammed b. İshâk b. Yesâr fi'l-Meğazî ve's-Siyer ve Sâiri'l-Merviyyât*, Dârü'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrut 1994.

……, "Ruvâtu Muhammed b. İshâk b. Yesâr fi'l-Meğazî ve's-Siyer ve Sâiri'l-Merviyyât", Mecelletü mecmeu'l-lugat, C. 3, S. 56, s. 534.

Taşköprüzade Ahmed Efendi, *Mevzûâtu'l-ulûm*, (çev. Kemaleddin Muhammed Efendi), İstanbul 1313.

Tavâlibe, Muhammed Abdurrahman, *el-İmâm Müslim ve menhecuhu fi sahîhihi*, Dâru Ammâr, Umman 1988.

Tayyibî, Ukkâşe Abdülmennân, *Fıkhu'l-İmâm el-Buhârî: min Fethi'l-Bârî*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988.

Tekeli, İlhan, *Tarih Yazımı Üzerine Düşünmek*, Ankara 1998.

Tekin, Hikmet, *Sahih-i Buhârî ve Tercemesi İndeksi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1990.

Tekineş, Ayhan, "Hadis ve Tarih: Metodolojik Bir Karşılaştırma", Hadis Tetkikleri Dergisi, II/2.

Terhînî, Muhammed Ahmed, *el-Müerrihûn ve't-târîh inde'l-arab*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1991.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmiu's-Sahîh*, Kahire 1384.

Togan, Zeki Velidi, "Dinî ve Gayr-ı Dinî Rivâyetler", Dârü'l-Funûn İlâhiyât Fakültesi Mecmûası, Sayı: 4.

……, *Tarihte Usûl*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985.

……, "Ortaçağ İslâm Aleminde Tenkidî Tarih Telakkisi", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, İstanbul 1954.

Toynbee, Arnold J., *Tarihçi Açısından Din*, (çev. İbrâhim Canan), İstanbul 1978.

Tuğlu, Nuri, "Hegel'in Refleksiyonlu Tarih Yazıcılığı Teorisi Bağlamında Bazı

Hadis Rivâyetlerinin Analizi", SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 17, yıl. 2006/2.

Tûsî, Ebû Cafer Şeyhüttâife Muhammed b. Hasan b. Ali, *el-Fihrist*, Müessesetü'l-Vefa, Beyrut 1983.

Tülücü, Süleyman, "Muallakât", DİA, XXX, 310-312.

Tümer, Günay - Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ankara 1997.

Uğur, Mücteba, *İmâm Buhârî*, Kültür Bak. Yay., Ankara 1994.

Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Musâ b. Haddâd (322/934), *ed-Duafâü'l-kebîr*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1984.

Ulyânî, Muhammed b. Sâmel, *Menhecu kitâbeti't-târîhi'l-İslâmî*, Dâru Taybe, b.y.y., 1406.

Umerî, Ekrem Ziyâ, *Buhûs fî târîhi's-sünneti'l-müşerrefe*, Beyrut 1984.

……, *Menhecü'n-nakd inde'l-muhaddisîn mukârenen bi'l-menheci'n-nakdiyyi'l-garbiyyi*, Riyad 1997.

……, *"Merviyyâtü's-sîretü'n-Nebeviyye beyne kavâid'l-muhaddisîne ve rivayâti'l-ahbariyyîne"*, Mektebetü'l-Medine, Medine, ts.

……, *el-Muctemeü'l-medeni fî ahdi'n-nübüvve*, b.y.y., y.y., 1984.

Urve b. Zübeyr, *Meğazî Rasûlillah*, (cem. Muhammed Mustafa el-A'zamî), Mektebetü't-Terbiyeti'l-Arabî, Riyad 1981.

Uvre, Süleyman b. Hamidi'l-Uvre, *es-Sîretü'n-Nebeviyye fi'l-sahihayn ve inde İbn İshâk*, Camiâtu İmâm Muhammed b. Suudi'l-İslâmiyye, Riyad 1993/1414.

Uygur, Nermi, *Tarih Felsefesinin Yolu*, Remzi Kitabevi, İstanbul, ts.

V. Vacca, "Urve b. Zübeyr", İA (MEB), XIII/66.

Vâfî, Muhammed Abdülkerim, *Menhecü'l-bahs fi't-târîh ve't-tedvînü't-târîhi'l-Arab*, Câmiâtu Karyunus, Bingazi 1990

Vâkıdî, Muhammed b. Ömer b. Vâkıd, *Kitâbü'l-Megâzi*, (thk. J. M. B. Jones), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1404/1984.

……, *Kitâbü'r-ridde*, (thk. Mahmûd Abdullah Ebü'l-Hayr), Dârü'l-Furkan, Amman, ts.

Veki', Ebû Bekr Muhammed b. Halef b. Hayyan ed-Dabbî, *Ahbârü'l-kudât*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, ts.

Vida, Della, "Sîre", İA (MEB), X/700.

Wensinck, Arent Jean, *el-Mu'cemu'l-müfehres li-elfazı'l-hadîsi'n-nebeviyye*, Çağrı Yay., İstanbul 1986.

Ya'kûbî, İbn Vazıh Ahmed b. İshak b. Ca'fer, *Târîhü'l-Ya'kûbî*, Dâru Sâdır, Beyrut, ts.

Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbuddin Yakût b. Abdullah, *İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, (tsh. Davud Samuel Margoliouth), Kitâb Bhavan, New Delhi 1982.

……, *Mu'cemü'l-büldân*, (thk. Ferîd Abdülazîz Cündî), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.

……, *Mu'cemu'l-udebâ*, b.y.y. 1938.

Yardım, Ali, *Hadis I*, DEÜ Yay., İzmir 1984.

Yazıcı, Hüseyin, "Hikaye", DİA, XVII, 479-485.

Yıldırım, Suat, *Kur'ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, Işık Yayınları, İstanbul 2005.

……, *Kur'ân'da Uluhiyet*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1987.

Yücel, Ahmet, *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk Üç Asır*, MÜİFV Yay., İstanbul 1996.

Zebîdî, Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Ahmed b. Abdüllatif, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, (çev. Ahmed Naîm - Kamil Miras), Ankara 1981.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, (thk. Ali eş-Şi'rî), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1994/1414

Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *el-İber fî haber-i men gaber*, (thk. Muhammed b. Saîd), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1405/1985.

……, *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehu rivâye fi'l-kütübi's-sitte*, (thr. Ahmed Muhammed Nemr Hatîb, Muhammed Avvâme), Dârü'l-Kıble, Cidde 1992.

……, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, (thk. Ali Muhammed el-Becâvî), Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire 1382/1963.

……, *el-Müktenâ fî serdi'l-künâ*, (thk. Muhammed Salih Abdülaziz el-Murâd), el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Medine 1408.

……, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Mısır 1957.

……, *Takyîdü'l-ilm*, (thk. Yusuf el-Işş), Dımaşk 1949.

……, *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşahîr ve'l-a'lam*: *el-Meğazi*, (thk. Ömer Abdüsselam Tedmûrî), Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut 1990.

……, *Tezkiratü'l-huffâz*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Haydarabad 1956.

……, *Zikru esmâi men tüküllime fihi ve huve müvessak*, (thk. Muhammed Şekûr Meyadinî), Mektebetü'l-Menâr, Zerkâ 1986.

Zehrânî, Abdülaziz b. Abdullah, *Mu'cemu ruvâti'l-hadîsi'l-emâcid min ulemâi Zehrân ve Gâmid*, Mektebetü Nizar Mustafa el-Bâz, Mekke 1998/1418.

Zıllıoğlu, Merih, *İletişim Nedir?*, Cem Yay. İstanbul 1993.

Zirikli, Hayreddin, *el-A'lam : kamusu teracimi li-eşheri'r-rical ve'n-nisa*, Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1992.

Zuhaylî, Muhammed, *el-İmâm et-Taberî*, Dârü'l-Kalem, Dımaşk 1990.

Zurkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülbâkî b. Yusuf, *Şerhu Zürkânî ala Muvatta el-İmâm Mâlik*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1987.

Zübeyr b. Bekkâr, Ebû Abdullah Zübeyr b. Bekkâr b. Abdullah b. Mus'ab b. Sâbit, *el-Ahbârü'l-muvaffakiyyât*, (thk. Sâmî Mekkî el-Ânî), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1996/1416.

……, *Cemheratü nesebi Kureyş ve ahbârihâ*, (thk. Mahmûd Muhammed Şakir), Dârü'l-Beyâni'l-Arabi, Kahire 1961/1381.

Zübeyrî, Ebû Abdullah Mus'ab b. Abdullah, *Nesebu Kureyş*, (tsh. E. Levi Provençal), Dârü'l-Maârif, Kahire 1982.

Zührî, Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah b. Abdullah b. Şihâb, *Kitâbü'l-Meğâzî*, (cem. Süheyl ez-Zekkâr), Dârü'l-Fikr, Dımaşk 1981.